

იოსებ გომეზაძე

ს ე რ ვ ე ი მ ე ს ხ ი

წინამდებარე ნაშრომი მიზნად ისახავს გარკვეული წელიწადი შეიტანოს ქართული საზოგადოებრივი და ლიტერატურულ-კრიტიკული აზროვნების შესწავლის საქმეში.

წიგნის პირველ ნაწილში მოცემულია ს. მესხის მრავალმხრივი საზოგადოებრივი მოღვაწეობის დახასიათება, რომელიც მკიდრობს არსს დაკავშირებული გაზეთ „დროების“ ისტორიასთან. მეორე ნაწილში განხილულია ს. მესხის ესთეტიკური და ლიტერატურულ-კრიტიკული შეხედულებები.

ცხოვრების გზა

„...ორი რაიმეს თქმა თამამად შემიძლიან და ამის თქმას მე, თავდაბალ კაცს, კვეხნად ვერავინ ჩამომართმევს.

პირველი, რომ ერთგული ვიყავი იმ დიდი საქმის აღსრულებაში, რომელიც ვიკისრე და შეორე, რომ ბოროტ-განზრახვას, კერძო, პიროვნულ რაიმე მიზანს ჩემს სალიტერატურო მოღვაწეობაში არასოდეს არ ჰქონია ადგილი და ამ განზრახვით არასოდეს არ გარჯამისვევია იმ გზიდან, რომელიც მე, ჩემის სინიდიისით და გაგებით, სწორ და ნამდვილ გზად მიმაჩნდა“.

ს. მესხი

მეცხრამეტე საუკუნის ქართულ ჟურნალისტიკას ბევრი სახელოვანი წარმომადგენელი ჰყავდა, რომელთაც უთანასწორო ბრძოლებში აურაცხელ დაბრკოლებათა გადალახვის შედეგად გმირული შეუპოვრობით გამოატარეს ეროვნული პრესის დიადი დროშა და უდიდესი როლი შეასრულეს ქართული ლიტერატურის, საზოგადოებრივი აზროვნების და საერთოდ ქართველი ხალხის ინტელექტუალური ცხოვრების განვითარებაში.

ქართველი ხალხის მოამაგეთა რიგებს სერგეი სიმონის ძე მესხიც მიეკუთვნება, რომელმაც, მიუხედავად ხანმოკლე სიცოცხლისა, თავისი ხალხის ჭეშმარიტად გულწრფელი სიყვარული და სიმპათია დაიმსახურა. იგი სახელოვან ქართველ სამოციანელთა ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი და პროგრესულად მოაზროვნე პიროვნება იყო, რომელმაც ილიასთან ერთად ზიდა XIX საუკუნის 70-80-იანი წლების ქართული პრესის მძიმე უღელი და უდიერი

შრომით ნაადრევად ჯანგატეხილი მოულოდნელად დაიფერფლა სამშობლოსა და მშრომელი ხალხის კეთილდღეობის სადარაჯოზედ.

სერგეი მესხმა თავის დიდ თანამედროვეებთან—ილია ჭავჭავაძესთან, აკაკი წერეთელთან, ნიკო ნიკოლაძესთან, იაკობ გოგებაშვილთან და გიორგი წერეთელთან ერთად შთელი ეპოქა შექმნა ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში არა მხოლოდ თავისი მგზნებარე პუბლიცისტური და ლიტერატურულ-კრიტიკული წერილებით, არამედ პრაქტიკული მოღვაწეობითაც. ჯარ ყოფილა თითქმის არცერთი საზოგადოებრივი საქმე 70-80-იან წლებში, რომელშიც ს. მესხს აქტიური მონაწილეობა არ მიეღო და თავისი ავტორიტეტული სიტყვა არ ეთქვა. მაგრამ ყველაზე მეტად ს. მესხის სახელი გაზეთ „დროებასთან“ არის დაკავშირებული. იგი თოთხმეტი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა ამ ერთადერთ ქართულ გაზეთს და მას შეაღია თავისი ჭაბუკური ენერჯია და ჯანის სიმრთელე. ს. მესხი და „დროება“ განუყრელნი არიან. მართალი იყო პეტრე უმიკაშვილი, როდესაც შენიშნავდა, რომ „სერგეი მესხის შრომის დამფასებელი მასალა თვით „დროებაა“, რომელსაც ის ჰმართავდა ცამეტ-თოთხმეტს წელსა. ამ გაზეთის თავგადასავალი, ს. მესხის თავგადასავალია, მათი ჰიერი და ლზინი ერთი და იგივეა“.

მრავალსაუკუნოვანი ეროვნული კულტურის მადლიანი ძუძუთი ნასაზრდოები, რუს რევოლუციონერ-დემოკრატების იდეებზე აღზრდილი, დასავლეთ ევროპის რევოლუციურ-დემოკრატიულ და უტოპიურ-სოციალისტურ აზროვნებას ნაზიარები, ფართო განათლებისა და დიდი ერუდიციის მქონე სერგეი მესხი, ტიპიური განმანათლებელია. რომელიც თავდადებით იბრძოდა საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის და თანასწორუფლებიანობისათვის, სამშობლოს დემოკრატიზაციისა და ფართო მშრომელი ხალხის საყოველთაო ბედნიერებისათვის.

ყოველი კაცური კაცის აუცილებელ მოვალეობას ს. მესხი იმაში ხედავდა, რომ შეემსუბუქებინა ის მძიმე უღელი და განეკურნა მტკივნეული წყლულები, რომელიც სტანჯავდა მის ხალხს და სამშობლოს. „აბლანდელი დროის ქართველებს დიდი მოვალეობა გააწევს,—წერდა იგი, — ხალხი კრიზისულ მდგომარეობაშია ყოველის მხრით; ერთი უმთავრესთაგანი საუნჯე ჩვენი ხალხისა—ენა — იქეთ დევნაშია, რომ დღეს თუ ხვალ შეიძლება სრულიად მოსპონ, თუ ვინმე დამცველი და მეპატრონე არ ეყოლა. განა მართო ენა? აიღე სხვა ყველაფერი, რაც კი ხალხს ხალხად ხდის! აიღე მაგალითად

1 „იურია“, 1883 წ. № 7—8, გვ. 161.

ხასიათი, ჩვეულება, მიწა-წყალი და საზოგადოთ ჩვენი ზნეობითი და მატერიალური მხარეები. ყველაფერს გარეშე და შინაური მტრები ემუქრებიან. ყველაფერს დარაჯი და დამცველი სჭირია¹. ამ დიდი საქმის გუშაგად იღგა ს. მესხი, — უალრესად პრინციპული და მტკიცე მებრძოლი.

„ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა; მისი გამჭობინება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილი“, წერდა ილია ჭავჭავაძე. ეს იყო ეპოქალური ლოზუნგი, რომელიც მტკიცე ბრძოლად აერთიანებდა სამოციანელებს და რომლის განსახორციელებლად იბრძოდნენ ქართველი ხალხის ფიქრთა მპყრობელნი, ეს იყო აგრეთვე ს. მესხის ფიქრსა და ზრუნვის საგანი, მისი პირველი და უკანასკნელი სურვილი.

ტანმორჩილი. მაგრამ მაგრად ასხმული. ფართო სახე, დიდრონი მოცისფრო თვალები, შავი გრუზა თმა და მაღალი შუბლი, მოწინავე ახალგაზრდათა მოდისამებრ „წვეროსანი“, ხშირი, თითქმის შეერთებული წარბები, რომელიც მრისხანებას უნდა ნიშნავდეს, მაგრამ არა: ამ ადამიანმა მშვენიერი ყმაწვილური სიცილი იცოდა; იმდენსა და ისე გულთ იცინოდა, რომ თვალებში ცრემლი წამოუვიდოდა ხოლმე.

ასე ახასიათებენ სერგეი მესხს მისი თანამედროვენი. ასეთი ყოფილა მისი გარეგნობა.

სერგეი სიმონის ძე მესხი დაიბადა 1845 წლის 12 (25) ოქტომბერს ქუთაისის მახლობლად. ერთ-ერთ ულამაზეს სოფელ რიონში, რომელიც „გუმათის ზღვის“ ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს.

დავით მესხის თქმით „მესხების გენიოლოგია ძველისძველია, ისტორიულ წარსულს ეკუთვნის. შორეულ წინაპრებად იტყოდნენ მოსოხებს, მოსაგიტებს. მესხი გვარად მერე გადაიქცა. აღრე მესხი თემური წოდება იყო, ისე როგორც ლეჩხუმში—ლეჩხუმელი. რაჭა—რაჭველი და სხვ. ჩვენც მესხეთიდან უნდა ვიყოთ მესხები“².

---

¹ ს. მესხი. წერილები, ი. ბოცვაძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და შენიშვნებით, აფხაზეთის სახელგამი, 1950 წ., გვ. 2.

² დ. მესხი, მოგონებანი, გვ. 6. მესხების სავეარეულოს წარმოშობის ისტორიის შესახებ იხ. ოთ. კასრაძის „ცხოვრება სერგეი მესხისა“, 1963 წ., გვ. 7—40.

შეიძლება ეს ასეც იყოს, მაგრამ ერთი ცხადია — მესხების გვარო უძველესია და მას მრავალი თავდადებული და მოამაგე შვილი მიუცია სამშობლოსათვის.

მესხების საგვარეულოდან განსაკუთრებით სიმონ მესხის ოჯახი გამოირჩეოდა. მახვილგონივრულად სთქვა ნ. ლორთქიფანიძემ, რომ მესხის ოჯახი ქართული კულტურის მთელი ხომლია, რომლის ყოველი სანთელი მეტ-ნაკლები სიძლიერით, მაგრამ ერთგვარი ურყეობით იწვოდა მრავალი წელით.

იაკობ მანსვეტაშვილი, ახასიათებდა რა კოტე მესხის პიროვნებას, წერდა: „საზოგადოთ შესანიშნავია ამ მესხების სახლობა, მათი ნიჭიერება. რამდენი შესამჩნევი მოღვაწე მისცა ქართველებს ამ ერთმა კოტეს ოჯახმა. კოტე ხომ ვიცით, ახლა აიღეთ მისი უფროსი ძმა სერგეი. ეს იყო დამაარსებელი და პირველი რედაქტორი ქართული გაზეთ „დროებისა“¹; მეორე ძმა, დათიკო, მახვილი კალმის პატრონი იყო, იმის ფელეტონებს დიდის სიამოვნებით ვკითხულობდით, მესამე ძმა ივანე, საზღვარ გარეთ სწავლა მიღებული, ერთგული საზოგადო მოღვაწე იყო და ბათუმის თვითმმართველობის წინაშე დიდი ღვაწლი მიუძღვის. ამათი და ეფემია, გეპნერის მეუღლე, ხომ ერთი საუკეთესო დრამატიული არტისტი ქალი იყო, ქართული სცენის დამამშვენიებელი“². მეტ-ნაკლები წვლილი შეიტანეს კულტურულ საქმიანობაში სიმონ მესხის სხვა შვილებმაც: გიორგიმ, ანამ, ნინომ და ნესტორმა.

სიმონ მესხი თავისი დროისათვის საკმაოდ განათლებული ადამიანი იყო, თუმცა ქუთაისის სასულიერო სასწავლებლის მხოლოდ სამი კლასი ჰქონდა დამთავრებული. იგი ქუთაისში საგუბერნიო სასამართლოში მსახურობდა საქმისმწარმოებლად და თარჯიმანობასაც ეწეოდა. სიმონს, ქუთაისში, სერგეის ნათლიის მელიტონ დადიანის მიერ ნაჩუქარ ნაკვეთზე აუგია ოთხოთახიანი ქვის სახლი, სადაც ცხოვრობდა თავისი დიდი ოჯახით. გარდა ამისა სოფელ რიონში ჰქონდა მემკვიდრეობით მიღებული პატარა მამული, რომელიც მინიმალურად აკმაყოფილებდა მისი ოჯახის მოთხოვნილებას. მცირე ხელფასის მქონე მოხელისათვის, ცხადია, ძნელი იქნებოდა ცამეტი შვილის შენახვა და მოვლა-პატრონობა, მაგრამ იგი მაინც ყოველ ღონეს ხმარობდა, რათა ბავშვებისათვის კარგი განათლება

¹ ი. მანსვეტაშვილი ცდება. „დროების“ დაარსება გ. წერეთლისა და ილ. ქავ-ქავაძის სახელთან არის დაკავშირებული, ხოლო მისი პირველი რედაქტორი გ. წერეთელი იყო.

² ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, გვ. 227.

მიეცა და სწორ გზაზე დაეყენებინა) დავით მესხი ასე იგონებს თავისი კეთილი მამის პიროვნებას: „მამა ჩემი შესანიშნავი ადამიანი იყო... ტკბილი, ალერსიანი, ოჯახს თავს ევლებოდა. მცირე შეძლების აზნაური ეთქმოდა, ყმა და მამულის პატრონი არ იყო, მაგრამ მრავალრიცხოვანი ოჯახისა და ყველა შვილის აღზრდის საქმე ისე ჰქონდა მოწყობილი, რომ იმ ხანად იმერეთში ამ მხრივ თვალსაჩინოდ ითვლებოდა“¹. გარეგნობით ლამაზი და სათნო სიმონ მესხი საზოგადოების გულწრფელი სიყვარულით და პატივისცემით სარგებლობდა.

სერგეის დედას — მაგდანა ანდრიას ასულ მარჯანიშვილს (კოტე მარჯანიშვილის მამის დას), შინაური განათლება ჰქონდა მიღებული. ბავშვობაში წერა-კითხვა მისთვის „ვეფხისტყაოსნით“ უსწავლებიათ და მთელი პოემა ზეპირადაც სცოდნია. კარგი დეკლამატორი იყო და ხშირად პოემის ცალკეულ ადგილებს დიდი გრძნობით ზეპირად მოუთხრობდა ბავშვებს. უყვარდა წიგნებისა და ჟურნალ-გაზეთების კითხვა, იყო კარგი მეოჯახე და მოყვარული ქმარ-შვილისა.

პირველდაწყებითი განათლება სერგეიმ დედის ხელმძღვანელობით მიიღო. 1856 წელს 11 წლის სერგეი მამამ ქუთაისის გიმნაზიაში მიიბარა და საკუთარი ხარჯით მოაწყო გიმნაზიასთან არსებულ კეთილშობილთა პანსიონში, რომელიც მაღალი წოდებისა და დამსახურებულ მოხელეთა შვილებისათვის იყო განკუთვნილი. ამ პერიოდში სწავლობდნენ ქუთაისის გიმნაზიაში აკ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე და კ. ლორთქიფანიძე.

როგორც სარწმუნო წყაროები იუწყებიან XIX საუკუნის 50-იანი წლების ქუთაისი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი საგუბერნიო ადმინისტრაციულ ცენტრად ითვლებოდა, ადამიანს უფრო მოზრდილ დაბას მოაგონებდა, ვიდრე ქალაქს. იმდროინდელი ქუთაისი მშვენივრად აღწერა ცნობილმა ფრანგმა მწერალმა ალექსანდრე დიუმამ (მამამ), რომელსაც 1859 წელს ქუთაისზე გზად გაუვლია. „ახლანდელი ქალაქი, — წერდა იგი, — გაშენებულია მდინარის მარცხენა ნაპირზე, დაბლობში. მას ძალიან კარგი მდებარეობა აქვს ვაჭრობისათვის, მაგრამ კიდევ უკეთესი ციებისათვის. იგი დიდ სოფელს უფრო წაავაგვს, ვიდრე ქალაქს და წარმოადგენს თვალწარმტაც ადგილას მიმობნეულ სახლების კრებულს, ეს სახლები იქ უშენებიათ, სადაც მარჯვედ მიუჩნევიან და თითოეული მათგანისათვის დიდი თუ მცირე ზომის ბაღიც მიუღობიათ. ამის წყალობით გაჩენილა ფართო ქუჩები და უზარმაზარი მოედნები. სახლები საზოგადოთ წნელისა-

¹ დ. მესხი, მოგონებანი, გვ. 7.

გან არის ნაგები, შემდეგ თიხით შელესილი და კირით შეთეთრებულნი. თავადების, მემამულეების და შეძლებულების სახლები ხისაგან არიან ნაშენი. თვით ასეთი უწყესრიგობა ქუთაისისა მას ზღის ერთ-ერთ ულამაზეს და უმშვენიერეს ქალაქად. ზაფხულში ხეების ჩრდილისა და წყაროების სიმრავლით მას შეუძლიან მეტოქეობა გაუწიოს ნუხას¹.

მეტად სუსტი იყო ქუთაისის საზოგადოებრივი ცხოვრების მაჯისცემა. 1855 წელს ქალაქში მხოლოდ ოთხი აგურის ქარხანა, სამი სამღებრო და რამდენიმე წვრილი სახელოსნო ყოფილა. თუ მრეწველობის მხრივ ქუთაისი საკმაოდ უღიმღამოდ გამოიყურებოდა, სამაგიეროდ შედარებით განვითარებული ყოფილა ვაჭრობა. ქუთაისელ ვაჭრებს საქონელი შემოპქონდათ არა მხოლოდ თბილისის, არამედ რუსეთისა და საზღვარგარეთის ცნობილ ბაზრებიდანაც. მაგ. ნ. ნიკოლაძე თავის ავტობიოგრაფიულ-მემუარულ ნაწარმოებში „წარსულიდან“ იუწყება, რომ მისი მამა და ბიძა „ვაჭრობისათვის მარტო ტფილისს კი არა, რუსეთშიაც დაიარებოდნენ... საქსონიაშიაც ყოფილან ლეიპციგის იარმუქაში, სანამ კიდევ შეიძლებოდა საზღვარ-გარეთიდან რუსეთში საქონლის შემოტანა“².

დაბალი იყო ქუთაისის გონებრივ-კულტურული დონეც. ერთადერთ ცნობილ საგანმანათლებლო დაწესებულებას ქუთაისის გიმნაზია წარმოადგენდა, სადაც გამეფებული იყო სწავლა-აღზრდის იეზუიტური მეთოდები, რომლებიც ბრწყინვალედ აქვს დახასიათებული აკ. წერეთელს „ჩემ თავგადასავალში“.

საესებით ბუნებრივია, რომ ძველი სკოლა, რომელიც ლენინის თქმით მხოლოდ წრთენის მუშტირიების, წიგნური სწავლებისა და ზეპირობის სკოლა იყო, რომელიც „ათვისებებდა ადამიანს მრავალ გამოუსადეგარ, უვარგისს. ზედმეტ, მკვდარ ცოდნას, რომლითაც უვსებდნენ ახალთაობას თავს და საერთო რანჟირის მოხელეებად აყალიბებდნენ“³, ვერავითარ გონებრივ და სულიერ საზრდოს ვერ მისცემდა ახალგაზრდობას.

გიმნაზიაში იმ დროს. მოგვიტხრობს ნ. ნიკოლაძე, „გვასწავლიდნენ საღმრთო რჯულს, ბუნებით საგნებს (ზოოლოგიას, ბოტანიკას, მინერალოგიას), ისტორიას, არითმეტიკას, ალგებრას, გეომეტრიას, რიტორიკას და პიიტიკას; ენებს: რუსულს. ქართულს, თათრულს და ფრანგულს. ეს ოთხი ენა ყველა მოწაფისთვის სავალდებულო იყო.

¹ А. Л. Дюма, Кавказ от времени Прометей до Шамилля, гл. 625.

² ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. I, 1931 წ., გვ. 16.

³ ვ. ი. ლენინი, ახალგაზრდათა კავშირების ამოცანები, თხზ., ტ. XXX.

როცა მეხუთე კლასში გადავიდოდით, გვეკითხებოდნენ: აპირებთ თუ არა უნივერსიტეტში სწავლის გაგრძელებასო. ვინც აპირებდა, იმას ლათინური ენის სწავლა უნდა დაეწყო, ვინც არა და ის კანონების გაცნობას უნდა შედგომოდა. მასწავლებლები სულ რუსები (სასულიერო წოდების სემინარიისტები) იყვნენ, უმეტესი ნაწილი ან უზომოდ დაბერებული, ან გალოთებული... მეოთხე კლასამდი სწავლა სულ უბრალო იყო: ზეპირად უნდა გვესწავლა გაკვეთილი, სიტყვა-სიტყვით ისე, როგორც სახელმძღვანელოში იყო დაბეჭდილი. უმეტეს ნაწილს მოწაფეთაგანს გაგებაც არ ჰქონდა, თუ რას ნიშნავდა ამგვარად გაზეპირებული ნაწყვეტი¹.

მასწავლებლები და მოწაფენი ორ მტრულ ბანაკად იყვნენ გაყოფილნი. ხშირი იყო მათ შორის ინციდენტები, რაც ზოგჯერ მოსწავლეთა მიერ მასწავლებლების ცემა-ტყეპით თავდებოდა. „მგონი არც ერთ მასწავლებელში დედა-მიწის ზურგზე არ უნახავს კაცს ისეთი დამორება და გულგრილობა მასწავლებლებს და მოსწავლეთ შუა, როგორც ქუთაისის გიმნაზიაში იმ დროს, როცა ჩვენ იქ ვაწავლობდით. უფროსებისაგან არცერთი ტკბილი სიტყვა, არცერთი მამობრივი დარიგება არ გაგვიგონია. ისინი ჩვენზე მარტო შიშით, ტუქსვით, დასჯით მოქმედობდნენ“, ივანებს ნ. ნიკოლაძე.

ცხადია, ამგვარ პირობებში შეუძლებელი იყო, რომ სერგეი მესხს გიმნაზიიდან რაიმე სასარგებლო ცოდნა გამოეტანა. გონიერი და სწავლას მოწყურებული ნიჭიერი ახალგაზრდა თვითგანვითარებას დაეწაფა. დ. მესხის თქმით სერგეი „კვირა-უქმე დღეობითაც იშვიათად გამოდიოდა პანსიონიდან, რისი ნებაც იყო და თუ კი გამოვიდოდა, იშვიათად. მაშინაც არ აცდენდა უბრალოდ დროს, წიგნ მუდამ ილლიაში ჰქონდა ამოჩრილი“².

გიმნაზიაში სერგეი ერთ-ერთ საუკეთესო მოსწავლედ ითვლებოდა. კითხულობდა ძალიან ბევრს, თუმცა უსისტემოდ, მაგრამ მოწაფეებში უკვე გამოირჩეოდა ნაკითხობითა და განათლებით. საუკეთესო აკადემიური წარმატებისათვის მესამე კლასიდან სერგეი სახელმწიფო ხარჯზედ იქნა გადაყვანილი.

ფართო და მოსიყვარულე გული ჰქონდა სერგეის, „ბეჭითი სიტყვის კაცი იყო და რასაც იტყოდა აასრულებდა კიდევ“. ეს იყო მიზეზი, რომ ბავშვობიდანვე იგი უსაყვარლეს და საიმედო მეგობრად ითვლებოდა მოსწავლეთა და თანამოაზრეთათვის.

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩული ნაწერები, ტ. I, 1931 წ., გვ. 31—32.

² საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი. მ. მესხის არქივი, საბუთი № 29.

გიმნაზიის უკანასკნელ კლასში ყოფნისას სერგეი მძიმე ავად-მყოფობამ სამი თვით ლოგინს მიაჯაჭვა, მაგრამ ნიჰიერმა და გონება გასწნილმა ახალგაზრდამ გამოსაშვები გამოცდები წარმატებით ჩააბარა და გიმნაზიის სრული კურსი 1863 წლის ივნისში წარჩინებით დაამთავრა. ამავე წელს ს. მესხი უმაღლესი განათლების მისაღებად პეტერბურგს გაემგზავრა და ჩაერიცხა საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტზე კავკასიის სტიპენდიანტად.

შემთხვევითი არ იყო ს. მესხის მიერ საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა არჩევა. იგი ბავშვობიდანვე ყოფილა დაინტერესებული ბუნებისმეტყველებით და როგორც მისი თანამედროვენი გადმოგვცემენ, „მეექვსე კლასში ყოფნისას გიმნაზიის კაბინეტისათვის შეუდგენია მშვენიერი ბოტანიკური ალბომი და მინერალების კოლექცია.

როდესაც ს. მესხი პეტერბურგში ჩავიდა, იქ უკვე აღარ გიზგიზებდა ის რევოლუციური ცეცხლი, რომლის ალის ცხოველმყოფელი ძალა იგრძნეს ილ. ჭავჭავაძემ, ნ. ნიკოლაძემ, აკ. წერეთელმა, კ. ლორთქიფანიძემ და სხვებმა. ახალგაზრდობის იდეური ბელადი, ნ. ჩერნიშევსკი პეტრე-პავლეს ციხის ობმოკიდებულ ჯურღმულებში იხდიდა სასჯელს, ნ. დობროლიუბოვი სამარეში განისვენებდა, ხოლო „სოვრემენიკი“ აღარ გამოდიოდა. რეაქციის სუსხი ბატონობდა მთელს იმპერიაში და განსაკუთრებით მის სატანტო ქალაქში. რუსული კულტურის უდიდესი კერა— პეტერბურგის უნივერსიტეტი, რომელიც 1861-1862 წწ. თითქმის მთლიანად იქნა დარბეული ხელისუფლების მიერ, 1863 წელს დიდი ვაინაჩრობით იდგამდა წელს. თუ 1861 წლამდე, პეტერბურგის უნივერსიტეტის დახურვამდე, მასში 1500-1600 სტუდენტი სწავლობდა, 1863 წელს. როდესაც ყველა ფაკულტეტზე განახლდა ლექციების კითხვა უნივერსიტეტი 265 სტუდენტს ითვლიდა მხოლოდ. უნივერსიტეტში შექმნილი მძიმე ადმინისტრაციულ-პოლიციური რეჟიმი კომმაროვით აწვა მოსწავლე ახალგაზრდობას. „არც ლექციები ტარდებოდა ძველი ხალისითა და ინტერესით. მართალია, სტუდენტები ცხადდებოდნენ ლექციებზე, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავდა, რომ ადმინისტრაციისა და პოლიციის გადაწყვეტილებებს ემორჩილებოდნენ. პირიქით. შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ სტუდენტებმა ერთ-ერთი წუთითაც არ მოუხრიათ ქედი მთავრობის უხეში პოლიტიკის წინაშე და 1861 წელს დაწყებული სტუდენტთა მასობრივი მღელვარება შემდეგ წლებშიაც გრძელდებოდა“¹. გრძელდებოდა იგი

¹ კ. მ. ძ. ე. ლ. ი. ა., თარგმალულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუციონერი მოღვაწეები, ნ. 1, გვ. 151.

იატაკვეშეთში, არალეგალურად არსებულ წრეებსა და ბიბლიოთეკებში.

მოსკოვის ცენტრალურ სახელმწიფო ისტორიულ არქივში დაცული მასალებიდან ირკვევა, რომ 1863-1866 წლებში პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტთათვის, დ. ლოლობერიძისა და ვ. ოტტოს ხელმძღვანელობით, არსებობდა რამდენიმე არალეგალური ბიბლიოთეკა. ბიბლიოთეკის წიგნანი ფონდი შეიცავდა საზღვარგარეთიდან შემოტანილ არალეგალურ ლიტერატურასაც. ეს ბიბლიოთეკები რევოლუციურად განწყობილ სტუდენტობას აწვდიდა ხელისუფლების მიერ აკრძალულ პოლიტიკურ თუ მხატვრულ ლიტერატურას. ერთ-ერთ ასეთ ბიბლიოთეკას ხელმძღვანელობდა ს. მესხის ახლო მეგობარი — სიმონ გიორგის ძე წერეთელი. გარდა ბიბლიოთეკებისა არსებობდა სტუდენტთა არალეგალური წრეებიც. ამ წრეებს ჰქონიათ საიდუმლო სალარო, საკმაოდ კარგად დაყენებული საქმის წარმოება, მოქმედების გარკვეული გეგმა და საყურადღებო დოკუმენტები, როგორც იყო მაგალითად „ნ. გ. ჩერნიშევსკის ოფიციალური დოკუმენტების საქმე“, ამონაწერები „კოლოკოლიდან“, რილევის ლექსი „ახალგაზრდა თაობას“. დობროლიუბოვის, ბესტუევის და ოგარიოვის ლექსთა კრებულები და სხვა მასალები, რომლებიც საინტერესო ცნობებს შეიცავენ პეტერბურგის სტუდენტთა წრეებზე, საიდუმლო შეკრებებზე. არალეგალური ლიტერატურის კითხვა-გარჩევაზე და სხვ. სერგეი მესხი აქტიურად ჩაება არალეგალური წრეების საქმიანობაში და როგორც მასალები იუწყებიან იგი ნიკოლოზ დიმიტრის ძე ყიფიანთან ერთად შედიოდა ქართველ სტუდენტთა ფარულ წრეში და აგრეთვე კავკასიელთა არალეგალური წრეების ხელმძღვანელი კომიტეტის შემადგენლობაში.

სწავლას მოწყურებული ახალგაზრდა გულმოდგინედ დაეწაფა მეცნიერების შესწავლას. ს. მესხი განსაკუთრებით გაიტაცა დიდ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა და რუს ბუნებისმეტყველთა მოძღვრებამ. სახელოვანი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების მატერიალისტურმა შეხედულებებმა და განსაკუთრებით ჩერნიშევსკის ნათელმა იდეებმა უდიდესი როლი ითამაშეს ს. მესხის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბების საქმეში.

სამწუხაროდ, ზემოთქმულის გარდა ჩვენ თითქმის არაფერი ვიცით ს. მესხის სტუდენტობის პერიოდის შესახებ. ჩვენი მიძველეთა საცავები ამ საკითხთან დაკავშირებით ჯერ-ჯერობით არაკონთარ ხელშესახებ მასალას არ გვაწვდიან და არც სერგეის თანამედ-

როვეთ დაუტოვებიათ რაიმე ცნობა, რომელიც ნათელს მოჰფენდეს მესხის ცხოვრების ამ უდაოდ საინტერესო ხანას. S

1867 წელს ს. მესხმა დაამთავრა პეტერბურგის უნივერსიტეტი და მშობლიურ ქუთაისს დაუბრუნდა. მას მასწავლებლობის უდიდესი სურვილი ჰქონდა, მაგრამ ვინაიდან თავისუფალი ადგილი არ აღმოჩნდა, იძულებული გახდა სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს გამგებლობის მდივნად დაეწყო მუშაობა.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩინოვნიკური კარიერა სერგეის უზრუნველ ცხოვრებას უქალდა, მაინც ვერ შეეგუა იგი მწვანე მაუდიტ გადაფარებულ მოხელის მაგიდას და როდესაც 1869 წელს, აპრილში სერგეი „დროების“ რედაქტორად მიიწვიეს, მან სიხარულით დასტოვა სახელმწიფო სამსახური და თბილისს მოაშურა. მშვენივრად დაახასიათა აკაკი წერეთელმა ს. მესხის პირველი ნაბიჯები საზოგადოებრივი ცხოვრების ასპარეზზე: „სერგეი მესხი ზოგიერთებთან ერთად გამოვიდა სამოქმედო ასპარეზზედ. გრძნობითა და სურვილებით აღვსილი ახალგაზრდა, ჰაბუკი გამოდის ცხოვრების სარბიელზე და ჰხედავს, რომ მის წინ ორი გზა იშლება: ერთი საპირადო და მეორე საზოგადო. პირველი ექადის მას კეთილდღეობას, ყოველგვარ ხორციელ წარმატებას, ამაღლებას და ღიდებას; მეორე კი ტანჯვას, სიღარიბეს, შიმშილ-წყურვილს, უმეტესობის და მერე როგორი უმეტესობის თვალში დამცირებას, უბრალო რამ სურვილენისაც კი უხმოდ გულში ჩაკვლას, სხვებისაგან დევნას, თავისიანებისაგან გაწირვას და სხვ. და სხვ. მაგრამ ის მაინც უქანასკნელს ირჩევს და საზოგადო გზას ადგება“¹.

ს. მესხმა ეს ნაბიჯი ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე სრული წეგნებით გადადგა და ამ დღიდან მთელი თავისი ცხოვრება, მისი ყოველი წუთი გაზეთ „დროებას“ დაუკავშირა.

სამწერლო-სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლის პირველივე დღიდან ს. მესხი მკათფიოდ გრძნობდა, რომ ბრძოლა სამშობლოს კეთილდღეობისათვის, ზრუნვა ჩაგრული მშრომელი მასების ბედის შემსუბუქებისა და გაუმჯობესებისათვის ხშირად ფეხს წაამტკრებინებდა ადამიანს, ხშირად თავ-ბედს აწყევლინებდა და ხან ულუკმაპუროდაც დასტოვებდა. მაგრამ ამ კეთილშობილური საქმისათვის საკუთარი ბედნიერების მსხვერპლად შეწირვა ს. მესხისათვის ყურად სასიამოვნო მოვალეობა იყო. მისი ღრმა რწმენით „იმაზე მოქმედებული ნეტარება კაცისათვის კიდევლა იქნება, რომ ის გრძნობდეს. რომ სასარგებლო არის თავისი ქვეყნისათვის?“². ადამიანი,

რომელიც ამ ნათელი მიზნისაკენ არ მიილტვის, ს. მესხის აზრით ორფეხა ცხოველია, რომელიც დედამიწას ტყუილუბრალოდ ამძიმებს. მგზნებარე მოწოდებად გაისმოდა როგორც „დროების“ ფურცლებიდან, ასევე კერძო წერილებშიც თუ პირად საუბარში ს. მესხის ძარღვიანი სიტყვები: „ვეცადოთ... ჩვენმა პატარა. მშვენიერმა მხარემ ცოტათი არის მაინც იგრძნოს თავისი მძიმე ტვირთის შემსუბუქება, თავისი გაჭირვებული და შევიწროვებული ცხოვრებისა გაუმჯობესება“¹.

გარდა „დროების“ რედაქტორობისა ს. მესხს დროებით „ააოფლო გაზეთის“ ხელმძღვანელობაც დაევალა.

ჯამაგირად თვეში ს. მესხს ოთხი თუმანი დაენიშნა. მაგრამ ეს თანხა იმდენად მცირე იყო, რომ ერთი ადამიანის ზინიმაღურ მოთხოვნილებასაც კი ძნელად დააკმაყოფილებდა. ამიტომ ს. მესხი იძულებული გახდა დამატებითი სამუშაო ეძებნა. მან მართლაც წმინდანინოს სახელობის ქალთა სასწავლებელში მათემატიკის გაკვეთილები აიღო და ამ საგანს მთელი ერთი წლის განმავლობაში ასწავლიდა, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდა სასწავლებლისათვის თავი დაენებებინა, რადგან რთული საგაზეთო საქმიანობა მასწავლებლის პროფესიის შეთავსების საშუალებას არ იძლეოდა.

ერთი მხრივ, მატერიალურმა ხელმოკლეობამ, ხოლო მეორე მხრივ, გამოუცდელობამ საგაზეთო საქმიანობაში, პირველხანებში ერთგვარად შეაკრთო ახალგაზრდა ს. მესხი. გარდა ამისა მას არც იმის იმედი ჰქონდა, რომ სამუდამოდ დარჩებოდა „დროების“ რედაქტორად და ეს იყო მიზეზი, რომ 1869 წლის 30 აგვისტოს სწერდა იგი პეტერბურგში მყოფ კ. ლორთქიფანიძეს: „გიორგი (წერეთელი. ი. ბ.) თუ წამოსული არ არის ახლა, ძალიან ცუდი ამბავი იქნება, იმიტომ, რომ სხვა სალუკმა-პურო საქმეები ავიჩინე, იმათ უნდა მოვკიდო ხელი და გაზეთებისათვის ძალიან ცოტა დრო დამრჩება: ამის გამო ისინი, იმედია, კიდევ უფრო შესუსტდებიან... გაზეთს „დროებას“ რომ ჩემი რჩენა შეეძლოს, ვინ ოხერი ხელს აიღებდა იმაზე. მე ვიცი რომ „დროებას“ 300 ხელისმომწერით ერთი კაცია დარჩენა კარგათ შეუძლია, რადგან 800—1000 მანეთამდი დარჩება ხარჯს გარდა, მაგრამ უბედურება ეს არის, ჩემი თავის იმედი არა მაქვს; იმედი არა მაქვს, რომ ხეირიანად წავიყვანო ანგარიში; ამას გარდა დეკემბრამდი რით უნდა იცხოვროთ (სანამ ხელისმომწერის ფული არ შემოვა?). ნიკოლაძე რომ აიღებდეს გაზეთს თავის რისკზე (თუმცა რისკი არ არის ეს) და ერთად წავიყვანდეთ საქმეს. გლო-

¹ ს. მესხი, წერილები, თ. ბოცვაძის რედაქციით, 1950 წ., გვ. 3.

ნია ძალიან კარგი იქნება; მაშინ სხვა გარეშე საქმეს მივატოვებდი და გაზეთს მოვახმარდი მთელ დროს¹.

ეს იყო მძიმე შრომაში ჯერ კიდევ გამოუცდელი ახალგაზრდის კრძალვა და შიში. მართლაც ერთ და იმავე დროს ორი ისეთი სოლიდური გამოცემის რედაქტორობა, როგორც „დროება“ და „სასოფლო გაზეთი“ იყო, ისიც მძიმე მატერიალურ პირობებში, ცხადია, იოლი საქმე არ იყო.

„სასოფლო გაზეთს“ ს. მესხი 1869 წლის 3 მაისიდან 20 სექტემბრამდე რედაქტორობდა. მოჰკიდა თუ არა ს. მესხმა ხელი ამ გაზეთის დროებით რედაქტორობას, იგი პირველ რიგში შეეცადა რაიმე საშუალებით გაემჯობებინა „სასოფლო გაზეთის“ მატერიალური ბაზა. გაზეთის ფინანსიური მდგომარეობის გაუმჯობესების მიზნით 1868 წლის 30 სექტემბერს გიორგი წერეთელსაც ჰქონდა შეტანილი განცხადება თბილისის გუბერნატორის სახელზედ, რომლითაც იგი თხოულობდა 1869 წლისათვის „სასოფლო გაზეთისათვის“ 600 მანეთის ოდენობით სუფსიდიის დანიშვნას.

თბილისის გუბერნატორს მიზანშეწონილად მიუჩნევია გ. წერეთლის თხოვნა და დაუვალებია სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებისათვის, რათა სუფსიდია 600 მანეთის რაოდენობით, რომელიც განკუთვნილი იყო ივანე კერესელიძის რედაქტორობით გამომავალ „გუთნის დედისათვის“ — გადასცემოდა „სასოფლო გაზეთს“, მაგრამ 1869 წელს გ. წერეთელმა ეს თანხა ვერ მიიღო, რადგან იგი უკვე გაეტანა ივ. კერესელიძეს.

1869 წლის ივნისში ს. მესხმა კვლავ მოითხოვა დახმარების მიღება და მოხსენებითი ბარათით მიმართა თბილისის გუბერნატორს, რომელშიც წერდა «...Основываясь на том, что «Сельская газета» уже в настоящее время приносит не малую пользу сельскому населению, а в будущем при лучших средствах сумеет принести еще больше и что вместе с тем она будет соответствовать предначертаниям правительства, я имею честь снова просить ходатайства в пр-ства о назначении на будущий 1870 год вышеозначенного пособия для «Сельской газеты»².

¹ ს. ხუნდაძე, მასალები ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის, გვ. 64.

² ცსსა. ფონდი 31, საქმე 21113, ფურც. 76—77. ეს და სხვა მეტად საყურადღებო საბუთები, დატული საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში, რომელნიც ეხებათ ს. მესხს და მის უერნალისტურ მოღვაწეობას, გამოაქვეყნა ბეკლევარმა ა. ილიძემ (იხ. „საისტორიო მოამბე“, ტ. 11—12, გვ. 595—656).

მასალებიდან არ ჩანს მიიღო თუ არა რაიმე დახმარება ს. მესხმა; უფრო სავარაუდებელია, რომ მისი თხოვნა უყურადღებოდ იქნა დატოვებული, რადგან „სასოფლო გაზეთის“ და აგრეთვე „დროების“ ეკონომიური მდგომარეობა 1870 წლისთვისაც მეტად არასახარბიელო იყო.

თუმცა ს. მესხი „დროებას“ 1869 წლის აპრილიდან რედაქტორობდა, მაგრამ ოფიციალურად იგი რედაქტორად გაფორმდა მხოლოდ 1870 წლის სექტემბერში, ხოლო 1872 წლის 15 თებერვლიდან „დროების“ გამომცემლადაც იქნა დამტკიცებული.

როგორც კი ს. მესხმა „დროება“ საკუთარ ხელში აიღო, იგი პირველ რიგში შეეცადა გაზეთის ირგვლივ დაერაზმა ქართველ კალმოსანთა საუკეთესო ნაწილი. მართლაც ს. მესხის ხელში გაზეთი გამოცოცხლდა. ამის მთავარი და ძირითადი მიზეზი კი, როგორც პეტრე უმიკაშვილი აღნიშნავს, თვით ს. მესხის ხასიათი იყო. მესხის გულგაშლილობა, მშვიდი ხასიათი, გულწრფელობა, მოსწრებული მოსაზრება, ყველასთან გულის გაერთება, სალიტერატურო საქმის ერთგულეზასთან შეერთებული, იზიდავდა ახალ და ახალ თანამშრომლებს გაზეთში, რამაც „დროებას“ სიცხოველე, მრავალფერობა და ინტერესი შემატა¹.

„დროების“ ერთ-ერთ ძირითად დასაყრდენ ძალად ს. მესხს აკაკი წერეთელი მიაჩნდა, ამიტომ აკაკის მან სპეციალური წერილი გაუგზავნა და სთხოვა „დროებაში“ თანამშრომლობა.

ქართველი ახალგაზრდობის ერთი ნაწილი კი, განსაკუთრებით სტუდენტობა (ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ივ. მესხი და სხვები), უარყოფითად შეხვდა აკაკის მოწვევას „დროების“ თანამშრომლად. 1870 წლის 18 იანვარს ივანე მესხი სწერდა სერგეის პეტერბურგიდან: „შენს თანამშრომლებზედ იმას გწერდი, რომ როგორც მე შეგონა და სხვებსაც, ვითომც შენ აკაკი წერეთლისათვის გეთხოვოს ბარათით თანამშრომლობა. ეს ვილაცას ანბავათ მოუვიდა აქ და გაკვირვებული ვიყავით. ნიკოლაძემ თქვა, რომ ჩემს სტატიებს აკ. წერეთლის სტატიებთან არ დავებქდაო და სხვებმაც ბევრმა სთქვეს ეს, რომ შენ ამაში კარგათ ვერ მოქცეულხარ“².

არც ნ. ნიკოლაძეს მიაჩნდა სასურველად აკ. წერეთლის თანამშრომლობა „დროებაში“. როდესაც ს. მესხმა წერილობითი შეკითხვა გაუგზავნა ნ. ნიკოლაძეს იმის შესახებ, რომ ნებას მისცემდა თუ

¹ „ივერია“, 1883 წ., № 7—8, გვ. 164.

² საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი; ს. მესხის არქივი, საქმე № 43, წერილი I.

არა იგი გამოცხადებინა „დროების“ თანამშრომელთა შორის ნ. ნიკოლაძის გვარიც, ნ. ნიკოლაძემ მას ასეთი პასუხი გასცა: „მე ამ შენ შეკითხვაზე გეტყვი, რომ შეგიძლიან თქო, მაგრამ ამასაც დაუმატებ, რომ ძალიან კარგი იქნებოდა, რომ შენ გამოცხადებაში ზოგიერთი... კაცების სახელი არ გაურიო. მე შემიძლიან მაგალითად განიშნო ორი ჩვენი მწერალთაგანი, აკ. წერეთელი და ანტ. ფურცელაძე. ადრე თუ გვიან ჩვენ (ე. ი. შენ, გიორგის, მე და ჩვენ თანაგრძობლებს) დაგვპირდება ამისთანა კაცების დაზღულა და ჩემი აზრით ძალიან ცუდია ამათი რეპუტაციის გადიდება ესლა და მერე მისივე დარღვევა. შენ გეგონება, რომ ეს ჩემი აზრი უსათუძელოა, მაგრამ დამიჯერე, მე ამ ორ კაცს კარგად ვიცნობ, ეს ერთი, და მეორე, რომ ესენი მუდამ იყვნენ ჩვენ ლიტერატურაში ახალი მიმართულების წინააღმდეგეები (ვაიხსენე ფურცელაძის მოქმედება 1863). ერთი სიტყვით შენ გამოცხადებაში იქონიე სახეში მარტო იმისთანა კაცები, რომელთანაც შენ შეგვეძლოს კაი ხანი ხელგადახვეული იარო“¹.

მიუხედავად ახალგაზრდობის ერთი ნაწილის დაყენებითი მოთხოვნისა, რომ სერგეი მესხს არ მოეწვია აკ. წერეთელი „დროების“ თანამშრომლად, მესხი არ დასთანხმდა მათ უმართებულო მოთხოვნას და. პირიქით, ფართოდ გაულო აკაკის „დროების“ რედაქციის კარები.

ს. მესხს აკაკი ყოველთვის ძვირფას თანამშრომლად მიაჩნდა, „აკაკი ყველაზედ უფრო ნიჭიერი და ყველაზედ უფრო გამოსადეგია გაზეთისათვის, — წერდა იგი,—ამისთანა ცოცხალი კალამი, მარჯვე, მკვირიცხლი სიტყვა, ირონია და ადვილი წერის ნიჭი არცერთ ჩვენ მწერალს არა აქვს. ამიტომ ძვირფასად მიმაჩნია ის გაზეთისათვის და საზოგადოთ ჩვენი ახლანდელი ლიტერატურისათვის“². ამიტომ უფრთხილდებოდა იგი აკაკის, ელოლიავებოდა და ყოველმხრივ ხელს უწყობდა, რომ არ ჩამოსცილებოდა ლიტერატურულ საქმიანობას. „ისე უნდა ვეფერო, ისე უნდა მოვეპყრო ხოლმე მუდამ, როგორც ძუძუ მწოვარ ბავშვს, რომელსაც უფრთხილდებიან ანჩხლობა არ დაიწყოს“².

და მართლაც ს. მესხმა აკ. წერეთელთან ერთად მეგობრულად

¹ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის არქივი, საქმე № 38, წერილი III.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 189.

ხელი-ხელ გადახვეული იარა მთელი თავისი ცხოვრების გზაზე „დროების“ საბედნიეროდ და ქართველი ხალხის საკეთილდღეოდ¹.

ს. მესხი ძალიან კარგად იცნობს თავისი ქვეყნისა და ხალხის მდგომარეობას. მან იცის, რომ შევიწროვებული ხალხი უკმაყოფილოა თავისი ბედით, მაგრამ ხალხმა არ იცის ვის და რას მიაწეროს თავის ამგვარი ყოფა. ამიტომ გაზეთის და „მოწინავე თაობის ვალდებულება იმაში მდგომარეობს, რომ გაუხილოს თვალი ამ მიძინებულ საზოგადოებას და დაანახვოს ნამდვილი მიზეზი ყველა იმის გაკვირვებისა და უბედურებისა“.

ს. მესხის აზრით, ბრძოლის ამ ეტაპზე, როგორც გაზეთის, ასევე მოწინავე თაობის პირველი და გადაუდებელი ამოცანა იმაში მდგომარეობს, რომ დაიცვას ერი გადაგვარებისაგან და დათესოს საზოგადოებაში ეროვნული განთავისუფლების ბრწყინვალე აზრი. „ჩვენ ესლ² ისეთს გარემოებაში და ხალხში ვცხოვრობთ, — წერს ს. მესხი, — რომ ერთ მოდგმას, ერთ თაობას ბევრის გაკეთება არ შეუძლია; თუ ჩვენ ქვეყანათ ვიმოქმედეთ, ძმურად მოვკიდეთ საქმეს ხელი და ენერჯია ვიხმარეთ, რომ დავიცვათ ჩვენი ქვეყანა, — ისიც ბევრი იქნება. თუ ჩვენ მოვახერხებთ ცოტათი მაინც გაცხოვე-

---

¹ აღსანიშნავია, რომ 70-იან წლებში ურთიერთობა ნ. ნიკოლაძესა და აკ. წერეთელს შორის შეიცვალა, რეი ძმური და მეგობრული გახდა. 1875 წელს ნ. ნიკოლაძე სწერდა აკაკის „ჩემის მხრით მე შემიძლია ვთქვა, რომ როგორც პატიოსანი კაცი ყოველთვის მაღლათ მიმაჩნდა შენი ნიქა, ყოველთვის სასარგებლოთ და მეტის მეტად გამოსადეგათ მიმაჩნდა შენი წერა. მარტო ერთხელ, 1869, როცა მე ქუთაისში დიდხანსა და ხშირათ მესმოდა შენი სასტიკი ლანძღვა ყველასაგან, მე ამიტყდა თავში კითხვა: ვინ იცის იქნება ამ გვართა შეძლებული კაცის სიტყვას მნაშენელობა აღარ ჰქონდესო. მაგრამ მალე, 1870-ში, მე დავრწმუნდი, რომ ეს სულელური ეჭვი იყო, და მაშინვე გთხოვე გულწრფელად „დროებაში“ თანამშრომლობა“ (იხ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში აკაკი წერეთლის ფონდი № 328).

საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ნ. ნიკოლაძემ აკაკის არა მხოლოდ „დროებასთან“ მჭიდრო ურთიერთობა სთხოვა, არამედ 1875 წელს გაზეთ „ბუკის“ რედაქტორობაც კი შესთავაზა. „ბუკი“ სახალხო გაზეთი უნდა ყოფილიყო, განკუთვნილი ძირითადად გლეხობისათვის, რომელიც თავდაპირველად კვირამე ერთხელ გამოვიდოდა. „მე გთხოვე, — სწერდა ნ. ნიკოლაძე, — მოხვიდე და ან საქმეს ხელი მოკიდო, ითხოვო ნება-რთვა და გაება საქმეში მკვიდრათ და მარჯვეთ“. როგორც აკაკისა და ნ. ნიკოლაძის პირადი მიმოწერიდან ჩანს, აკაკის უარი უთქვამს „ბუკის“ რედაქტორობაზე და გაზეთიც არ გამოსულა.

ლებას ჩვენი საზოგადოებისა და ლიტერატურისას, თუ ამ საზოგადოებაში ოდესმე განთავისუფლების აზრი დაეთესეთ,—ღმერთმანი, ჭერ-ჭერობით, ესეც ბევრია, ესეც საკმაოა, შემდეგში ყველაფერი აგრეთვე ჩვენს ჭკუაზე, გამჭრიახობაზე და ბედნიერ გარემოებაზე იქნება დამოკიდებული“¹.

ს. მესხმა ძალიან კარგად იცის, რომ ეს იოლი საქმე არ არის, რომ ამას ბევრი შრომა, დიდი ენერგია და მსხვერპლი სჭირდება, რომ მხოლოდ ქართველი ხალხი უძლური იქნება ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში და ამიტომ იგი ამიერკავკასიის ხალხთა გაერთიანებაზე ოცნებობს: „იმის შესრულებას ერთობ ბევრი შრომა, ბედნიერი გარემოება და შემთხვევა და მსხვერპლი დასჭირდება— არა თუ მარტო ჩვენის მხრით, მთელი კავკასიის მხრითაც“².

ს. მესხის ეს შეხედულება ერთგვარი გამომხმაურებაა ჭერ კიდევ 60-იან წლებში ილია ჭავჭავაძის მიერ ხატოვანად გამოთქმული აზრისა ამიერკავკასიის ხალხთა ერთიანობის აუცილებლობის შესახებ:

„ხალხი აღელდა, ხალხი აღსდგა, ხალხი მოქმედობს, კასპიის ზღვიდამ შავ ზღვამდინა ერთს ფიქრსა ჰფიქრობს.— და ეგ ფიქრია მთელ კავკასიის თავისუფლება“.

ამიტომ იყო, რომ ყოველგვარი განხეთქილება თუ წინააღმდეგობა, რომელიც თავს იჩენდა ქართველ საზოგადოებაში და განსაკუთრებით ახალგაზრდობაში, ს. მესხისათვის არასასიამოვნო და დამაფიქრებელი იყო, რადგან ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლა მხოლოდ გაერთიანებული ძალებით იყო შესაძლებელი. „თუ ჩვენ ახალგაზრდები არ შევეერთდით, ერთად, ძმურად არ ვიმუშავეთ ამ საზოგადო მტრის დასამხობლად, ვერაფერს ვერ გავხდებით“ — წერდა იგი.

ამ „საზოგადო მტრის“ წინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთ ძლიერ იარაღად ს. მესხს „ღროება“ მიაჩნდა. „თუ რამე მუშაობას და განზრახვას შეუდეგით, უთუოთ ეს „ღროების“ რედაქციასთან უნდა დაიწყოს, „ღროების“ რედაქციასთან უნდა მოგროვდნენ საქმის კაცები, ისეთი პირები, რომელთაც სამშობლოს საქმე უნდა იკის-

¹ ს. მესხი, წერალები, გვ. 103.

² იქვე.

რონ. ჟერ-ჟერობით ჩვენ ახალგაზრდობას, მხოლოდ ეს გაზეთი, მხოლოდ ლიტერატურა გვაერთებს და შერე არ ვიცი რა იქნება“¹.

მართლაც. XIX საუკუნის 70-80-იან წლებში გაზეთ „დროების“ რედაქცია წარმოადგენდა ნაციონალურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთგვარ შტაბს საქართველოში. აადაც იახებოდა ცხოვრების ქართველში წარმოქმნილი დიდი იდეები. რომელნიც ქართული ერის საკეთილდღეოდ, მრავალ დაბრკოლებათა გადალახვით, განხორციელებას მაინც პოულობდა.

გაზეთსა და საერთოდ პერიოდულ პრესას ს. მესხი გარკვეულ ამოცანას უყენებდა. მისი ღრმა და მართებული რწმენით „ყოველ გაზეთს... ერთი მტკიცეთ გარკვეული მიმართულება. გზა და პროგრამა უნდა ჰქონდეს და მუდამ ამაზე ადგეს. რასაკვირველია. რედაქცია თავის აზრს და მიმართულებას ყველას ძალდატანებით ვერ მიაჩნებს. ვერ მოითხოვს, რომ ყველამ იმ გზაზე გაიაროს. თანახმა ვარ, რომ ჩვენში მაგალითად, სადაც თითქმის ერთად ერთი გაზეთია პაზრების გამოსატქმელად. რედაქცია თითქმის ვალდებულიც არის. რომ თავისი პაზრების წინააღმდეგი სტატიები დაბეჭდოს, რომ მით მკითხველებს სხვა და სხვა მხარეები უჩვენოს რომელისაზე საგნისა და რაც აზრიც უნდა ის მიიღოს. აზრების შეტაკებაში, ბრძოლაში აღმოჩნდება ქეშმარიტება“².

ამიტომ. ს. მესხი ზოგჯერ იძულებული ხდება გაზეთში დაბეჭდოს ისეთი წერილები და სტატიები, რომლებშიც გატარებული თვალსაზრისი მის შეხედულებათა საწინააღმდეგურ, მაგრამ აღსანიშნავია, რომ რედაქტორი სისტემატურად არ დათავსებს ასეთ წერილებს. ს. მესხი ითვალისწინებს ქართველ ფართო მკითხველი საზოგადოების გონებრივ შესაძლებლობას. მის საერთო მომზადების დონეს და აღნიშნავს, რომ ჩვენი საზოგადოება ჯერ იმდენად მომზადებული არ არის, რომ მას შეეძლოს სხვადასხვა შეხედულებებიდან შეარჩიოს და აიღოს საუკეთესო და ქეშმარიტი აზრები და ისინი მიიღოს სახელმძღვანელოდ. „დროების“ მკითხველებს „მზამზარეული, გარკვეული გონიერი საზრდო ეკირება. რაც უფრო ნაკლები სხვა და სხვა პაზრები იქნება ერთსა და იმავე საგანზე ჩვენი მკითხველებისათვის ისა სჯობია. უფრო ადვილად შეითვისებს ერთ შეხედულებას, ბევრში ერთს საუკეთესოს ვერ ამოარჩევს“. ამიტომ ს. მესხი თავს იკავებს გაზეთში სხვადასხვა შეხედულებათა შემცველი წერილების ბეჭდვისაგან, ამიტომ იმეორებს იგი ხშირად

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 101.

² იქვე, გვ. 191.

ერთსა და იმავე აზრს, რომელიც მისი რწმენით ქეშმარიტების გამოხატველია. ეს გზა მას პროპაგანდის ერთ-ერთ საუკეთესო საშუალებად მიაჩნია.

მაგრამ „დროების“ რედაქტორი სხვა წინააღმდეგობათა წინაშეც დგება. იგი ხედავს, რომ „დროების“ მკითხველი საზოგადოება ორი ერთი მეორის მოწინააღმდეგე კლასებისაგან წედდება. ერთია—თავდაზნაურობა, ხოლო მეორე — გლეხობა. სხვადასხვაა მათი გონებრივი განათლება და ინტერესთა სფერო. „ჩვენ აზნაურ-თავადებს უნდათ სასიამოვნო, ადვილი საკითხავი რამეები. რასაკვირველია, ისინი უნდა მიაჩვიოს კაცმა ხეირიანი სტატიებისა და წიგნების კითხვას“, რაც შეეხება გლეხობას „გლეხები ისე განაზებული არ არიან, იმათ ისე წახდენილი გემო არა აქვთ, როგორც მათ უწინდელთ (და ახლანდელთ) ბატონებსა. ისინი ზრუნავენ უფრო ლუკმაპურზედ, სარგებლობაზედ“¹. და რედაქტორიც იძულებულია დააკმაყოფილოს ეს მათი სხვადასხვა მოთხოვნილება, შეაჩვიოს საზოგადოება კითხვას.

უდაოდ ძნელი იყო ამ ამოცანის სრულყოფილად გადაწყვეტა; რადგან გაზეთს მრავალი დაბრკოლება ელოებოდა, ს. მესხიც: გრძნობდა და ხედავდა ყველა იმ ხარვეზს, რაც მის „დროებას“ გააჩნდა და გულის ტკივილით წერდა: „განა მე არ ვიცი, რომ გაზეთი ისეთი ვერ არის, როგორც ჩემი აზრით უნდა იყოს? მაგრამ რას იქ, რომ მეტი შეძლება არ არის და ამასთან ცენზურა სულს გვაძრობს“².

ცენზურის სიმკაცრით შეწუხებული ს. მესხი 1869 წლის 17 მაისს სწერდა პეტერბურგში მყოფ კ. ლორთქიფანიძეს: „შენ ვერ წარმოიდგენ როგორ გვაფიწროვებს ცენზურა. რაც რუსულად იბეჭდება, იმის მეოთხედსაც არ გვაბედვინებენ და ჩვენ, ჩვენდა საუბედუროდ ისე წერა არ ვიცით, ჯერ, რომ მკითხველმა სტრიქონებს შუა გაიგოს ჩვენი აზრები“³.

უნდა აღინიშნოს, რომ თავდაპირველად, როდესაც საცენზურო კომიტეტის მიერ „დროების“ პროგრამა მტკიცდებოდა, რედაქციას ნება მისცეს, რომ მიმდინარე პოლიტიკური საკითხების გაშუქებისას დაკმაყოფილებულიყო მხოლოდ ოფიციალური რუსული გაზეთებით, როგორც იყო „Русский инвалид“, „Северная почта“ და „Кавказ“-ი, და პოლიტიკური ხასიათის მასალა მხოლოდ ამ

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 55.

² იქვე, გვ. 8.

³ ს. ხუნდაძე, მასალები, გვ. 56.

ორგანოებიდან გადმოებეჭდა ყოველგვარი განმარტებისა და კომენტარების გარეშე.

70-იანი წლების დასაწყისში საცენზურო კომიტეტმა ზემოხსენებული დადგენილება შესცვალა და „დროებას“ უფლება მისცა პოლიტიკური ხასიათის მასალა ამოეღო მხოლოდ „Правительственный вестник“-იდან. საცენზურო კომიტეტის აზრით „Правительственный вестник может служить одним из лучших источников здешним газетам для выбора самых интересных для здешнего края сведений о России, ибо в ней постоянно помещаются статьи о ходе развития торговли и промышленности, железнодорожного дела, образования в России, земских учреждений, статьи юридические, проекты законодательных мер, коротко сказать, о всех явлениях русской жизни, не говоря уже об этом богатом материале, ознакомление с которым читателей здешних туземных газет всего было бы желательнее, «Правительственный вестник» представляет также не бедный материал и для текущих политических известий»¹.

ს. მესხს იმთავითვე არ აკმაყოფილებდა საცენზურო კომიტეტის მიერ პოლიტიკური ამბების წყაროდ მიჩნეული და დადგენილი „Русский инвалид“-ი და „Северная почта“, ხოლო „Правительственный вестник“-ი მით უფრო არასაკმარისი იყო, რადგან იქიდან ამოკრებილი მასალებით „დროების“ მკითხველები საფუძვლიანად ვერ გაერკვეოდნენ ვერც რუსეთის და ვერც ევროპის პოლიტიკურ ვითარებაში. ამიტომ, 1870 წლის ოქტომბერში ს. მესხმა მოხსენებითი ბარათით მიმართა საცენზურო კომიტეტს, რათა ამ უკანასკნელს შეეცვალა დადგენილი წესი და ნება მიეცათ „დროების“ რედაქტორისათვის, რომ მას თავისუფლად შეერჩია ცნობები საზღვარგარეთის პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ და ამავე დროს მოეცა ამ ცნობების ახსნა-განმარტება.

საცენზურო კომიტეტი ერთგვარად გააოცა ს. მესხის მოხსენებითმა ბარათმა: «Странно, что в такой большой и обильной по содержанию газете (როგორც მათი აზრით «Правительственный вестник»-ი იყო. ი. ბ.) редакция «Время» не находит достаточного материала для своей выходящей всего один раз в неделю, и в объеме несравненно меньшем»². მაგრამ პრინციპული წინააღმდეგობა ს. მესხისათვის არ გაუწევიათ და 1870 წლის 24 ოქტომბერს კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარ-სამმართველს

¹ ცსსა, ფონდი 480, საქ. 58, ფურც. 1.

² იქვე.

უფროსა, ბარონ ნიკოლაის მიმართვა გაუგზავნეს, რომელშიაც სა-
ცენზურო კომიტეტი თავის შეხედულებებს გამოსთქვამდა ს. მესხის
მოსხენებითი ბარათის ირგვლივ და საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა
ბარონ ნიკოლაის სთხოვდა.

1870 წლის 3 დეკემბერს კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარ-
სამმართველომ საკითხი მესხის სასარგებლოდ გადასწყვიტა და სა-
ცენზურო კომიტეტს აცნობა: «Цензурный комитет, на заклю-
чение которого передавалась означенная записка г. Месхи, ото-
звался, что он не находит препятствий к дозволению редак-
ции газеты «Время» заимствовать иностранные известия из
всех русских газет, причем присовокупил, что излагать сво-
ими словами и пояснять газетные сведения комитет не пре-
пятствует, если автор не изменяет смысл приводимой из
другой газеты статьи и представляет политические факты в
их настоящем свете.

Одобрив означенное заключение комитета, я, на осно-
вании ст. 45 учрежд. управлением Кавказского и Закавказ-
ского края, предлагаю комитету привести оное в исполнение,
предоставлением редакции газеты «Время» извлекать полити-
ческие сведения из дозволенных к изданию русских газет, с
необходимыми, в случае надобности, пояснениями редакции,
но с тем, чтобы таковые извлечения и пояснения не были
противны цензурным постановлениям»¹.

ამჯერად საქმე თითქოს მშვიდობიანად მოგვარდა, მესხს მიეცა
უფლება ყველა ნებადართულ რუსული გაზეთებიდან პოლიტიკუ-
რი ხასიათის ცნობების ამოკრებისა და მათი ახსნა-განმარტებისა,
მაგრამ ამით არ შენელებულა წინააღმდეგობა ცენზურასა და „დრო-
ების“ რედაქციას შორის. დავასა და უკმაყოფილებას რედაქციის
მიერ გაკეთებული ე. წ. „ახსნა-განმარტებანი“ იწვევდნენ. ს. მესხი
სწორ კომენტარს უკეთებდა მომხდარ პოლიტიკურ მოვლენებს,
რაც ცენზურას ჭკუაში არ უჯდებოდა. პოლიტიკური ფაქტების
„დროებისეულ“ განმარტებას ადგილობრივი ხელისუფლება ხშირად
საცენზურო კანონმდებლობის დარღვევად თვლიდა, რის გამოც
ცენზურა ზღუდავდა ან კრძალავდა ამა თუ იმ სტატიას, ანდა შე-
ჭკონდა მასში არსებითი ხასიათის შესწორებანი.

არა ერთი და ორი შემთხვევა ყოფილა, რომ ცენზორის მიერ
დაჩენილი სტატია „დროების“ რედაქტორს აღარ დაუბეჭდია, რად-
გან დამახინჯებული სტატიის დაბეჭდვას აღარავითარი აზრი არ
ჭკონდა.

¹ ცსსა, ფონდი 480, საქმე 58, ფურც. 3—4.

მიუხედავად ცენზურის სიმკაცრისა, გაზ. „დროება“ ს. მესხის ხელმძღვანელობით შეუპოვრად ილაშქრებდა არა მხოლოდ ცარიზმის მახინჯი პოლიტიკის წინააღმდეგ, არამედ იმ ცალკეულ პიროვნებათა წინააღმდეგაც, რომელნიც შეგნებულად თუ შეუგნებლად წყალს ასხამდნენ ქართველი ერისა და განსაკუთრებით ქართველი მშრომელი მოსახლეობის მტრების წისკვილზე.

„დროება“ განსაკუთრებით იბრძოდა გადაგვარებული ქართველი თავადაზნაურობის წინააღმდეგ, მოურიდებლად ამხელდა მათ მანკიერ მოქმედებას და კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა მათ ყოველ უკულმართ ნაბიჯს.

ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ქართველი თავადაზნაურობის რეაქციული ფრთა ყოველ ღონეს ხმარობდა ჩამოეშორებინათ „დროებისათვის“ მკითხველები და საბოლოოდ სავსებით მოესპოთ გაზეთი. ამ მიზნის მისაღწევად ისინი არ თაკილობდნენ არავითარ უზნეო მოქმედებას: გაზეთის თანამშრომელთა ფიზიკურ შეურაცხყოფას, ჭაშუშობას, ჭორების გავრცელებას. ოღონდ კი მათი მამხილებელი ორგანო აღეგავათ პირისაგან მიწისა.

ს. მესხისათვის ცნობილი იყო გარეწართა ბრძოლის ამგვარი მეთოდები. მტრული ბანაკის მოქმედებას „დროება“ ხშირად მძიმე მდგომარეობაში ჩაუყენებია, მაგრამ მხნე რედაქტორი ფარ-ხმალს არ ჰყრიდა და ამავე „დროების“ ფურცლებიდან დიდი პრინციპულობით აცხადებდა: ზოგიერთები, თურმე, ჰყრიან ხმას. რომ „დროებას“ ნუტრავენ გამოიწერთო, თორემ ტყუილი შრომ-იქნებაო, რადგან ამ გაზეთს მალე მოსპობენო... ნუ სწუხდებიან: „დროებას“ კარგად ესმის თავის დანიშნულება; ის უკანონოს არას ჩაიდენს და თუ ცუდის საქმისა და კაცობის გამოაშკარავება მიაჩნიათ იმ დარბაისელ პირებს საწინააღმდეგო საქმეთ, შემცდარან!.. ამგვარი მხილება არა თუ გაზეთის, ყოველი რიგიანი კაცის ვალია და კანონიც მოითხოვს! დიახ, „დროება“ რასაც კი საზოგადოების სავნებელსა და შეუფერებელს დაინახავს, გამოამჟღავნებს სინიღისისა და კანონის თანახმად¹.

ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების მანკიერ მხარეთა და გადაგვარებულ ქართველ თავადაზნაურობის სიმახინჯეთა მხილებაში აკ. წერეთელმა განსაკუთრებული როლი ითამაშა. აკაკის მახვილმა ფელეტონებმა, მისმა სატირულმა ლექსებმა თუ სხვა ჟანრის ნაწარმოებებმა არა ერთხელ შეაშფოთა და შეაძრწუნა რეაქციულად განწყობილი თავადაზნაურობა, ბევრმა ტერორიც კი დაუნიშნა

¹ „დროება“, 1875 წ. № 11.

პოეტს, ხოლო ზოგიერთებმა რჩევით მიმართეს, რომ წერისათვის თავი დაენებებინა, მაგრამ გაზეთის რედაქტორის მხარდამხარ მდგარი აკაკი ამგვარ რჩევას მისთვის დამახასიათებელი ცინიზმით პასუხობდა: „ერთი ჩინებული გვამი მირჩევს, რომ ახირებულების (მისი აზრით) წერას თავი დავანებო და თუ მაინცა და მაინც აღარ მოვიშლი წერას, ეპიტაფიები, ე. ი. საფლავის ქვაზე დასაწერი ლექსები დავეწერო! დიდად ვმადლობ ამ რჩევისათვის და მზათა ვარ, რომ ყველაზედ პირველ იმას ვემსახურო!“¹.

1870 წლის ზაფხულში სარედაქციო მუშაობით გადატვირთულ და გადაღლილ ს. მესხს ნიკო ნიკოლაძე წამოეშველა. ნ. ნიკოლაძის თანამშრომლობა საგრძნობლად დაეტყო „დროებას“. მკითხველები ერთხმად აღნიშნავდნენ გაზეთის წარმატებას. ს. მესხი, რომელიც მხოლოდ საზოგადოებრივი ინტერესებით ხელმძღვანელობდა, დიდი სიამოვნებით შეხვდა საზოგადოების გულისხმიერ გამომხაურებას და აღფრთოვანებული წერილი გაუგზავნა კ. ლორთქიფანიძეს: „ძალიან სასიამოვნოა, რომ ნიკოლაძის ჩამოსვლა და „დროებაში“ მისგან მონაწილეობის მიღება ასე დაეტყო გაზეთს. ნეტა განახვა ამ თავით რანაირათ არის ის გართული ამ გაზეთში (Мно спощество всех стремительных натуры). ვნახოთ შემდეგში...“². მაგრამ შემდეგში ს. მესხისა და ნ. ნიკოლაძის თანამშრომლობა აღარ გაგრძელებულა. აზრთა სხვადასხვაობამ ყოველდღიურ საკითხებზე ორი დიდი პუბლიცისტი მალე გათიშა. ნ. ნიკოლაძე ერთ-ერთ თავის ავტობიოგრაფიული ხასიათის პირად წერილში ვლადიმერ ალექსანდრეს ძე ბაქრაძისადმი, რომელიც დაწერილია 1914 წელს, საინტერესო ცნობას გვაწვდის „დროებაში“ თანამშრომლობისა და ს. მესხთან გათიშვის მიზეზების შესახებ: „მას შემდეგ, რაც დავამთავრე ციურინის უნივერსიტეტის კურსი დოქტორის ხარისხით (ჩემი დისერტაციის თემა იყო „განიარაღება და მისი ეკონომიური და სოციალური შედეგები“) სამშობლოში დავბრუნდი და 1870 წლის ზაფხულზე ქ. თბილისში დავსახლდი. დავიწყე თანამშრომლობა „დროებაში“. მონაცემებს ჩემი მუშაობისა და პერიპეტეიების შესახებ საქართველოს პერიოდულ გამოცემებში თქვენ იპოვნით ჩემს ამასწინდელ ბროშურაში — „ჩემი პოლიტიკის შესახებ“. ჩემი და განსვენებული ს. ს. მესხის აზრი ყოველდღიურ საკითხებზე მკვეთრად განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან და პირველი, მაგრამ წარუმატებელი ცდების შემდეგ გვეთანამშრომლა ერთად, ჩვენ შევ-

¹ „დროება“, 1875 წ. № 11.

² ს. ხ უ ნ დ ა ძ ე, „მასალები...“, გვ. 78.

თანხმდით, რომ გაზეთის ერთ ნომერს მთლიანად იგი შეადგენდა, მეორეს კი—მე. 1870 წელს გაზეთი ყოველთვის ასე გამოდიოდა. ერთ ნომერს მთლიანად მე ვწერდი, ან ვადგენდი ისე, როგორც მე მინდოდა, ხოლო მეორეს რედაქტორი. არ შეიძლებოდა დიდხანს გაგრძელებულიყო ასე. წლის ბოლოს მე დავაარსე ჟურნალი „კრებული“, რომელსაც ვხელმძღვანელობდი ერთპიროვნულად 1871 წლამდე, სანამ მამაჩემის სიკვდილმა იძულებული არ გამხადა დამეტოვებინა თბილისი¹.

„დროებიდან“ წასვლის შემდეგ ნ. ნიკოლაძეს გაზეთთან კავშირი მაინც არ შეუწყვეტია. მიუხედავად იმისა, რომ 1871 წელს იგი მეტად ინტენსიურად და მთელი გატაცებით მუშაობდა „კრებულში“ „დროებასაც“ არ იეიწყებდა. 1871 წლის მანძილზე ნ. ნიკოლაძეს „დროებაში“ ოცდაათზე მეტი სტატია დაუბეჭდია. ეს ფაქტი იმის ნათელი მაჩვენებელია, რომ ამ პერიოდში წინააღმდეგობა ს. მესხსა და ნ. ნიკოლაძეს შორის ჯერ კიდევ არ არის მწვავე ხასიათისა. პირიქით, ნ. ნიკოლაძე სცნობს და იმდენად ენდობა ს. მესხს, როგორც რედაქტორს, რომ უფლებას აძლევს თავის სიტყვებით შეავსოს ცენზორის მიერ ამოშლილი ადგილები მისი სტატიებიდან. ამ მხრივ უდაოდ საყურადღებოა ნ. ნიკოლაძის ერთ-ერთი პირადი წერილი ს. მესხისადმი გამოგზავნილი სტამბოლიდან 1873 წლის 7(19) თებერვალს: „საყვარელო ძმაო სერგეი! გიგზავნი ხელდახელ კორესპონდენციას. თუ ძმა ხარ, ეს რუბრიკა: „სხვათა შორის“ არ წაშალო, რადგანაც ამნაირი ზედ წარწერით მინდა მგზავრის შთაბეჭდილებები გწერო. სხვა, გადარჩება ეს სტატია ცენზურას, თუ ირა, არ ვიცი. მაგრამ იმას კი გთხოვ, რომ თუ მაინც და მაინც ბევრი რამ წაშალოს ან თლათ ნუ დაბეჭდავ, ანა და შენ თვითონ აავსე წაშლილი ადგილები ისე, რომ აზრის ერთობა არ დაიკარგოს და ნაკუწ-ნაკუწათ სტატია არ გამოვიდეს. ამას საზოგადოთ ამ სტატიანზე კი არა, ყველა ჩემ სტატიებზე გწერ. და გთხოვ ნუ დაიზარებ შემდეგში ორი-სამი ფრაზის ჩამატებას წაშლილის მაგიერ, რომელსაც აზრის გადაბმა შეეძლოს“².

მაგრამ ასე არ გაგრძელებულა ბოლომდე. 1878 წლიდან, როდესაც ნ. ნიკოლაძემ საკუთარი გაზეთი „ობზორი“ დააარსა, აზრთა სხვადასხვაობამ ცალკეულ საკითხებზე ს. მესხსა და ნ. ნიკოლაძეს შო-

¹ კ. შარქისის სახელობის სახელმწიფო რესპუბლიკური ბიბლიოთეკა, ნ. ნიკოლაძის არქივი, № 13—16.

² საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის არქივი, საბუთი № 38.

რას პრინციპული ხასიათი მიიღო და დაიწყო ცხარე პოლემიკა „დრო-
ებასა“ და „ობზორს“ შორის.

ს. მესხი ალბათ ბედნიერ ადამიანად ჩასთვლიდა თავს, რომ მისი მოვალეობა მხოლოდ რედაქტორის ფუნქციით განსაზღვრულიყო. მაგრამ არ არსებობდა არავითარი სუფთა თუ სამურეზო სამუშაო, რომელიც ს. მესხს არ შეესრულებინა. ხშირად მას საკუთარი ხელით აუწყვია „დროების“ ნომერი თუ ცალკეული ფელეტონი. ამის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის ს. მესხის თანამედროვე სოსიკო მერკვილაძე: „რადგანაც მაშინ ქართველი ასოთ-ამწყოებები ძალიან ცოტანი იყვნენ და რედაქციასაც არ ჰქონდა შეძლება რომ მოეწვია ახალი ასოთ-ამწყოებები, ამისთვის იძულებული გახდა რედაქტორი სერგეი მესხი თითონ შეესწავლა ასოთაწყობა და ხშირად ჩამდგარიყო ასოთ-ამწყობთა შორის და აეწყო გაზეთი“¹.

ს. მესხს, რომელიც პირველ ხანებში თვითონ წარმოადგენდა „დროების“ რედაქციას, უხდებოდა არა მხოლოდ მასალის აწყობა, არამედ შემოსული მასალების სწორება, კორექტურის კითხვა, გაზეთის ექსპედიცია და ხელისმომწერთა ძებნა. ს. მესხის დაძაბულ და უმაგალითო შრომაზე მოგვითხრობს ეფემია მესხი თავის მოგონებებში: „ჩვენ ვცხოვრობდით სოლოლაკში, ძველი სახლის ქვედა სართულში. ყველაზე ნათელი ოთახი სარედაქციო იყო, სადაც სერგეი თავაულებლად მუშაობდა რამდენიმე საათის განმავლობაში: წერდა, ასწორებდა გამოგზავნილ კორესპონდენციებს, იღებდა ცნობებს გაზეთებიდან. რომელიც მას დიდძალი მოსდიოდა. ხან ადგებოდა წელის გასამართავად, ხელებს მალა ასწევდა, გულის ჯიბიდან ამოიღებდა პატარა სეაარცხელს, რომლითაც გადაივარცხნიდა თმას, წვერ-ულვაშს, რამდენჯერმე გაივლიდა ოთახში და ისევ მიუჯდებოდა თავის მაგიდას. მე არასოდეს არ მენახა ადამიანის ასეთი მუშაობა და გაკვირვებული ვიყავი, როგორ უძლებდა ამ მძიმე შრომას“².

გაზეთის ხელისმომწერთა ძებნა ს. მესხის ერთ-ერთი ყველაზე მძიმე და უსიამოვნო სამუშაო იყო. გაზეთის გავრცელების მიზნით „დროების“ რედაქტორი საქართველოს სხვა და სხვა რაიონებში, დაბებში და ქალაქებში დაეძებდა კეთილსინდისიერ და ქართული ლიტერატურისათვის გულშემატკივარ ადამიანებს, რომელნიც უსასყიდლოდ იკისრებდნენ „დროების“ აგენტის მოვალეობას. მათ უნდა ეზრუნათ არა მხოლოდ გაზეთის გავრცელებისათვის, არამედ კორესპონდენციებიც უნდა მიეწოდებინათ რედაქციისათვის. ერთად-ერთი

¹ ქურნალი „დროშა“, 1924 წ., № 23, გვ. 27.

² კრებულ — „ეფემია მესხი“, 1957 წ., გვ. 24.

ჯილდო, რაც „დროების“ ღარიბ რედაქციას შეეძლო. მიეცა თავის აგენტისათვის, ეს ის იყო, რომ გაზეთს მთელი წლით უფასოდ უგზავნიდა მას. ამ მხრივ ყურადსაღებია ს. მესხის ერთი წერილი გაგზავნილი გორში ალალო თუთაევისადმი, რომლითაც რედაქტორი სთხოვს მას შეუგროვოს რაც შეიძლება მომეტებული ხელისმომწერნი და მოკრიბოს მათგან ფული. „ამ თქვენი შრომისათვის ჩვენ მხოლოდ ერთი ჯილდოს მოცემა შეგვიძლია. — ეს ის, რომ გაზეთს მომავალი წლიდამ მუდამ მუქთად მიიღებთ. თუმც ეს მცირეოდენი რამ არის, მაგრამ განა ამით ხო არ ვაფასებთ თქვენს კეთილ თანაგრძნობას“¹.

ს. მესხის, როგორც რედაქტორის, უდიდესი დამსახურება ისიცაა, რომ მან შექმნა კორესპონდენტთა მტკიცე ბირთვი როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. მაგრამ „დროების“ რედაქცია კორესპონდენტციებს იღებდა რუსეთისა და საზღვარგარეთის უნიშვნელოვანესი ქალაქებიდანაც. ს. მესხი, როგორც რუსეთში. ასევე საზღვარგარეთ მყოფ მეგობრებს. რომელნიც ამ დროს სხვა და სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში სწავლობდნენ, სისტემატურად თხოვდა წერილებსა და კორესპონდენტციებს „დროებისათვის“.

ს. მესხი დაინტერესებული იყო ევროპასა და რუსეთში წარმოებული სოციალური მოძრაობით, რადგან მისი აზრით „ეხლანდელი ევროპის ხალხების ცხოვრებაში სოციალურს მოძრაობას უფრო მომეტებული მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე პოლიტიკურსაო“.

ს. მესხის განსაკუთრებული ყურადღება სოციალური მოძრაობის ამსახველი მასალებისადმი შეიძლება იმითაც აიხსნებოდეს, რომ პოლიტიკური შინაარსის ფელეტონებისა და სტატიების ბეჭდვა „დროებაში“ აკრძალული იყო.

როდესაც ს. მესხმა 1869 წელს ნ. ნიკოლაძეს სთხოვა საფრანგეთის ისტორიული და სოციალური ცხოვრების ამსახველი წერილების მიწოდება, კ. ლორთქიფანიძემ ეს შეუძლებელად მიიჩნია, რადგან მისი აზრით ასეთი წერილები თავისი სიდიდის გამო შეუფერებელი იქნებოდნენ გაზეთისათვის, მაგრამ ს. მესხმა განუმარტა მას. რომ ყველა ისტორიული მომენტი და წვრილმანი მოვლენა სოციალური სფეროდან არ უნდა ყოფილიყო საგაზეთო სტატიის თემა. „ავტორმა, — წერდა ს. მესხი, — რასაკვირველია, მხოლოდ ისეთ მომენტებზე და ისტორიულ მოვლენებზე უნდა უჩვენოს, რომელთაც ამჟამათაც აქვთ ხალხის ცხოვრებაზე გავლენა და რომლებზე სჯა და მოლაპარაკება ჯერაც არ გათავებულა... იმათ, იმ დანიშნულები-

¹ საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურის მუზეუმი, № 15956—5.

გარდა, რომლისთვისაც დაიწერებინ, თავისთავადაც ექნება დიდი მნიშვნელობა ჩვენი მკითხველებისათვის“.

ასეთი სტატიები, ს. მესხის ღრმა რწმენით, გააღვივებდნენ სოციალური მოძრაობის კოცონს საქართველოში და ხელს შეუწყობდნენ მშრომელი მასების დარაზმვას სოციალური მოძრაობის დროშის ქვეშ.

ს. მესხის ენერგიული შრომის შედეგად „დროებისადმი“ მკითხველთა ინტერესი საგრძნობლად გაიზარდა, ხელისმომწერთა რიცხვი 650-მდე ავიდა, ხოლო მკითხველთა რიცხვმა ერთი სამად იმატა. ძნელია დავასახელოთ რომელიმე პერიოდული ორგანო XIX საუკუნის 70-80-იან წლებში, რომელსაც ისეთი ფართო გავრცელება ჰქონოდა, როგორც „დროებას“. ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის სახელმწიფო მუზეუმში დაცულ კირილე ლორთქიფანიძის არქივში შემონახულია სია იმ პუნქტებისა, სადაც იგზავნებოდა და ვრცელდებოდა გაზეთი „დროება“. ეს პუნქტებია: თბილისი, გორი, ქარელი. მიხაილოვო (ხაშური), ყაზბეგი, გომბორი, თელავი, სენაკი, სოხუმი, ბათუმი, ლაილაში, ფოთი, ზუგდიდი, ოზურგეთი, ხონი, ონი. სამტრედია, ყვირილა, ახალციხე, ლაგოდეხი, სიღნაღი, ყვარელი, ზაქათალა, გოგჩა, კარაკლისი, ვლადიკავკაზი, მაიკოპი, სტავროპოლი, მოსკოვი, პეტერბურგი, კიევი, ოდესა, ყაზანი, იაროსლავლი, ალექსანდროპოლი, ვიკტურგი, პარიზი, ენევეა, ციურიხი და სხვა¹.

თუმცა ზემოჩამოთვლილ პუნქტებში მცხოვრებ „დროების“ ბევრ მკითხველს გაზეთი უსასყიდლოდ ეგზავნებოდა, მაგრამ ს. მესხი იმითაც დიდად კმაყოფილი იყო, რომ ქართველი მკითხველი საზოგადოების ინტერესი „დროებისადმი“ ესოდენ გაიზარდა. „საზოგადოებაში თანდათან იხსნება ხალისი კითხვისა, — წერდა ს. მესხი, — გაზეთს თანდათან ემატება ინტერესი, ემატება ძალა და გავლენა“. იმატა კორესპონდენტებმა და წერილებმა: „ამ ხუთი ექვსი წლის წინათ კარგი იქნებოდა თუ კვირაში ერთი ან ორი წიგნი ან კორესპონდენტია მოვიდოდა რედაქციაში, — ახლა ისე დღე არ გავა, რომ საქართველოს სხვა და სხვა მხრიდან (და აგრეთვე რუსეთიდან და საზღვარგარეთიდანაც) ხუთი, ათი და ხან მეტი წიგნი, სტატია, ან კორესპონდენტია არ მოვიდეს. ისე არაფერი დაიბეჭდება გაზეთში, რომ სადმე რაიმე ლაპარაკი და ხან შფოთი არ აღძრას. ეს გვიმტკი-

¹ ს. ხუნდაძე, „მასალები...“, გვ. 68.

² ქუთაისის სახელმწიფო მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, საბ. № 1218.

ცებს, რომ გაზეთი საჭიროა, რომ იმას საზოგადოებაში ინტერესი აქვს, რომ მევიდრ საძირკველზე დგას“¹.

რათა უფრო მეტად გაეღვივებინა მკითხველთა ინტერესი „დროებისადმი“ და საერთოდ ხელი შეეწყია ქართული ლიტერატურის განვითარებისა და პოპულარიზაციისათვის, 1870 წელს ს. მესხმა გადასწყვიტა ცალკე კრებულების სახით გამოეცა და „დროების“ ხელისმომწერთათვის გაზეთის დამატების სახით დაერიგებინა საუკეთესო ქართული ლექსები, მოთხრობები და რომანები, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ კარგი ჩანაფიქრის განხორციელება ვერ მოახერხა, რაც ძირითადად რედაქციის მატერიალური ხელმოკლეობით უნდა აიხსნას.

საქართველოს მშრომელი მოსახლეობა გაზ. „დროებაში“ და მის რედაქტორში ერთგულ ქომაცსა და დამცველს ხედავდა. არა ერთი და ორი წერილი მიუღია ს. მესხს საქართველოს სხვა და სხვა კუთხიდან, უბრალო მშრომელი ადამიანებისაგან, რომელნიც გულახდილად მოუთხრობდნენ მგრძნობიარე რედაქტორს თავის გაჭირვებას და შეელას სთხოვდნენ. ნიმუშის სახით ამ წერილებიდან ჩვენ შემოკლებით მხოლოდ ერთ მათგანს მოვიყვანთ:

„თქვენო კეთილ შობილებავ, ძიავ ქართველო მეგაზეთეუ! მე მინდა, ძიავ, შეგატყობიო ჩვენი ქობულეთის ამბავი, მარა ქართული წერა პაწიას მეტი არ ვიცი და იგიც, ძიავ, ბებიაშ მასწავლა პაწიობას და მეშინია, რომ კარგათ ვერ მიგახთინო.

ახლა, ძიავ, ჩვენი ქობულეთის საქმე გლახათ არის: ხალხი სუნთლათ არეულია, დიდი და პაწია სილალით იარალით დგანა, სამართალი არ გვაქ, არც გვაძლევს ვინმე: იმიზდა უფრო ხალხი ადგა ბრუნდიც და მართალიც, ცალ-ცალკე სოფლებში ოლქობა იქნეს. აღარ ვიცი — რა ექნათ.

ქობულეთში წერა არ ვიცი, კითხვა, კლასი არ გვაქ. გზაი არ გვაქ, ხელობა (ზანათი) არ ვიცი, არც ვინმე გვასწავლის, მარტო პაწია სიმინდის და ღომის მუშაობა დაგვიჩა ხელში; ამით მარტო სახვანთქრო გადასახადი მივსცეთ, თუ ცოლ-შვილი ვარჩინოთ, თუ მევალეს მივსცეთ, თუ მოყვარეს ქორწილზე მიულოცოთ, თუ ამით რა ექნათ, თუ სული დავიპუროთ, თუ ტან-ფეხი ჩვეიცვათ?! ამაში გაპოდის ყოლიფერი უბედურება და ამიზა ფუხარა (ღარობი) შევიქენით, ძია, ჩვენმა ახალ გაზრდა ბიჭებმა ვერაფერი იფიქრეს და ბეური ქართველი აფხანავები ფირალები იშოვნეს და ქურდობა და ღლეტა-წეკვა

¹ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. შუსხის არქივი, საბ. № 2.

დაწყება და ერთჯამეტში მტერობა დაიწყეს, ცხენი და ხარი არ შეგვარჩინეს... ჩვენი, ახალი კაიმაკამი ჯერ ვერაფერი სამართალს ექცევა. ძიავ; ქე ზის ოღაში ქალაქში, მისწერს ხანდი ხან იბტარ-მეჯლიშის (მამასახლისის); მაგრამ არა კაცის ბრძანება ეყურებიან, ძიავ, და სამართალი აღარ გვაქვ... ასე შეწუხებული ვართ; გეზეწები, ძიავ, აგი ჩემი სიტყვა კარგათ გააკეთე და შენს გაზეთში ჩასწერე, ჩემო ძიავ ბატონო.

ქობულეთელი სოფლის სამების მცხოვრები გულაი კაიკაცი ოშვილი¹.

ასეთივე ხასიათისაა ვალელი გლეხის მუროს წერილი ს. მესხისადმი გამოგზავნილი სოფ. ვალედან, რომელიც დაბეჭდილია 1875 წლის „დროების“ 144-ე ნომერში.

თუ რა უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა გაზ. „დროებას“ ქართველი საზოგადოების გონებრივი განვითარების საქმეში, ამას ნათლად მეტყველებს „დროების“ ერთ-ერთი მკითხველის მიერ წარმოთქმული სიტყვა ს. მესხის დაკრძალვის დღეს: „ბევრმა ჩვენგანმა მხოლოდ მაშინ დაინახა თავისი ქვეყნის სარკეში, მაშინ გაიცნო თავი, როდესაც გაზეთი გავიცანით... ბევრმა ჩვენთაგანმა, რომელნიც ჩხირით ძლივს არჩევდნენ ნაწერს ასოებს, ეხლა შეიყვარა გაზეთი; აღრე საქართველოს კუთხეებიც არ ვიცოდით, ეხლა მთელ ქვეყანას ვიცნობთ. თუ დაუახლოვდით სწავლა-განათლებას, ამის მიზეზი შესხი იქნება, რადგან გაზეთის საშუალებით ჩვენს გულში ჩაჰყარა საძირკველი სწავლა-განათლების სურვილისა“².

ს. მესხის უდიდესი სურვილი იყო, რომ „დროებას“ საკუთარი სტამბა ჰქონოდა, მაგრამ მატერიალური ხელმოკლეობა სტამბის დაარსების საშუალებას არ იძლეოდა, ამიტომ „დროება“ იბეჭდებოდა პტ. მელიქიშვილის, ვ. თულაშვილის, დ. ბაქრაძის და ნ. ლოლობერიძის მიერ 1865 წელს დაარსებულ სტამბაში და ეს ამხანაგობა ითვლებოდა „დროების“ გამომცემლად. მაგრამ სტამბა დროულად ვერ ასრულებდა რედაქციის დაკვეთას. იგი პირველ რიგში უფრო მომგებიან სამუშაოს ეძებდა, როგორც იყო სხვა და სხვა ბლანკებისა და განცხადებების ბეჭდვა, რის გამოც „დროება“ ნაცულად პარასკეობისა კვირას, ან ორშაბათს გამოდიოდა. ცხადია, ეს გარემოება ხელისმომწერათა სამართლიან უკმაყოფილებას იწვევდა.

ს. მესხი სტამბის ამხანაგობას და კერძოდ ვ. თულაშვილს კატეგორიულად სთხოვდა გაზეთის გამოშვების გრაფიკის ზუსტად დაკ-

¹ „დროება“, 1875 წ., № 143.

² „ივერია“, 1883 წ., № 7—8, გვ. 178.

ვას. 1871 წელს ს. მესხის კანონიერ მოთხოვნას მწვავე უთანხმოება მოჰყვა, რამაც სტ. მელიქიშვილი, ვ. თულაშვილი და დ. ბაქრაძე იმ გადაწყვეტილებამდე მიიყვანა, რომ 1872 წლიდან ს. მესხი ჩამოეცილებინათ „დროების“ რედაქტორობიდან.

დაიწყო ახალი რედაქტორის კანდიდატურის ძებნა. წამოყენებულ იქნა სამი კანდიდატი: გ. იოსელიანი (წყალტუბელი), სერ. მელიქოვი და ანტონ ფურცელაძის მეუღლე.

როდესაც ს. მესხმა ეს ამბავი გაიგო, მან მტკიცე ულტიმატუმი წაუყენა ამხანაგობას და განუცხადა, რომ მთლიანად მისთვის გადაეცათ გამომცემლის ფუნქციები. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი თავს დაანებებდა გაზეთის რედაქტორობას. ამხანაგობამ ს. მესხის წინადადება არ მიიღო და როდესაც „დროების“ რედაქტორი ახალი გაზეთის გამომცემის ორგანიზაციას შეუდგა, ამხანაგობამ უკან დაიხია და საკითხის საბოლოოდ გადასაწყვეტად ს. მესხი მოსალაპარაკებლად მოიწვია.

მოლაპარაკების შედეგად გადაწყდა, რომ: 1) 1872 წლიდან „დროების“ გამომცემელი იქნებოდნენ სტ. მელიქიშვილი და ს. მესხი, 2) ს. მესხს გაზეთი სტ. მელიქიშვილისა და ამხანაგობის სტამბიდან სხვა სტამბაში უნდა გადაეტანა, 3) „ეკონომიური მხარე გაზეთისა“, ე. ი. შემოსავალ-გასავლის წარმოება მთლიანად ს. მესხის ხელში უნდა გადასულიყო და 4) ს. მესხის ნებართვის გარეშე სტ. მელიქიშვილს უფლება არ ჰქონდა გამომცემლის ფუნქცია სხვა პირისათვის გადაეცა. ამის უფლება არ ჰქონდა არც ს. მესხს სტ. მელიქიშვილას ნებართვის გარეშე.

ზემოხსენებული პირობა ნოტარიალური წესით იქნა დადასტურებული. მართლაც 1872 წლიდან „დროების“ ბეჭდვა გ. წერეთლის სტამბაში დაიწყო და იქ იბეჭდებოდა იგი ერთი წლის განმავლობაში. 1873 წლიდან კი, 1882 წლამდე მისი ბეჭდვა კვლავ სტ. მელიქიშვილის სტამბაში წარმოებდა. ხოლო ს. მესხის სიცოცხლის უკანასკნელ წელს „დროება“ ე. ხელაძის სტამბაში იბეჭდებოდა.

მატერიალური ხელმოკლეობა ყოველთვის წარმოადგენდა „დროების“ ერთ-ერთ მთავარ შემაფერხებელ მიზეზს. გრ. თარხან-მოურავი ერთ თავის წერილში — „დროება“ და „მნათობის“ ღონისძიება და საზოგადოების თანაგრძნობა ლიტერატურისადმი“. — საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ამ ერთად-ერთი ქართული გაზეთის ფინანსური მდგომარეობისა და ხელისმომწერთა რაოდენობის შესახებ.

გაზეთს, რომელსაც მთავრობისაგან არავითარი სუფსიდი არ ჰქონდა, დაარსების პირველ წელს 400 ხელისმომწერი ჰყავდა. 1867 წელს — 350, 1868 წელს — 330, 1869 წელს — 300. ხოლო 1870

წელს — 243. გრ. თარხან-მოურავი გულისტკივილით მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ისედაც მცირერიცხოვან ხელისმომწერთაგან ბევრს სრულიად არ, ან საერთოდ არ შემოჰქონდათ ხვედრი ფული. 1866-1870 წწ. „დროების“ რედაქციამ ხელისმომწერთაგან ვერ მიიღო 3058 მანეთი, რაც კუთვნილი თანხის თითქმის მეოთხედს უდრიდა (სულ უნდა მიეღო 11.361 მან.). ცხადია, ეს საკმაოდ მნიშვნელოვანი ზარალი იყო, რომლის ანაზღაურებაც რედაქტორს საკუთარი ჯიბიდან უხდებოდა.

„უეჭველია, — სამართლიანად აღნიშნავდა გრ. თარხან-მოურავი, — რომ საზოგადოების ამგვარი თანაგაძნობით ჩვენი ლიტერატურა ვერ ნახავს წარმატებას. წინააღმდეგ ამისა, უნდა ვთქვათ, რომ „დროება“ თავის მოვალეობას ასრულებს დიდის მეცადინეობით და თავის საქმის ერთგულებით... ესეც უნდა მივაწეროთ მის რედაქციის განსაკუთრებულ ენერჯიას“¹. და ეს რედაქცია არსებითად ერთი კაცი — სერგეი მესხი იყო.

ხშირი იყო შემთხვევა, როდესაც „დროების“ რედაქტორს არა თუ გაზეთის დასაბეჭდი ქალაღდის, არამედ საფოსტო მარკის ფულიც კი არ ჰქონდა, რომ ხელის მომწერთათვის ნომერი დროზე მიეწოდებინა. მაშინ იგი იძულებული ხდებოდა ჯიბის საათი დაეგირავებინა, რომ აღებული ფულით მარკები შეეძინა და მკითხველთა წინაშე პირნათლად გამოსულიყო.

პირდაპირ გასაოცარია ის მტკიცე ნებისყოფა და შეუპოვრობა, რაც ს. მესხს ახასიათებს გაჭირვებასა და წინააღმდეგობებთან ბრძოლაში. „თუმცა საქმეები ჯერ მატერიალურის მხრით კარგათ ვერ მიდის, — სწერს ს. მესხი, — მაგრამ მე მაინც მხნეთა ვარ: მიჩვეული ვარ, რომ ჩემი საქმეები კარგათ არასოდეს არ ყოფილა და ახლა რომ ყველაფერი კარგათ მოთავსდეს, კიდევ გამიკვირდება! ისეთ დროში არ ვცხოვრობთ ჩვენ, რომ იმ კაცებს, რომელთაც ქართული ლიტერატურისათვის შეუწირავთ თავი, ტკბილი, მოსვენებითი და უღარდელი ცხოვრება მოელოდესთ. ღმერთი მოწყალეა! ამისთანა დაბრკოლებები ვერ შეგვაშინებს“².

1875 წლის მიწურულს „დროების“ მატერიალური მდგომარეობა მეტად კატასტროფული შეიქნა. შექმნილი ვითარებას გამოსასწორებლად რედაქციაში სპეციალური სხდომა იქნა მოწვეული, რომელსაც ესწრებოდნენ: ილ. ჭავჭავაძე, ბეს. ლოლობერიძე, პ. ნაკაშიძე,

¹ „დროება“, 1871 წ., № 2.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 171.

კ. ლორთქიფანიძე, ბეს. ჯაფარიძე, დ. ჩქოტუა, სტ. მელიქიშვილი და ს. მესხი.

ილ. ჭავჭავაძე დაპირდა რედაქციას 7000 მანეთს, რომ ამ თანხით გაზეთისათვის საკუთარი სტამბა დაეარსებინათ. ეს რედაქციას შესაძლებლობას მისცემდა გაზეთის მუქთად გამოცემისას, ხოლო თვით გაზეთის შემოსავალი მოხმარდებოდა რედაქტორს და რედაქციის ორ მუდმივ თანამშრომელს ხელფასის სახით.

თუმცა დაპირება დიდი იყო, მაგრამ დაპირება დაპირებად დარჩა და გაზეთს არავ-თარი დახმარება არ მიუღია.

თბილისის სამოქალაქო გუბერნატორმა კონსტანტინე ივანეს ძე ორლოვსკიმ მშვენივრად იცოდა, რომ ს. მესხის ეკონომიური მდგომარეობა არ იყო სასარბილო, და მხოლოდ იმიტომ, რომ ჩამოეცილებინა იგი საგაზეთო საქმიანობისათვის, 1875 წელს სამსახური შეათავაზა: „დაანებე თავი მაგ გაზეთს, ისეთს რასმე მოჰქიდე ხელი, რომელმანც ფულები მოგცესო“. რა თქმა უნდა, ს. მესხისათვის უსწერსული იქნებოდა ცივი უარის თქმა და თბილისის გუბერნატორის წინადადებას გონივრული პასუხი გასცა: „მხოლოდ მატერიალური სარგებლობისათვის ვსცემ გაზეთსო“¹.

ქართული ლიტერატურის წინსვლით დაინტერესებულმა ს. მესხმა, მიუხედავად მძიმე მატერიალური მდგომარეობისა, მცირედი ჰონორარიც კი დააწესა — ორიგინალურ სტატიებში სტრიქონში 3 კაპიკი, ხოლო თარგმანში — 2 კაპ., მაგრამ ეს ჰონორარი მიეცემოდა არა ყველას, არამედ „ისეთ პირებს, რომელნიც განსაკუთრებით საჭიროებდნენ და, რასაკვირველია, ხეირიან რამის დაწერას შესაძლებდნენ“.

საყურადღებოა, რომ ს. მესხი, რომელიც გრძნობს ორიგინალური ქართული პროზის ჩამორჩენილობას, მისი აღორძინებისა და ავტორთა წახალისების მიზნით, ისეთი მოთხოვნებისა და რომანებისათვის, რომელნიც საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებას ასახავდნენ, სტრიქონში 4 კაპიკს იძლეოდა ჰონორარს.

მართალია, ეს ჰონორარი მეტად მცირე იყო, მაგრამ ქართული პუბლიცისტიკისა და ლიტერატურის აღორძინებისათვის იგი მაინც ერთგვარ სტიმულს წარმოადგენდა.

საგაზეთო მასალის უქონლობა ხშირად იძულებულს ხდიდა ს. მესხს უკანასკნელი გროშები მიეცა მწერლებისათვის, ოღონდ მათგან საჭირო და საინტერესო მასალა მიეღო. ჰონორარის გაცემის წესი ხშირად მეტად თავისებური იყო. ს. მესხის ძმა — ივანე მესხი:

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 200.

აინტერესო ცნობას გვაწვდის ჰონორარის გაცემის ერთ-ერთი ამგვარი ოფიციინალური წესის შესახებ:

„რედაქციაში შემოდის აკაკი. რედაქტორი სერგეი მესხი მაგიდას უზის და კორექტურას ასწორებს გაზეთისას.

— სერგეი, სადილის უამი მოახლოვებულ არს და ფული იოხტურ?

— სთქვი რაღა, რამდენი გინდა?

— ერთი, ან ორი მანეთი!

— ბატონი ხარ, მაგრამ აი მაგიდა, ჩაუჭეჭი და ერთი „ცხელ-ცხელი ამბავი“ გამოაცხე, რომ ზვალინდელ ნომერში დავბეჭდო.

აკაკი მიუჯდება მაგიდას და წერს დღის ვარამზე ფელეტონს „ცხელ-ცხელი ამბავის“ სერიიდან, — ერთ საათში ფელეტონი მზათა და აკაკიც ლებულობს სამ მანეთს „ჰონორარს“.

ამგვარივე „ჰონორარის“ მიმღები იყო სანდრო ყაზბეგიც.

სადილობისას სანდრო დაღვრემილი შემოდის რედაქციაში და ეუბნება სერგეის:

— სერგო, დღეს სადილი არ გვინდა?

— აი, თუ გინდა, მაგრამ მეც რომ „ელგუჯას“ გაგრძელება მინდა? ჩაუჭეჭ ჩქარა გაგრძელებას, რომ ზვალ ფელეტონად იკმაროს და სადილის ფული ორი მანეთი ჩემს კისერზე იყოს“.

ცხადია, გაზეთის შემოსავალი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ დაფარავდა მის გასავალს, ამიტომ ს. მესხი იძულებული ხდებოდა ვალები აეღო, ხშირად კერძო პირებიდანაც კი. ზოგიერთი უგუნური მევალე კი მას ხშირად მეტად უხერხულ მდგომარეობაში აყენებდა. მაგალითად ვინმე დავიდოვმა ვალის გადაუხდელობისათვის ს. მესხს უჩივლა სადაც ჯერ არს, აილო აღმასრულებელი ფურცელი და აუწყერა უძრავი და მოძრავი ქონება. შეწუხებული ს. მესხი სწერდა კ. ლორთქიფანიძეს: „გუშინ პრისტავი იყო ჩემთან, მებელის და სხვა ყველაფრის წაღება უნდა და ქარვასლასთან გატანა გასასყიდათ. დამიხსენი, თუ ძმა ხარ, ამ უხეირო სირცხვილისაგან. ორშაბათამდი ვადა მომცეს“.

„დროების“ უკეთ გამოცემისა და მისი ფინანსიური მდგომარეობის გაუმჯობესების მიზნით ს. მესხმა ქუთაისის სათავადაზნაუროსაადგილმამულო ბანკში სოფ. რიონის კამისფული მამულები დააგი-

¹ ივ. მე ს ხ ი, „ალ. ყაზბეგის ავტორობის გარშემო“, ჟურნ. „დროშა“, 1924 წ. № 23, გვ. 29.

² ქუთაისის სახ. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, კ. ლორთქიფანიძის არქივი, № 624, 626.

რავა, რამაც ერთგვარად გააუმჯობესა რედაქციის მატერიალური მდგომარეობა. როგორც დ. მესხი გადმოგვცემს სერგეი სიცოცხლეში დროულად იხდიდა ბანკის ვალს, მაგრამ გარდაცვალების შემდეგ ვადაუხდელი ვალები სერგეის ღარიბ ოჯახს დააწვა. ბანკის ვალების დასაფარავად დ. მესხი იძულებული შეიქნა მამულის რამდენიმე ნაკვეთი ადგილობრივი გლეხებისათვის მიეყიდა, მაგრამ ბანკის ვალიდან 500 მანეთი მაინც ვადაუხდელი დარჩა. ვინაიდან არავითარი გამოსავალი აღარ არსებობდა, დ. მესხმა განცხადებით მიმართა ბანკის გამგეობას, რათა ეპატიებინათ მესხების ოჯახისათვის დარჩენილი 500 მანეთი, რადგან ეს თანხა მოხმარდა არა ოჯახის საჭიროებას, არამედ საზოგადო საქმეს.

ბანკის ერთ-ერთ სხდომაზე, რომელზედაც განხილულ იქნა დ. მესხის განცხადება, ა. წერეთელიც ესწრებოდა. აქაიმ ბრწყინვალე სიტყვა წარმოსთქვა მესხების ოჯახის სასარგებლოდ და მოითხოვა ვალის პატიება. „ბატონებო! — მიმართა აქაიმ კრებას, — იყო დრო, დრო შევბნელი, როცა ჩვენში გარდა კუჭისა არავინ არაფერზე ჰფიქრობდა. ამისთანა დროს ორი თუ სამი ახალგაზრდა გამოვიდა საზოგადო სარბიელზე საეროვნო პროგრამით. მათ რიცხვში სერგეი მესხიც იყო. დაამთავრა თუ არა სწავლა, ის მიაღდა ორკაპ გზას, ერთი იყო ია-ვარდით მოფენილი, საპირადო, საფუნდრუკო, მაგრამ ქვეყნისათვის კი საუკუდმართო. მეორე — ეკლიანი, სახიფათო, მაგრამ საზოგადო. ამან ეს მეორე აირჩია. დაუდვა თავი და საზოგადოებას მსხვერპლად შეეწირა. დიდხანს იტანჯა, და რომ ველარ აიტანა, თან გადაყვა გულს. დარჩა ვალი, ვალი საზოგადო საქმისათვის აღებული, და არა საპირადოთ, რომელიც მისმა მცირე ადგილ-მამულმა გადაიხადა, გარდა ხუთასი მანეთისა, რომლის სახსარი აღარსად იყო. ამგვარი კაცის დავიწყება ჩვენის მხრივ უსამართლობა და დიდი უბედურება იქნება. ვალდებული ვართ — ეს დანარჩენი ვალი ჩვენ თავზე მივიღოთ და მის საფლაოზე, სადღაც სოფლად მივარდნილზე, ნიში რამ დავდგათ. პირადად მისთვის ეს ყველაფერი უსარგებლოა, მაგრამ დე, იცოდეს ყველამ, რომ ქართველი, შეძლებისადაგვარად არ ივიწყებს მის საზოგადო, გულწრფელ მოღვაწეს“¹.

კრება ვაშას ძაბილით შეხვდა აქაის სიტყვას. მესხების ოჯახს დარჩენილი 500 მანეთი ვალი მოუხსნეს და დაადგინეს, რომ ს. მესხის საფლაოზე ნიში აეგოთ, მაგრამ დადგენილება დადგენილებად დარჩა და სერგეის საფლავი დღესაც იმავე მდგომარეობაშია.

¹ დ. მესხი, „მოგონებანი“, გვ. 32—33.

ყოველი ნაბიჯი ს. მესხის მიერ ცხოვრების სარბიელზე გადადგმული „დროების“ გაუმჯობესების სურვილით იყო გაპირობებული. „მას აქეთ, — წერდა ს. მესხი, — რაც პირველად ადამიანისა და ქვეყნიერების საქმეებსა და ცხოვრებას თვალ-ყურის დევნა დაუწყევ, ჩემი მუდმივი სურვილი, დაუწყნარებელი ნატვრა და გულითადი განზრახვა ის იყო, რომ ევროპა და განსაკუთრებით საფრანგეთი მენახა...“

...ჩემთვის, რომელსაც ბედნიერი გარემოება ნებას მაძლევს, რომ კვირაში ერთხელ რამდენსამე ათასს თუ არა, რამდენსამე ასს კაცს მაინც ერთად ველაპარაკო, ჩემთვის, ვამბობ, ევროპის ხალხების ნახვა და იმათი ცხოვრების გაცნობა მაინც განსაკუთრებით საჭიროებას შეადგენდა“¹.

სწორედ ამ მიზნით 1873 წლის აგვისტოს პირველ რიცხვებში ს. მესხი სამი თვით საფრანგეთში გაემგზავრა. გზად მიმავალმა სერგეიმ თან თამარ დედოფლის სურათი წაიყოლია, როგორც სიმბოლო საქართველოს ძლიერებისა და დამოუკიდებლობისა. სამშობლო ხომ ს. მესხის ტრფიალების უპირველესი საგანი იყო და იგი ბედნიერად თვლდა თავს, რომ საშუალება ჰქონდა თავის ქვეყნის სამსახურისა. „როდესაც თამარ-დედოფალს შევჩერებივარ, — წერდა იგი, — მე მახსენდება უნებლიეთ ჩემი საყვარელი, მშვენიერი, მაგრამ დატანჯული სამშობლო; ჩემი ბუნებით მდიდარი, მაგრამ კაცისაგან დაღარიბებული და აოხრებული საქართველო! და ეს მხოლოდ ერთი შეხედვა თამარ-დედოფლისა, მე მაგონებს, რომ ამ ჩემ სამშობლოს დახმარება, ხელები მშველელნი და კაცები სჭირია... მე მაგონდება ძველი დრო, თამარ მეფის დრო, როდესაც ეს ჩემი ქვეყანა აღყვავებული, თავისუფალი, დამოუკიდებელი და შემძლებელი იყო, მე მაგონდება, რომ ეხლანდელი ქართველი უნდა ებრძოდეს მტერს ამ ჩვენი ქვეყნის აღდგინებისათვის... ამ ბრძოლას ვიკისრებ და შეძლებისა და გვაართ... ვემსახურები იმ იდეალს, რომელიც ჩვენ მულამ ფარანსავით უნდა გვინათებდეს ჩვენი ცხოვრების გზას“².

ამ ნათელი იდეებით ესტუმრა იგი საფრანგეთის სატახტო ქალაქს. 1873 წლის აგვისტოს ბოლოს³. მართალია, ამ დროს საფრანგეთში

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 365.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 69.

³ მგზავრობის შთაბეჭდილებანი და პარიზის მღელვარე ცხოვრების ნათელი სურათები მშვენიერად აქვს აღწერილი ს. მესხს თავის წერილებში „ქართველი ევროპაში“, „ხამი მოგზაურის შენიშვნები და ფიქრები“ და ფელეტონებში — „პარიეი“ ს. მესხის თხზ. ტ. I, 1962 წ., გვ. 361—421.

აღარ გიზგიზებდა რევოლუციის ცეცხლი, მაგრამ პარიზის ქვაფენილებს ჭერ კიდევ არ შეშრობოდა კომუნართა სისხლი. პარიზი დრტივანვდა.

პარიზმა მასზე ბრწყინვალე შთაბეჭდილება მოახდინა. „ღმერთო ჩემო, რა ქალაქი ყოფილა ეს პარიჟი! მართლა რომ შეიძლება კაცმა სთქვას, რომ ვისაც პარიჟი არ უნახავს, იმას ქვეყანა არ უნახავსო“.

მატერიალური ხელმოკლეობა ს. მესხს პარიზშიც არ აძლევდა საშუალებას ხელგაშლილი ცხოვრებისას. თვეში მხოლოდ 50-60 ფრანკის დახარჯვის უფლება აქვს. თუ ძალიან არ შეაწუხა სიცოცხემ, სახლის პატრონს შემას და ნახშირს არ სთხოვს, რადგან ეს ძალიან ძვირი უჯდება. ერთხელ სახლის პატრონმა ოთახიც კი დაუკეტა ბინის ქირის გადაუხდელობის გამო, იკვებება მეტად ეკონომიურად, მაგრამ ამავე დროს უკანასკნელ გროშებს აძლევს ლუი ბლანის „საფრანგეთის რევოლუციის ისტორიაში“ და გატაცებით კითხულობს მას.

პარიზში მცხოვრებმა ს. მესხმა მტკიცე დღის რეჟიმი შეიმუშავა: დილის 9 საათიდან 12 საათამდე კითხულობს რესპუბლიკანური გაზეთის ახალ ნომერს და რომელიმე ფრანგულ წიგნს. ცდილობს ერთ თვეში იმდენად დაეუფლოს ფრანგულ ენას, რომ ულექსიკონოდ შესძლოს გაზეთების კითხვა. 12 საათზე სადილობს და ნასადილევს კვლავ შეცადინებებს. დაიარება სორბონში, ისმენს პოლიტიკური ეკონომიის, ლიტერატურის და „საფრანგეთის მქერმეტყველების“ ლექციებს, სისტემატურად ესწრება ვერსალის კრებებს, ნავახშმევს, სალამოს 7 საათის შემდეგ იგი, დ. მიქელაძე, პ. იშმაილოვი და სტ. ზარაფოვი დადიან პარიზის ქუჩებში, თეატრებში, კაფეებში, საბილიარდოში, ეცნობა ხალხს, იტენს ენას, ეჩვევა ფრანგულად ლაპარაკს. მოუთმენლად მოელის „გამოჩენილი საქვეყნო პატრიოტის“ გარიბალდის ნახვას და ემზადება ყენევაში წასასვლელად, სადაც 1873 წლის სექტემბრის ბოლოსათვის გარიბალდის მონაწილეობით მუშათა კონგრესის ჩატარებაა ნავარაუდები.

პარიზში მყოფი ს. მესხი ტრიანონში ესწრება საფრანგეთის არმიის მარშლის ფრანსუა-აშილ ბაზენის სასამართლო პროცესს. სასამართლოს უკანასკნელი სხდომის პროცესი საინტერესოდ აღწერა ს. მესხმა და კორესპონდენციის სახით „დროებას“ გამოუგზავნა დასაბეჭდად¹.

1873 წლის დასასრულს საფრანგეთის პოლიტიკური სიტუაცია

¹ ს. მესხი, თხულებანი, ტ. I, 1962 წ., „ბაზენის საქმის გათავება“, გვ. 359—361.

მეტად დაიძაბა, ჰაერში რევოლუციის სუნი დატრიალდა. ს. მესხი მოუთმენლად მოელის რევოლუციას და გადაწყვეტილი აქვს „თუ, ღვთის მადლით, რევოლუცია მოხდა... ჩვენს კვარტალში საუკეთესო ბარიკადს გავმართავო“.

1873 წლის 5 ნოემბრისათვის უნდა მოწვეულიყო ნაციონალური კრება, სადაც გადაწყდებოდა საკითხი, „თუ როგორი მმართველობის ფორმა უნდა დაარსდეს საბოლოოთ საფრანგეთში — მონარქიული თუ რესპუბლიკური“. ს. მესხი ხედავს, რომ რესპუბლიკას საფრანგეთში უკვე საკმაოდ ბევრი მომხრეები ჰყავს, შეიძლება რესპუბლიკამ გაიმარჯვოს და ტიერიც კი მოიწვიონ რესპუბლიკის პრეზიდენტად, მაგრამ ეს გარემოება მაინც და მაინც დიდად არ სიამოვნებს მას, რადგან ძალიან გულით სურს, რომ ერთი რევოლუცია ნახოს, უნდა ნახოს „გაშმაგებული ხალხი, რომელიც მხოლოდ ამ რევოლუციის დროს იჩენს თავის ნამდვილ ძალას და გულის მიდრეკილებას“¹.

რამდენადაც დიდი იყო ს. მესხის სურვილი საფრანგეთში „ერთი პატარა რევოლუციის“ ხილვისა, იმდენად ძლიერი იყო მისი ინტერესი საფრანგეთის დიდი რევოლუციისადმი. სწორედ ამ დიდმა ინტერესმა და ქართველ ხალხში რევოლუციური სულისკვეთების გავლიძების სურვილმა გადააწყვეტინა ს. მესხს შეედგინა ქართულად პატარა წიგნი საფრანგეთის დიდ რევოლუციაზე. „ჩემი აზრით, — წერდა იგი, — დიდი რევოლუციის გაცნობა ჩვენი მკითხველებისათვის აუცილებელ საჭიროებას შეადგენს. მართლა: ყველა ეხლანდელი პრინციპები, ყველა ახლანდელი წარმატება, ერთი სიტყვით ყველაფერი, რაც კაცობრიობას ეხლა ძვირფასად მიაჩნია, რის მიღწევასაც ის ცდილობს, ყველაფერს დიდ რევოლუციაში აქვს საფუძველი და თავი, ყველაფერი საფრანგეთის რევოლუციამ გამოხსთქვა და დააფუძნა პირველად; ის არის წყარო, რომლიდანაც ჩვენი უძვირფასესი პრინციპები, რწმუნებები და აზრები მომდინარეობენ. მაშასადამე ყოველმა კაცმა უნდა იცოდეს კარგათ ამის ისტორია... თუ ჩემი პატარა წიგნი ცოტათი მაინც გააცნობს ჩვენს მკითხველებს უუდიდესს და ყველაზედ უფრო შესანიშნავ ეპიზოდს კაცობრიობის ცხოვრებისას — ჭერ-ჭერობით ესეც საკმარისი და სასარგებლო იქნება“².

სამწუხაროდ, ს. მესხს ასეთი შრომა არ დაუწერია, მასალები კი საკმაოდ ჰქონია დაგროვილი. თუ რა მიზეზებმა შეუშალეს ხელი ამ

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 73.

² იქვე, გვ. 112.

კარგი ჩანაფიქრის განხორციელებას, გაურკვეველია. სამაგიეროდ ბევრი საზოგადო თუ პოლიტიკური მოღვაწე ქალის და კაცის ცხოვრება და მოღვაწეობა აღწერა, ზოგიერთების შესახებ უხვი მასალა დააგროვა, რომლის ხორცშესხმასაც სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ ფიქრობდა. ესენი იყვნენ: მადამ როლანი, ენა დარკი, მადამ სტალი. ჟორჟ-ზანდი. დავით ლივინგსტონი, გარიბალდი, გიორგი ვაშინგტონი, დანიელ ოკონელი, რობერტ ოუენი და სხვები. ქართველი მკითხველი პირველად „დროების“ საშუალებით გაეცნო ზემოჩამოთვლილი ზოგიერთი სახელოვანი ადამიანის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის რთულ გზას, მათ ვინაობას.

ეკვ გარეშეა, რომ ს. მესხის მიერ „დროებაში“ დასაბუქდად გამოგზავნილი ბევრი მასალა იმ სახით არ მოდიოდა მკითხველთან, როგორც იგი პირველად გამოვიდა ავტორის ხელიდან, ამას თვით ს. მესხიც გრძნობდა და სწერდა ეკ. მელიქიშვილს: „ვאי თუ რობერტ ოუენის ბიოგრაფიას ცენზურის ბრჭყალები მოხედეს; ხომ იცი, რომ ის სოციალისტი იყო და ჩვენ ცენზურას სოციალისტებს, როგორც ცეცხლის, იაე ეშინიათ“¹. და ცენზურაც არ ერიდებოდა არავის და არაფერს. ცენზურ-ს დალი ამჩნევია ს. მესხის მიერ პარიზიდან გამოგზავნილ პოლიტიკურ კორესპონდენციებს. ეს კორესპონდენციები მეტად თავისებურად იწერებოდნენ: ს. მესხი მათში ურთავდა ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწეების (ლუი ბლანის, გამბეტას) და რესპუბლიკელი დეპუტატების სიტყვების თარგმანს; ურთავდა იმ მიზნით, რომ გაეცნო ქართველი მკითხველისათვის ფრანგული მკვერ-მეტყველების ნიმუშები, შეექმნა ნათელი წარმოდგენა საფრანგეთის პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ და გარდა ამისა ეჩვენებინა, „თუ როგორ მკაცრად ელაპარაკებიან ხალხის წარმომადგენლები მმართველობას“.

ს. მესხის საზღვარგარეთ ყოფნის პერიოდში „დროებას“ კ. ლორთქიფანიძე, ზოლო დრო და დრო ნ. ნიკოლაძე რედაქტორობდნენ. ორივე გრძნობს მის არ ყოფნას. მის საჭიროებას საგაზეთო საქმიანობაში. „შენ აქ მე ძალიან მაკლიხარო“ — სწერს მას ნ. ნიკოლაძე და სთხოვს წერილებს, სტატიებს „დროებისა“ და „კრებულისათვის“.

თვით ს. მესხი გულმოდგინედ ადევნებს თვალ-ყურს „დროებას“ არ მოსწონს კ. ლორთქიფანიძისა და ნ. ნიკოლაძის მიერ გამოშვებული ნომრები — უაზრო პოლემიკა. უსუსური სტატიები, ღარიბი

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 124.

კორესპონდენციები, პოლიტიკაში მცდარი აზრები, — ასე გამოიყურება ს. მესხის თვალში „დროების“ ზოგიერთი ნომერი. აღშფოთებული ს. მესხი გულისტკივილით სწერდა ეკ. მელიქიშვილს: „ვხედავ გაზეთი, რომლის გასაცოცხლებლად და ფეხზე დასაყენებლად სამი წელიწადი ვშრომობდი, რომ ეს გაზეთი თანდათან ფუქდება, სუსტდება, რომ ამას თან და თან ფერი ეკარგება და ძალა აკლდება“¹.

უდაოა, რომ ს. მესხის საზღვარგარეთ ყოფნის პერიოდში „დროებს“ ძველებური ელფერი მოაკლდა. ამას ნ. ნიკოლაძეც არ მალავს და სწერს სერგეის: „დროება“ ვიცი არ მოგეწონებოდა, რადგან საკმაო სხვადასხვაფრობა არა აქვს და ამ მხრით მეც არ მომწონს გაზეთი“².

ეს გარემოება უმთავრესად იმით აიხსნება, რომ კ. ლორთქიფანიძეს, რომელიც ძირითადად ხელმძღვანელობდა გაზეთს, სათანადო გამოცდილება არ ჰქონდა, ხოლო ნ. ნიკოლაძე ყოველთვის ვერ ახერხებდა „დროებისათვის“ საკმაო დრო გამოეყო. იგი ხან „ტიფლისკი ვესტნიკის“ რედაქტორ-გამომცემელ კონსტანტინე ბებუთოვს სცვლიდა, ხან კი „კრებულის“ გამოცემაზე ზრუნავდა. „კრებული იმდენად გვტანჯავს და დროს გვართმევს, რომ დროებისათვის ყურადღება ხეირიანათ ვერ მითხოვებია, რა ვქნა მომიტევეო“ — სწერდა იგი ს. მესხს³.

თუმცა პარიზში მყოფი ს. მესხი საკმაოდ დატვირთულია, მაგრამ დრო და დრო მასში იღვიძებს ძლიერი სურვილი თბილისში დაბრუნების და გაზეთის ხელმძღვანელობისა. „ვერ წარმოიდგენ როგორი სურვილი მომივლის ხანდისხან თფილისში წასვლისა! როგორც მწყურვალს წყალი, ისე მომინდება ხანდისხან თფილისში ყოფნა, გაზეთის ხელში ჩაგდება, მოწინავე სტატიების წერა, საზოგადოებაში ლაპარაკის აღძვრა, გაზეთის გაცხოველება“⁴, — სწერდა იგი ეკ. მელიქიშვილს.

სამშობლოს მოშორებული ს. მესხის ფიქრი კვლავ თავის ქვეყანას დასტრიალებს, ზრუნავს მოზარდი თაობისათვის სახელმძღვანელოების შედგენაზე. „სახელმძღვანელოების თაობაზე ჩვენ მოლაპარაკებას ვაპირებთ და გვინდა, რომ კამისია შევადგინოთ, რომელმანც თარგმნოს და გამოსცეს ჩვენი შკოლებისათვის პატარა-პატარა სახელმძღვანელოები, რომელიც უფრო საჭიროა“⁵.

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 147.

² „მნათობი“, 1959 წ., № 11, გვ. 182.

³ იქვე, გვ. 180.

⁴ ს. მესხი, წერილები, გვ. 146.

⁵ იქვე, გვ. 71.

1873 წლის დეკემბრის პირველ რიცხვებში საზღვარგარეთელ ქართველებში გავრცელდა ხმა ი. გოგებაშვილის თვითმკვლელობის შესახებ. ეს ხმა მთლად უსაფუძვლო არ ყოფილა¹.

ამ საზარელმა ცნობამ საშინლად აღაშფოთა ს. მესხი და ეს თავის აღშფოთება და მწუხარება ეკ. მელიქიშვილს გაუზიარა. ს. მესხის ქვემოთ მოტანილი სტრიქონები იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ მათში მკაფიოდ ჩანს მგზნებარე მამულიშვილის მებრძოლი სული, წინააღმდეგობის გადალახვის უნარი და ქედუხრელობა, რომელიც მას ახასიათებს ავბედითობის წინაშე. „მე ძალიან მეწყინა, მართალი გითხრა, მისი სიკვდილი რომ შევიტყე. კარგი და ჩვენთვის გამოსადეგი ყმაწვილი იყო და ამისთანა კაცის დაკარგვა ამ კაი კაცების სიძვირეში ყოველთვის საწყენად უნდა მიგვაჩნდეს. გამართლებით რასაკვირველია, არც მე გამართლებ იმაა და არც საზოგადოთ არავის, ვინც თავის თავს იკლავს. ეს თავის მოკვლა იმის ნიშანია, რომ კაცს მომავალში არაფრის იმედი არა აქვს, აწმყო ცუდიყო და იკლავს თავს, რადგან ცხოვრება ამისთანა მდგომარეობაში არა ღირსო. ჩემი აზრით, რაც უნდა დიდი უბედურება დაემართოს კაცს, რაც უნდა იმედი დაეკარგოს, თავის მოკვლამდე მაინც არ უნდა მივიდეს. ვინც თავს იკლავს, ამით ამტკიცებს, რომ იმას სუსტი ხასიათი უქონია, ცხოვრებასთან და ცუდ გარემოებასთან ბრძოლა ვერ შეუძლია, ხელები ჩამოუშვია და შორდება ბრძოლას. თუმცა ვაჰბობ, თავის მოკვლა დასაძრახისი საქმეა, თუმცა გოგებაშვილის ხსენებას ვძრახავ, მაგრამ ვწუხვარ მაინც, რომ ეს კაცი ავთმყოფობას და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენ გარემოებას იქამდე მიუყვანია, რომ თავის მოკვლა გადაუწყვეტია“².

ფაქიზია ს. მესხი, როგორც ადამიანი, განსაკუთრებით ფაქიზია მისი დამოკიდებულება მეგობრებისადმი, ამხანაგებისადმი. ორპირობა, ფლიდობა, ზურგს უკან ლანძღვა-ძაგება ადამიანის ყოველად უარყოფითი და მავნე ჩვეულებაა, რომელსაც უდიდესი ზიანის მოტანა შეუძლიან. განსაკუთრებით ფაქიზი და გონივრულია ს. მესხის დამოკიდებულება თავისი „პარტიის“ ადამიანთა მიმართ.

როგორც ცნობილია 1873 წელს ციურისში დაარსდა საზოგადოება „ულელი“, რომელიც აერთიანებდა საზღვარგარეთ მყოფ ქართველებს.

¹ ამის შესახებ საინტერესო მასალებია წარმოდგენილი კრებულში „ი. გოგებაშვილის სახსოვრად“, 1913 წ. და „ი. გოგებაშვილი, საიუბილეო კრებული“, 1940 წ.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 82.

ველ ახალგაზრდობას¹. საზოგადოების ძირითადი მიზანი იყო საზღვარგარეთ მყოფი ქართველი ახალგაზრდობის გაერთიანება, ევროპის პოლიტიკური ცხოვრების, სოციალური მოძრაობის და აზროვნების გაცნობა, ზრუნვა ქართული ლიტერატურის წინსვლისა და აღორძინებისათვის და ერთმანეთის დახმარება ცოდნის შეძენის საქმეში. აბზიანიძის ცნობით, „უღელში“ უკვე 1873 წლის შუა თვეებში თავი იჩინა შინაგანმა ორმა ძირითადმა ტენდენციამ. პირველი ტენდენცია გამოხატავდა იმ ჯგუფის შეხედულებებს (ივ. მესხი, ალ. სუმბათაშვილი, ვლ. ინაშვილი, პ. ნაცვლიშვილი, დ. ქადაგიძე და სხვ.), რომლის აზრით „უღელის“ მიზნები სწავლა-განათლებით უნდა განსაზღვრულიყო. მეორე მიმართულება; რაც უმრავლესობის შეხედულებებს გამოხატავდა (გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ბ. ჭაფარიძე, ა. ელიაშვილი, დ. მიქელაძე, ო. გურამიშვილი, ეკ. ნიკოლაძე, პ. იხმანილოვი და სხვ.) „უღელს“ ფართო მიზნებს უსახავდა: — რუსეთსა და დასავლეთის დემოკრატიულ-რესპუბლიკური იდეების გაცნობა, სოციალური მოძრაობის კურსში ყოფნა და მოძრაობის დაკავშირება ეროვნულ-რევოლუციურ იდეასთან, ამიერკავკასიის ერთა სოლიდარობის დამყარება და ქართულ მწერლობაში დემოკრატიულ-პროგრესული ნაკადის შემოტანა².

„უღელის“ ჯგუფში ჩასახული ორი ტენდენცია განდა საფუძველი საზოგადოების წევრთა დაპირისპირებისა, რაც მალე წვრილმან კინკლაობაში და ერთმანეთის პირად შეურაცხყოფაში გადაიზარდა. ს. მესხი ყოველთვის წინააღმდეგი იყო ამგვარი ურთიერთობისა, რაც საერთო საქმის საზიანოდ მიაჩნდა და დაბეჯითებით სწერდა „უღელის“ ერთ-ერთ წევრს ეკ. მელიქიშვილს: „ჩვენი პარტიის სარგებლობა, იმ საქმის სარგებლობა, რომლისთვისაც ჩვენ ვშრომობთ, მოითხოვს, რომ ჩვენ მუდამ ერთმანეთის მხარე გვეჭიროს და ჩვენა მოწინააღმდეგეების წინ მაინც არ ვამცირობდეთ, არ ვამდაბლებდეთ ერთმანეთს. თუ ჩვენ ერთმანეთის პატივისცემა, ერთმანეთის დანდობა და ერთმანეთზე კარგი აზრი არ გვექნება, რასაკვირველია, რომ სხვები სრულებით არ იქნებიან ჩვენი თაყვანის და პატივის მცემელნი. ჩემ ამხანაგებს, როგორც საზოგადოდ ყოველ კაცს, ბევრი ნაკულევაწება აქვთ. ბევრი ისეთი თვისება ვიცი იმათი ხასიათის, ბევრი

¹ დაწვრილებით იხ. გ. აბზიანიძე, „ნარკვევები XIX ს-ის ქართული აზროვნების ისტორიიდან“ — „საზოგადოება „უღელი“ და მისი მნიშვნელობა 70-იანი წლების ქართული აზროვნებისათვის“, გვ. 451—511.

² გ. აბზიანიძე; „ნარკვევები XIX ს. ქართული აზროვნების ისტორიიდან“ — გვ. 464—465.

ისეთი საქმეებიც, რომელიც ყოველი პატიოსანი და გონიერი კაცის აზრით დასაძრახისნი და სათაკილონი არიან, მაგრამ მე ჩემ დღეში არ გამოვდგები ქუჩაზე და არ დავიწყებ ყვირილს, რომ ამა და ამ ჩემ ამხანაგს ესა და ეს საძაგელი საქმე ჩაუდენია, ამნაირი საძაგელი ხასიათები აქვს მეთქი. ამნაირი მოქმედება დაამცირებს და სამარეს გაუთხრის არა მარტო იმ პირებს, არა თუ მეც (რადგან მეც იმათი ამხანაგი ვარ) და საზოგადოთ ჩვენ მთელ პარტიას და იმის საქმესაც... ვიცი, რომ ისინი ჩვენ უმთავრეს საქმეში გამოსადგენი არიან და კერძოთ თუ რამე ნაკლულევენება აქვთ, ისევე კერძოთ, ამხანაგურათ შევნიშნავთ პირში და პირდაპირ ვეტყვი ჩემს აზრს... ამას მოითხოვს პოლიტიკური ტაქტიკა... ამას მოითხოვს პარტიის საზოგადო სარგებლობა. ამ აზრით, ამ პრინციპით ვხელმძღვანელობ მე¹. ამ სიტყვებიდან ჩანს მეტად დიდი ბუნების ადამიანი, რომელიც შორს არის ყოველივე პირადულისაგან, რომელსაც მხოლოდ საზოგადოებრივი ინტერესები ამოძრავებენ და რომელიც არასოდეს არ ებმება ინტრიგების ქსელში.

პარიზში მყოფი ს. მესხი საფუძვლიანად გაეცნო საფრანგეთის პრესას, გონებრივ განათლებასთან ერთად გაზეთის წარმოების დიდი გამოცდილებაც შეიძინა და ახალი გეგმები დასახა „დროების“ გასაუმჯობესებლად. მაგრამ ერთმა ბედნიერმა გარემოებამ ს. მესხი იძულებული გახადა დროებით ხელი აეღო თავისი გეგმების განხორციელებაზე. 1873 წლის ბოლოს გაირკვა, რომ მეგობრების დახმარებით სერგეის საშუალება ეძლეოდა კიდევ ერთი წელი დარჩენილიყო საზღვარგარეთ. ეს გარემოება მას საშუალებას აძლევდა უფრო მეტად გაემდიდრებინა გონებრივი სფერო და სრულყოფილად დაუფლებოდა ჟურნალისტის პროფესიას. მართალია, ამ მოულოდნელმა სურპრიზმა ჩამალა ს. მესხის ძველი გეგმები, მაგრამ ეს მცირე მსხვერპლი სიამოვნებით გაიღო მან მომავალი დიდი საქმეებისათვის. აღფრთოვანებული ს. მესხი სწერდა ეკ. მელიქიშვილს: „ამ გარემოებამ ჩემი ძველი პლანები სულ ერთიანად დაფუშა. ამასწინაა გწერდი, რომ იქნება მე და მიქელაძე ეხლა ერთად წავიდეთ თბილისში მეთქი და კვირაში სამჯერ გამოვსცეთ გაზეთი. ახლა ამის შესრულებას მე ისევე ის ვამჯობინე, რომ ერთი წელიწადი აქ დავრჩე, უკეთ მოვემზადო იმ საგნებიდამ, რომელიც ყოველ ჟურნალისტისათვის საჭიროა და მერე წავიდე და სამჯერ გამოვსცე გაზეთი“².

მეტად ფართო იყო რედაქტორის გეგმები: „დროება“, რომელიც

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 96—97.

² იქვე, გვ. 66.

1875 წლიდან კვირაში სამჯერ გამოვიდოდა, უმათერეს ყურადღებას საქართველოს შინაგან საქმეებს მიაქცევდა. როგორც მოწინავე, აგრეთვე სხვა ყველა სტატია ადვილად გასაგები, ცოცხალი და კარგი ქართული ენით უნდა ყოფილიყო დაწერილი. ს. მესხს განზრახული აქვს ფართო ადგილი დაუთმოს გაზეთში მოთხრობებსა და რომანებს, პირველ რიგში ორიგინალურს, განსაკუთრებით საქართველოს ცხოვრებიდან და აგრეთვე თარგმანებსაც. მისი აზრით გაზეთში ამ ნაწარმოებთა მოთავსების შემდეგ უფრო ადვილი იქნება მათი ცალკე წიგნად გამოცემა, რაც ხელს შეუწყობს ჩვენი ლიტერატურის გამდიდრებას და პოპულარიზაციას. ს. მესხს განზრახული აქვს აგრეთვე სისტემატურად ბეჭდოს გაზეთში გამოჩენილი ადამიანების მოკლე ბიოგრაფიები, ისეთი ადამიანებისა, რომელთაც თავისი ქვეყნის თავისუფლებისათვის უცხოვრიათ და თავი შეუწირავეთ. მაგრამ ს. მესხი მარტო ამით არ კმაყოფილდება და საქართველოს გამოჩენილი შვილების ცხოვრების დაბეჭდვასაც ჰფიქრობს. ყოველივე ეს ს. მესხს გარკვეული მიზნით ესაჭიროება: თავისი ქვეყნის დამოუკიდებლობისა და თავისუფლებისათვის მებრძოლ ადამიანთა ცხოვრების აღწერა გამამხნეველი მაგალითია ერის გამოსაფხიზლებლად, მის დასარაზმავად ეროვნულ-განმათავისუფლებელი დიადი ბრძოლებისათვის.

ს. მესხი ვარაუდობდა აგრეთვე, რომ „დროების“ რედაქცია განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაქცევდა ე. წ. „წერილ ამბებს“, რადგან კარგად შედგენილ მოკლე ცნობებს გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა და მკითხველიც დიდი ინტერესით ეტანებოდა მას.

მაგრამ ს. მესხმა ძალიან კარგად იცოდა, რომ ამ ფართო გეგმების განხორციელებას იგი დამოუკიდებლად ვერ შესძლებდა და დიდ იმედებს ამყარებდა ილია ჭავჭავაძეზე და აკაკი წერეთელზე: „რომელიმე მოთხრობისათვის ან საზოგადოთ ბელეტრისტული ნაწილისათვის ილია ჭავჭავაძეს წავაგლებ ხელს და აკაკი წერეთელს. თითომ რომ წელიწადში თითო მოთხრობა ან რომანი მომცეს, საკმაო იქნება. აკაკის ამას გარდა ფელეტონებს მივანდობ“, -- ოცნებობს რედაქტორი.

ს. მესხს სურს საკმაოდ გაათავსოვოს თანამშრომელთა და კორესპონდენტთა ქსელი: პოლიტიკურ წერილებს პარიზიდან იზმაილოვი მიაწვდის, ამერიკიდან ბეთანიშვილის იმედი აქვს, გერმანიიდან — დალგატისა და პეტრე მელიქიშვილისა, შვეიცარიაში საიმედო თანამშრომლები ეგულება ივანე მესხისა და ბესარიონ ჯაფარიძის სახით, მოწინავე წერილებს კი თვით რედაქტორი და დავით მიქელაძე მოუვლიან.

გარდა ამისა გაზეთში იქნება სავაჭრო და სახაზინო განცხადებები, ცნობები თბილისისა და სხვა მსხვილ სავაჭრო ქალაქების ბირჟებიდან.

ს. მესხი ფიქრობს აგრეთვე ორგვარი კალენდრის გამოცემას: „ერთი „დიდი“, წიგნათ, სადაც სხვა და სხვა კალენდარულ ცნობებს გარდა, იქნება ევროპის და ჩვენი ქვეყნის სტატისტიკური მდგომარეობა და სხვა და სხვა გვარი მოთხრობები და სტატიები: ერთი სიტყვით ისე, როგორც აქ აღმანახები გამოდიან. ამ დიდ კალენდარს გარდა გამოიცემა პატარა კალენდარი, ერთი კარდონის ფურცელი, კედელზე გასაკეთებელი... ეს არის მოკლედ ჩემი პლანები და ან მოუკვდები და ან შეეასრულებ“, დაბეჭითებით აცხადებს ს. მესხი და თავაუდებლივ შრომობს, ამზადებს მასალებს მომავალი წლის „დროებისათვის“, წერს სახელოვან ადამიანთა ცხოვრებას უშუალოდ პირველი წყაროების საფუძველზე, ამზადებს ვრცელ სტატიას „მამულის სიყვარულზე“ და სხვ.

სადაც არ უნდა იყოს ს. მესხი, მისი ზრუნვისა და ფიქრის საგანი მუდამ მისი მშვენიერი სამშობლო და საყვარელი გაზეთი „დროება“.

საფრანგეთში ყოფნის პერიოდში იგი ცდილობს მეგობრული ურთიერთობა დაამყაროს ევროპაში მყოფ ქართველობასა და კონსტანტინოპოლელ სომხებს შორის, რადგან ეს მეგობრობა შეიძლება როდისმე საქართველოს კეთილდღეობისათვის იქნეს გამოყენებული. კონსტანტინოპოლელ სომხებთან „საქმის დაკერა და კავშირი, ვინ იცის, ერთ დროს იქნება გამოადგეს ჩვენ ქვეყანას, რადგან შეიძლება ისეთი შემთხვევა მოხდეს, რომ ოსმალეთთან ჩვენ ანგარიშები და საქმეები გაგვიჩნდეს. ამ შემთხვევისათვის იქ კაცების ყოლა კარგი და სასარგებლო იქნება“¹.

მეგობრული ურთიერთობის დამყარება სურს ს. მესხს აგრეთვე საფრანგეთის რესპუბლიკანური პარტიის მეთაურებთან, რადგან „საფიქრებელია, რომ ეხლა თუ არა, ოდესმე საფრანგეთის ბედი რესპუბლიკელებს ჩაუვარდებათ ხელში და იმათ მეგობრობა და გაცნობა მაშინ ჩვენი ქვეყნისათვის უნაყოფოდ არ ჩაივლის... იმისთანა კაცებთან გაცნობა, როგორც გამბეტა და ლოკრუა, ყოველთვის გამოსადეგი იქნება ჩვენთვის“².

როდესაც ეკ. მელიქიშვილმა საზღვარგარეთ ყოფნის დროს გაიცნო ფრანგი პოლიტიკური მოღვაწე, გაზ. „მარსელიოზას“ და „ფარა-

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 42.

² იქვე.

ნის¹ გამოპყეველი, პუბლიცისტი ანრი როშფორი, ს. მესხი შეეცა-
და მისი ნაცნობობა თავისი ქვეყნის კეთილდღეობისათვის გამოეყე-
ნებინა. ამიტომ იგი ერთგვარ დავალებასაც კი აძლევს ეკ. მელიქი-
შვილს: „აუხსენი დაწვრილებით საქართველოს მდგომარეობა,...
ბატონებთან ჩვენი დამოკიდებულება, ჩვენი ხასიათი, ახალგაზრდობა,
მომავლის იმედი და ლტოლვა და სხვ... სხვა ქვეყნებზედაც რომ
რასმე სწერდეს, რამდენ იმის კალმის, ნიჟის და მახვილობისათვის
გამოსადეგ მასალას გამოუგზავნიდი აქაური ჩვენი ბატონების მოქ-
მედებიდამ!“¹. და ს. მესხიც არაფერს არ იშურებს, რომ მისი სამ-
შობლოს მღვდმარჩობა ცნობილი გახდეს ევროპისათვის.

თითრეულ აღამიანში, მდიდარი იქნება იგი თუ ღარიბი, ს. მესხი
თავის ქვეყნისათვის სასარგებლო კაცს ეძებს, ცდილობს მათ გამო-
ყენებას კეთილი საქმის წინსვლისა და აღორძინებისათვის. „ჩემი აზ-
რით, — წერს იგი, — ყოველი კაცისაგან ჩვენი საქმისათვის მხო-
ლოდ იმის გამოტანას უნდა ვთხოვლობდეთ და ვსცდილობდეთ, რი-
სიც მიცემა იმას შეუძლია. თუ კაცი ჭკვიანია, ჩვენ იმის ჭკვით უნ-
და ვსარგებლობდეთ საზოგადო საქმისათვის, თუ მდიდარია და ჭკვა-
ზე სუსტია, არა უშავს რა, ჩვენთვის, როგორც ყოველი საზოგადო
საქმის წამყვანისათვის, ფულებიც აუცილებლათ საჭიროა და ამის
ფულებით უნდა ვისარგებლოთ, თუ შეიძლება. ამიტომაც მდიდარ
ახალგაზრდებს ჩვენ განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მივაქციო-
თ, რომ იმნაირათ მიემართოთ იმათი ჭკუა, რომ თავიანთი შეძლება
საზოგადო საქმეებისათვის არ დაიშურონ“².

ს. მესხის და საერთოდ საზღვარგარეთ მცხოვრებ კავკასიელთა
მოქმედება, მათი გატაცება რესპუბლიკანიზმით, სოციალიზმისა და
კომუნისმის იდეებით ჟანდარმერიას შეუნიშნავი არ დარჩენია. 1874
წლის 12 აგვისტოს ჟანდარმთა შეფმა სპეციალური მიმართვა გაუგ-
ზავნა კავკასიის მეფისნაცვალს პარიზში მყოფ კავკასიელთა პოლი-
ტიკური არაკეთილსაიმედოების შესახებ. მიმართვაში ნათქვამი იყო:

«Ваше императорское высочество, получены сведения, что из
русских, посещающих в настоящее время высшие учебные
заведения в Париже, отличаются особенною страстью к со-
циализму и коммунизму кавказские уроженцы, живущие там
под предлогом изучения химии и медицины, а в сущности за-
нимающиеся только чтением разных произведений социали-
стов. Более других замечательны Измайлов, называющий се-

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 194.

² იქვე, გვ. 29.

ბა журналистом, Мецкий¹ и Таргажанов. Последний прямо говорит, что он приехал в Париж с целью изучать социальные вопросы, чтобы, по возвращении в Россию, постараться разрешить их практическим путем.

По высочайшему государя императора повелению, имею честь, сообщить о вышеизложенном вашему императорскому высочеству².

მეფისნაცვალ საფუძვლიანად ჩააფიქრა ზემომოტახილმა მიმართვამ, რომელიც მან ბარონ ნიკოლაის გადაუგზავნა შემდეგი რეზოლუციით: «Иметь строжайший надзор за этими лицами в случае их возвращения на Кавказ и представить сведения какие они уроженцы, какого происхождения и где обучались на Кавказе»³.

გაიმართა ფიცხელი მიწერ-მოწერა, მთელი დატვირთვით ამუშავდა უნდარმერიისა და თბილისის გუბერნატორის კანცელარიის აპარატი ტარგაჯანოვის, მესხის და იზმაილოვის ვინაობის გამოსარკვევად. მიუხედავად საგულდაგულო ძიებისა უნდარმერიამ ტარგაჯანოვის შესახებ ვერავითარი ცნობა ვერ მოიძია, იზმაილოვის ვინაობის დადგენა შესძლო და აგრეთვე სწორად აიღო კვალი მიმართვაში მოხსენიებული მეცკის ვინაობის დასადგენად. 1874 წლის 26 ოქტომბრის ცნობაში, რომელიც ორლოვსკის ხელმოწერით თბილისის გუბერნატორის კანცელარიას გაუგზავნია კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამართველოს უფროსის თანამდებობის აღმსრულებელ სენატორ გიორგი კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონისათვის, ნათქვამია: «Под именем же Мецкого, которого среди Тифлиссских уроженцев и воспитанников также никогда не было, не следует ли подразумевать дворянина Кутайской губерний Месхи, редактора грузинской газеты «Дрозба», выезжавшего в июле 1873 года за границу и ныне возвратившегося в Тифлис...»

При этом считаю долгом присовокупить, что относительно учреждения над Измайловым, в случае возвращения его в предслы вверенной мне губернии, строжайшего полицейского надзора мною сделано надлежащее распоряжение, и что таковой надзор будет установлен и над Месхи...»⁴.

1874 წლის სექტემბრის პირველ რიცხვებში ს. მესხმა დასტოვა პარიზი და სამშობლოსკენ გამოემგზავრა. 16 სექტემბერს ს. მესხი უკვე პეტერბურგშია. თან მხოლოდ 15 კაპიკი ჩამოჰყვა, ისიც პოლო-

¹ იგულისხმება სერგეი მესხი.

² ცსსა, ფონდი 5, საქმე 7193, ფურც. 3.

³ იქვე.

⁴ ცსსა, ფონდი 5, საქმე 3330, ფურც. 4—5.

ნური გროშები, რომელიც რუსეთის სატახტო ქალაქში არავინ არ მიიღო.

პეტერბურგში სერგეიმ რამდენიმე დღე დაჰყო, ინახულა იქ მყოფი ქართველობა, მათ შორის ალ. ცაგარელი და ივ. მაჩაბელი, მოელაპარაკა მათ „დროებაში“ თანამშრომლობაზე და სხვა საქირბოროტო საკითხებზე, ისედაც სამგზავრო ფული და ქუთაისისკენ გამოსწია. ქუთაისში სერგეი 22 სექტემბერს ჩამოვიდა, ინახულა ოჯახის წევრები და ნათესაები და აგრეთვე ქუთაისის ინტელაგენციის მოწინავე წარმომადგენლები: ინგილო-ჯანაშვილი, ა. ლორთქიფანიძე და სხვები და მათაც შესთავაზა „დროების“ მუდმივი თანამშრომლობა.

თბილისში ს. მესხი 24 სექტემბერს დაბრუნდა. როგორც ირკვევა ჟანდარმერიამ კარგად იცოდა მისი ყოველი ფეხის ნაბიჯი, არა თუ თბილისში, არამედ მისი ქუთაისში ჩასვლაც კი ცნობილი იყო ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსისათვის და ჯერ თბილისის სადგურზე ფეხიც არ ჩამოედგა და ჟანდარმერიამ უკვე მოასწრო ს. მესხზე ფარული მეთვალყურეობის დაწესება¹.

სამშობლოში დაბრუნებული ს. მესხი გულწრფელად მიესალმა თავის საყვარელ მკითხველ საზოგადოებას: „დღეს მე სიხარულით და სიამოვნებით ვბრუნდები ჩემს სამშობლო ქვეყანაში და ვიპყრ იმავე ალაგს, რომელიც ერთი წლის წინად მეჭირა“.

უცხო ქვეყნებისა და ხალხების დანახვამ ჩემი ქვეყანა და ხალხი უფრო მომეტებულად შემეყვარა. იმათი ცხოვრების გაცნობამ საუკეთესო მომავლის იმედი და მომეტებული ენერგია აღძრა ჩემში... ეს იმედი იქნება ჩემი წინამძღომელი და ენერგია ჩემი საქმის წინ წამწევი... სალაში მკითხველს!“².

თბილისში დაბრუნებულ ს. მესხს მეტად არასანუგეშო მდგომარეობა დახვდა, რის შესახებაც გულისტკივილით სწერდა ეკ. მელიქიშვილს: „საქმეები აქ გვირინანად არეულ-დარეული და აბურდულ-დაბურდული დამხვდა. განსაკუთრებით მატერიალური მხრით. თუმცა ჩვენ საზოგადოთ არასოდეს არ ვყოფილვართ კარგ მდგომარეობაში, მაგრამ ამისთანა დაბურდული, ამისთანა დავალიანებული და დავანაშინებული არასოდეს მაინც არ ვყოფილვართ. გაზეთი ყელამდე ვალშია. ჩემი ძმების ვალი წარმოუდგენელია. ახლა რომ ჩამო-

¹ როგორც დ. მესხმა გადმოგვცა სერგეიმ პირველხანებში ამის შესახებ არაფერი იცოდა.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 423.

ვედი, როგორც სჩანს, ყველანი თურმე ამ ჩემ დაბრუნებას მოელოდნენ და ყელში მომაფრინდნენ¹.

ს. მესხმა მალე გაიგო, რომ მის პოლიტიკურ კეთილსამედობაში ადგილობრივ ხელისუფლებას იჭვი ჰქონდა შეტანილი. მათ არც გაზეთის შესახებ ჰქონდათ დადებითი აზრი. „დროება“ მეფისნაცვლის ღრმა რწმენით „ტენდენციოზური გაზეთი“ იყო, ხოლო მისი რედაქტორი ნაკლებად სანდო პიროვნება.

ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ს. მესხი ყოველთვის წინდახედულად და სიფრთხილით მოქმედებს, ცდილობს დაძაბული მდგომარეობის ნორმალიზაციას, მეგობრებსაც სთხოვს, რომ ფრთხილად იყვნენ, „აქაურ ბატონებზე“ ცუდი არაფერი მოიწერონ, რადგან ხელისუფლება ყველას და ყველაფერს იჭვის თვალით უყურებს და რომ „გაუწყრეთ ღმერთი და როგორმე ამგვარი წერილები ჩაუვარდეთ ხელში... ტყუილ-უბრალოთ ვაგებმებით“.

ს. მესხი ითვალისწინებს შექმნილ სიტუაციას და საზოგადო საქმის სარგებლობისათვის ხშირად მისთვის მეტად უსიამოვნო როლის გათამაშება უხდება. „მე ეხლა ძალიან მეგობრათა ვარ მაქსიმოვიჩთან, ორლოვსკისთან და სხვა ტუზებთანაც, მათი ყურმოპირილი ყმა და ყველაფრის კმაყოფილი ვგონივართ. დაე, ეს აზრი ჰქონდესთ ჩემზე, სასარგებლოა.—და ეხლა რომ ცოტა რამ მიზეზი ნახონ, უამისოთაც მიზეზს ეძებენ, და სულ დავიღუპებით. ჩემი თავის მე ისე არ მეშინიან, როგორც გაზეთისა; ამას წინათ რომ აქ სემინარიელების თაობაზე რაღაც გამოძიება იყო და შემდეგაც ყოველთვის, როდესაც რამე გამოძიებაა, ყოველთვის პირველად იმას ჰკითხავენ ხოლმე: თქვენ „დროების“ რედაქტორთან ხომ არა კავშირი გაქვთო. ამისთანა დროში წინდახედულობით და სიფრთხილით უფრო ბევრი რამ ვაკეთდება, ვიდრე თავხედობით“².

ასეთ დაძაბულ ვითარებაში ს. მესხმა გადასწყვიტა „დროების“ კვირაში სამჯერ გამოცემა.

დ. ბაქრაძემ, მაქსიმოვიჩმა და ორლოვსკიმ ს. მესხს ურჩიეს, რომ მას ცოტა ხნით თავი შეეკავებინა ზემოხსენებული საკითხის ირგვლივ განცხადების შეტანაზე, რადგან ბარონ ნიკოლაი თერთმეტოთვით აპირებდა თბილისიდან წასვლას, მის ადგილს გიორგი მუხრანსკი იკავებდა და მასთან საქმის მოგვარება უფრო ადვილი იქნებოდა.

ვიდრე საქმეს ოფიციალურ მსვლელობას მისცემდა, ს. მესხმა გადასწყვიტა წინასწარ მოლაპარაკებოდა გ. მუხრანსკის თავისი გეგ-

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 156.

² იქვე, გვ. 172.

მის შესახებ. შედგა თუ არა მათი მოლაპარაკება, ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან არ ჩანს, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ 1874 წლის 21 ოქტომბერს ს. მესხმა და სტ. მელიქიშვილმა თხოვნით მიმართეს კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველოს „დროების“ კვირაში სამჯერ გამოცემის, გაზეთის ფორმატის გადიდების და პროგრამის გაფართოების შესახებ.

ს. მესხის მიერ შემოხსენებული საკითხის დაყენება სავსებით დროული იყო. რაც დრო გადიოდა თანდათან უფრო რთულდებოდა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრება, იზრდებოდა „დროების“ მკითხველთა ინტერესთა სფერო, ყოველკვირეული გაზეთი კი, ისიც მცირე მოცულობისა, ვეღარ აკმაყოფილებდა მკითხველ საზოგადოებას. ს. მესხი მშვენივრად გრძნობდა ამ უზერხულობას და ამიტომ სტ. მელიქიშვილთან ერთად სავსებით დასაბუთებული თხოვნით მიმართა კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველს:

«В продолжение тех десяти лет, которые прошли со времени основания газеты «Дрозьба» редакция по мере средств и возможности, старалась удовлетворить потребностям читающей публики.

Но в последнее время в редакции особенно часто получают, со стороны читающей публики, заявления и жалобы о том, что как сообщаемые в газете сведения и новости, так и всякие правительственные распоряжения доходят до нас несвоевременно и не в желаемой полноте и что желательно, чтобы редакция нашла возможность участить срок выхода газеты. Такого рода заявления слышатся особенно часто с тех пор, как из трех журналов, издающихся у нас, один («Светоч») совершенно прекратил свое существование, а другой («Сборник»), если и не прекратился совершенно, то во всяком случае, выходит далеко не аккуратно.

Редакция предлагает на будущее время обратить в своей газете особенное внимание, с одной стороны, на русскую жизнь, с которою мы так тесно связаны, с другой, на беллетристический отдел газеты, который как в русских, так и в иностранных газетах занимает обыкновенно такое видное место, и на который мы по недостатку места, принуждены не обращать почти никакого внимания.

В виду вышеизложенных обстоятельств, покорнейше просим в. с-ство разрешить нам издавать газету «Дрозьба» в формате до 8° и на место одного три раза в неделю: по средам, пятницам и воскресеньям. Подписная цена газеты будет в год 8 руб., шесть месяцев—4 руб. месяц 1 руб.

Кроме того имеем честь заявить просьбу о следующем изменении программы газеты «Дрозьба».

По программе газеты, утвержденной в 1866 году, нам

дозволено было политические известия и вообще известия об европейской жизни заимствовать исключительно из официальных газет; таких газет тогда существовало несколько: как-то: «Северная пчела», «Северная почта», «Русский инвалид», местная — «Кавказ» и др. Следовательно, у нас тогда были газеты, из которых можно было черпать более или менее богатый материал для политического отдела газеты. Но со времени основания одной официальной газеты — «Правительственного вестника», — который по необходимости обращает мало внимания на иностранную жизнь, этот материал для нас поневоле сузился.

Если принять во внимание с одной стороны, что возрастающий интерес, с которым наша публика начинает следить за европейской жизнью и другой — издание газеты три раза в неделю — то становится очевидным на сколько для нашей газеты необходимо расширение программы в этом отношении.

Поэтому мы покорнейше просим в. с-ство, расширить политическую часть нашей программы, и именно в той мере, как она разрешена остальным местным изданиям (армянской газеты «Мшак» и русской — «Тифлисский вестник»), т. е. разрешить заимствовать политические известия из всех русских газет и иностранных, дозволенных в обращение в России, а также печатать собственные корреспонденции и статьи об явлениях политической и общественной жизни Европы»¹.

თხოვნას ხელს აწერენ სტ. მელიქიშვილი და ს. მესხი. საყურადღებოა, რომ ს. მესხს იმავეთვე არ ჰქონდა იმედი, რომ პოლიტიკური პროგრამის შეცვლის ნებართვას მიიღებდა და სწერდა ეკ. მელიქიშვილს: „პოლიტიკური პროგრამის თაობაზე კი, როგორც სჩანს, იმდენ უფლებას არ მოგვცემენ, რამდენიც ჩვენ ვითხოვეთ. მგონია მარტო იმის ნება მოგვცენ, რომ რუსული გაზეთებიდან პოლიტიკური ცნობების გამოკრების ნება გექნებათო და საკუთარი პოლიტიკური სტატიებისა და კორრესპონდენციების ბეჭდვის ნებას კი გაგვიპირებენ“².

იმისათვის, რომ ს. მესხს და სტ. მელიქიშვილს მიზნისათვის მიუღწიათ, შეეცადნენ როგორმე მოესყიდათ ცენზორი მაქსიმოვიჩი. სერგეიმ მას „დროების“ არსებობის ათი წლისთავისადმი მიძღვნილი იუბილეს პრეზიდენტობა შესთავაზა, ხოლო სტ. მელიქიშვილი შეპირდა, რომ დაბეჭდავდა მაქსიმოვიჩის მიერ შედგენილ არითმეტი-

¹ ცსსა, ფონდი 5, საქმე 799, ფურც. 20.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 162.

კის სახელმძღვანელოს — და მომბალი. მაქსიმოვიჩიც შეჰპირდა: „თქვენი თხოვნის თაობაზე რომ ჩვენ გვეითხავენ, ჩვენგან არავითარი დაბრკოლება არ იქნებაო“. მაგრამ ეს მხოლოდ ცარიელი სიტყვები იყო. დაგეშილმა ცენზორებმა ძალიან კარგად იცოდნენ თუ რა პასუხი უნდა გაეცათ ზემდგომი ორგანოებისათვის, თუ კა ს. მესხისა და სტ. მელიქიშვილის თხოვნის თაობაზე რაიმეს ჰკითხავდნენ. გაიმართა ბიუროკრატიული მიმოწერა კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველოსა და კავკასიის საცენზურო კომიტეტს შორის.

საცენზურო კომიტეტი, რომელიც მუდამ ფიზიკად ადევნებდა თვალს „დროების“ პოლიტიკურ მიმართულებას, ყოველ ფეხის ნაბიჯზე ზღუდავდა მას და ამ შემთხვევაშიც ს. მესხის თხოვნას, რათა რედაქციას უფლება ჰქონოდა სხვადასხვა გაზეთებიდან ამოკრებილი პოლიტიკური მასალისათვის თავისი კომენტარი გაეკეთებინა და მოეთავსებინა აგრეთვე საკუთარი კორესპონდენციები და წერილები ევროპის პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ, — საცენზურო კომიტეტმა უარყოფითად უპასუხა:

«Комитет... считая долгом присовокупить, что по мнению его, при помещении заимствованных из газет политических известий не могут быть допускаемы собственные рассуждения здешней газеты о сообщаемых событиях.

Что же касается дозволения помещать собственные корреспонденции из-за границы о политической жизни, то, хотя цензура и в этом случае вправе не дозволять статей, или мест из них, на основании преподаанных ей правил; однако, принимая во внимание направление газеты «Дрозба», комитет полагает возможным разрешить ей помещение собственных корреспонденций только о явлениях общественной жизни Европы, ограничивая ей чисто общественною староною, и не касаясь политической»¹.

პირდაპირ პარადოქსია. როგორ შეეძლო „დროებს“ ელაპარაკა ევროპის საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე და არ შეხებოდა პოლიტიკურ ვითარებას? ამგვარი პირობის წაყენება „დროების“ რედაქციისათვის იმას ნიშნავდა, რომ გაზეთს ეკრძალებოდა პოლიტიკურ მოვლენებზე ხმის ამოღება და საკუთარი აზრის გამოთქმა.

კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველოს ნებართვა „დროებს“ პოლიტიკური განყოფილების გაფართოების შესახებ იმაში გამოიხატა რომ რედაქციას ნება მიეცა ამოეკრიბა და დაებეჭდა პოლიტიკური ცნობები მხოლოდ ცენზურის მეთვალყურეობით გამო-

¹ ცსსა, ფონდი 5, საქმე 799, ფურც. 18.

შავალ საიმპერიო გაზეთებიდან და არ გაეკეთებინა მათთვის არავითარი კომენტარი და განმარტება.

კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველოს კანცელარია ამავ დროს აფრთხილებდა სამმართველოს უფროსს, რომ „Главный сотрудник газеты, издатель-редактор оной Сергей Месхи... навлекает на себя сомнение в политической неблагонадежности, о чем производится по главному управлению секретная переписка»¹.

ამრიგად, სამი თვის მიმოწერის შემდეგ, 1875 წლის 4 იანვარს კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველომ აცნობა საცენზურო კომიტეტს, რომ ს. მესხს უფლება ეძლეოდა გაზეთის ფორმატისა და ხელისმოწერის ფასის გადიდებისა და აგრეთვე „დროების“ კვირაში სამჭერ გამოცემისა.

მეფისნაცვლის განკარგულება ს. მესხს 1875 წლის 14 იანვარს ეცნობა და აქედან „დროებამ“ კვირაში სამჭერ დაიწყო გამოსვლა. სერგეის სამუშაო გაუსამკეცდა, მაგრამ პირველხანებში თითქმის ისევე მარტოდ მარტო უხდებდა ამ მძიმე ტვირთის ზიდვა. დრო და დრო მას ძმა ნესტორი თუ ეხმარება. მართალია კორექტორი ჰყავს, რომელსაც თვეში 20 მანეთს აძლევს, მაგრამ მის განთავისუფლებასაც აპირებს, რადგან 20 მანეთის გადახდის საშუალება არა აქვს. „რა ნაირად დავფაქტურობ, დავრბივარ, რომ მნახო გაგეცინება, — სწერს იგი ეკ. მელიქიშვილს. — ახალი წლიდამ დაწყებული, მგონი ერთი საათი მოსვენება არა მაქვს, ღამეში 3—4 საათი თუ მძინავს, მუდამ დავრბივარ, ნელი სიარული თითქოს დამავიწყდა! და ამ გაუწყნარებელ შრომასთან არც სულის მშვიდობა მაქვს: ყოველ დილას მოვალეები შემოიძურწებიან ჩემს ოთახში და ამნაირად მთელ დღეს ჩამიშხამებენ ხოლმე“².

ს. მესხის თავდადებული შრომის შედეგად „დროება“ განსაკუთრებულად გამოცოცხლდა. გაზეთმა მკითხველი საზოგადოების სიყვარული დაიმსახურა და ფართო მასებში დიდი პოპულარობაც მოიპოვა. 1875 წლის 1 მაისს დიმიტრი ჯანაშვილი სწერდა ს. მესხს: „...გაზეთს „დროებას“ ძლიერ დიდი გავლენა აქვს ჩვენს საზოგადოებაზე. ეხლა ყველა იმას ლაპარაკობს, რომ გაზეთი „დროება“ ქართული საზოგადოების წინამძღოლი არისო, გაზეთი „დროება“ იცავს ქართულ ენასაო, როგორც თქვა ეს ორბელიანმაც იმ ბროშურაში, რომელიც მან გიორგი წერეთელს კრიტიკულად დაუწერა, გაზეთი

¹ ცსსა, ფონდი 5, საქმე 799, ფურც. 24.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 175—176.

„დროება“ იცავს ქართველობასა და სხვა და სხვა. მეც ასეთი აზრით ვარ და ვიტყვი კიდევ, რომ ის არასოდეს არ გამოცემულა ისრე და ისეთი გავლენა არ ჰქონია, როგორც მას აქეთ, რაც თქვენ პარიჟიდან დაბრუნდით“¹. მართლაც მეტად ნაყოფიერი გამოდგა ს. მესხისათვის ევროპაში გატარებული დრო. ფართო განათლება და საგაზეთო საქმიანობის დიდი გამოცდილება, რაც მან იქ ყოფნის პერიოდში შეიძინა, ოსტატურად გამოიყენა პრაქტიკულ საქმიანობაში.

1875 წლიდან „დროება“ უფრო სისტემატურად და უფრო მეტი გამბედაობით ეხება ჩვენი ცხოვრების მრავალ საჭირბოროტო საკითხს. გაზეთი მოურიდებლად ამხელს ცარიზმის მოხელეთა ბოროტ-მოქმედებას, მთავრობის ცალკეული ბრძანება-განკარგულებების უსუსურობას, მწვავედ აყენებს ეროვნულ და სოციალურ საკითხებს და სხვ. სწორედ ეს იყო ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი, რომ ადგილობრივი ხელისუფლება დიდად დაინტერესდა გაზეთით და იგი მკაცრი კონტროლის ქვეშ დააყენა. საქმე იქამდისაც კი მივიდა, რომ მეფისნაცვალმა „დროების“ ყოველ ნომერს ათარგმნინებდა, დიდი გულმოდგინებით კითხულობდა და გარკვეულ მითითებებსაც იძლეოდა: თუ რა ხასიათის მასალა უნდა დაეკავებინა ცენზურას. მაგალითად, როგორც ცნობილია, გელათისა და იმერეთის ზოგიერთი სხვა მონასტრებიდან ბევრი ძველი საეკლესიო ძვირფასი ნივთი დაიკარგა. გელათის მონასტრის გაძარცვას აკ. წერეთელი ლევაშოვს სწამებდა. „დროებამ“ მოინდომა ამის შესახებ თავის სიტყვის თქმა, მაგრამ მეფისნაცვალმა სასტიკი განკარგულება გასცა, რომ ამ საქმის ირგვლივ „დროებაში“ არაფერი დაბეჭდილიყო.

რაკი ს. მესხმა საკუთარ გაზეთში ხმის ამოღება ვერ მოახერხა, „გოლოსს“ გაუგზავნა მამხილებელი კორესპონდენცია ს. იმერელის ხელისმომწერით, ხოლო ეკ. მელიქიშვილს მისწერა: „...ჩვენ ხმას არ გვალებინებენ, რადგან ლევაშოვს... დიდი ბატონი წყალობს. მაგრამ „დროებაში“ პასუხი რაღა საჭიროა, როდესაც *Толки*“-ის 112 № დაბეჭდილია ჩემი კორესპონდენცია ამ საქმის თაობაზე. იქიდან თითქმის ყველა რუსულ გაზეთებშია გადმობეჭდილი. პასუხად ესეც ეყოფა“².

იყო შემთხვევები, როდესაც ს. მესხი არ ემორჩილებოდა ცენზორებს, რისთვისაც მას არაერთი უსიამოვნება შეხვედრია და არა-

¹ საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის არქივი, საქმე № 61, წერ. I.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 186.

ერთხელ წამდგარა სასამართლოს წინაშე, როგორც საცენზურო წეს-
დების დამრღვევი.

ს. მესხი სასჯელსაც კი სიამოვნებით ხვდებოდა, ოღონდ საზოგადოებას გაეგო ის მძიმე ვითარება, რომელშიც უხდებოდა მოღვაწეობა ქართული გაზეთის რედაქტორს, გაეგო ის სიმკაცრე, რასაც ცენზურა და ადგილობრივი ხელისუფლება იჩენდა ქვეყნისათვის მებრძოლ ადამიანთა წინააღმდეგ. სწორედ ამ მიზნით ბეჭდავდა დრო და დრო გაზეთში ს. მესხი ასეთი ხასიათის ცნობებს: „დღეა პარასკევს, თბილისის ოლქის სასამართლოში განიხილეს საქმე „დროების“ რედაქტორის უფ. სერგეი მესხისა, რომელსაც ცენზურის კომიტეტის ჩივილით ბრალდება ის დანაშაული, რომ ცენზორიაგან წაშლილი ადგილები დაიბეჭდა შარშანდელის წლის „დროების“ მე-125 ნომერში.

საქმის გარჩევის შემდეგ სასამართლომ გადაუწყვიტა „დროების“ რედაქტორს ამ დანაშაულისათვის ათი მანეთი ჯარიმა და ან, თუ ამას ვერ შესძლებს, ორი დღით დატუხალება“¹.

პირდაპირ გმირობად უნდა ჩაეთვალოს ს. მესხს ის შეუპოვრობა, რომელსაც იგი იჩენდა ცენზურასთან ბრძოლაში. „იქნება დაგესაჯონ მე და სტეფანე, — სწერს ს. მესხი ეკ. მელიქიშვილს, — მაგრამ კარგია იმ მხრით, რომ ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობას მაინც გაიგებს საზოგადოება... დასჯა კანონით 5 მანეთიდან 300 მანეთამდია, ან ორი კვირიდან 6 თვემდე საპრობილეში დამწყვედევა. ნუ გეშინიან, დამწყვედევით ვერ დამამწყვედევენ და კიდევ რომ დამამწყვედიონ ერთი-ორი თვეთ გაზეთისათვის. არა გვიშავა რა“².

1875 წელს ს. მესხმა ცოლად შეირთო ეკატერინე მელიქიშვილი. როგორც პ. უმიკაშვილი შენიშნავდა მელიქიშვილების ოჯახთან დამოყვრებამ ს. მესხს და მის „დროებას“ კარგი სამსახური გაუწია — მრავალი წლის განმავლობაში „დროება“ სტ. მელიქიშვილის სტამბაში თითქმის უფასოდ იბეჭდებოდა. რაც მატერიალური თვალსაზრისით ღარიბი რედაქტორისათვის დიდ შეღავათს წარმოადგენდა.

მაგრამ ეკ. მელიქიშვილთან შეუღლებამ ს. მესხს გარკვეული შეღავათი აგრძნობინა ყოველდღიურ საგაზეთო საქმიანობაშიც. „სერგეის მეუღლე თანამშრომელი იყო ყოველს მისს მუშაობაში... რედაქტორს მუდამ თანამშრომლად მარტო ბატონი ეკატერინე ჰყავდა თარგმანშიაც, კორექტურის დაქვრამშიაც და გაზეთის ექსპედირცია“

¹ „დროება“, 1879 წ., № 94.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 193.

შიაც. ეს პირველი შემთხვევა იყო ქართულს მწერლობაში, რომ ცოლ-ქმართ სალიტერატურო შრომა ერთად გაეწიათ“¹.

1875 წლისათვის საქართველოში არცერთი ლიტერატურული პერიოდული ორგანო აღარ გამოდის („ცისკარმა“ თავის არსებობა 1875 წელს მეორე ნომრით დაასრულა), ამიტომ ს. მესხი ხშირად იძულებული იყო, რომ ღირსმნიშვნელოვანი მოზრდილი მხატვრული ნაწარმოებებისათვის ზოგჯერ გაზეთის მთელი ან ნახევარი ნომერი დაეთმო. „დროების“ ასეთი ნომერი „არაჩვეულებრივი ნომრის“ რეკლამით გამოდიოდა. მაგალითად 1875 წლის „დროების“ 41-ე ნომრის ორგვერდნახევარი აკაკი წერეთლის პოემის „ბაგრატ დიდის“ I-IV კარს უჭირავს. „რადგან ახლა ამ ერთი გაზეთის მეტი თითქმის არცერთი სალიტერატურო ორგანო არ მოიპოვება, ამის გამო, თუ რამ კარგი იქნება დიდი, გაზეთის ერთ ნომერს ვუძღვნი და ერთად დავებქდავო“, — იუწყებოდა რედაქტორი.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა, რომ ასე დიდხანს ვაგრძელებულიყო. ერთადერთი გაზეთი ვერ აუვიდოდა მოზღვავებულ ლიტერატურულ მასალას. გარდა ამისა საჭირო იყო ლიტერატურული მემკვიდრეობის პუბლიკაციაც და სწორედ ამ მიზნით 1875 წლის ნოემბერში თბილისში შედგა ქართული წიგნის გამომცემელი საზოგადოება, რომელშიც შევიდნენ: ილ. ჭავჭავაძე, ბეს. ლოლობერიძე, დიმ. ბაქრაძე, პ. უმიკაშვილი, რაფ. ერისთავი, იასე ჭავჭავაძე, გ. თუმანიშვილი, რომელსაც ამ პერიოდში „დროების“ კრიტიკულ-ბიბლიოგრაფიული განყოფილების ხელმძღვანელობაც დაევალა, ბეს. ჭავჭავაძე და ს. მესხი. „განზრახვა ჩვენი ის არის, — წერდა ს. მესხი, — რომ ქართველი ძველი და ახალი საუკეთესო მწერალთა თხზულებები გამოვსცეთ, აგრეთვე ისტორიული და სახელმძღვანელო წიგნები. ფულები ჭერ-ჭერობით 500 მანეთამდე ხელში გვაქვს. ოთხს ამდენს კიდევ მოველით თუ ხელისმოწერით და თუ სხვა გარეშე შემოსავლით. ამჟამად ჩვენ ნიკ. ბარათაშვილის ლექსებს ვებქდავთ. ამას გარდა თითქმის დამზადებული გვაქვს დასაბეჭდათ ანტონოვის კომედიები და უნდა შეუდგეთ ალ. ჭავჭავაძის ლექსების მოკრებას. გვინდა გამოვსცეთ კიდევ ამ მოკლე ხანში ნინო ქართველთა განმანათლებლის ცხოვრება, სახალხო არაკები და შემოკლებული ისტორია საქართველოსა — ნიკ. დადიანისა. ყველანი ძალიან მხურვალეთ ეკიდებიან ჭერ-ჭერობით ამ საქმეს და შემდეგაც თუ ასე გასწია, იმედი უნდა გვქონდეს, რომ ეს წიგნების გამომცემის საქმე ჩვენში კარგს გზაზე დადგება და კარგათ წავა. როცა ერთ-ორ წიგნს გამოვსცემთ და საზოგადოებას გავაცნობთ ჩვენს თავს, მერე გვინ-

¹ „ივერია“, 1883 წ., № 7—8, გვ. 170.

და, რომ ამ საქმეში ჩვენი ბოძოლები ჩავითრიოთ (გრ. ორბელიანის-თანები) და ოფიციალურათ ვითხოვოთ მთავრობისაგან ჩვენი საზოგადოების დამტკიცება. მაშინ კიდევ უფრო მომეტებული ღონისძიება გვექნება, რომ ეს საქმე კარგათ მოვათავსოთ“¹.

ქართული მწერლობის დიდი მოამაგე, ს. მესხი ყოველმხრივ უწყობდა ხელს და გზას უხსნიდა დამწყებ მწერლებს. რათა მათ გამოემყდარებინათ თავის შესაძლებლობა, უნარი და ნიჭი. ს. მესხმა პირველმა დაუბეჭდა ეკ. გაბაშვილს „დროებაში“ მისი პირველი ნაწარმოები „გლუხკაცების აზრი სასოფლო სკოლაზე“. 1881 წელს „დროება“-„ივერიის“ სარედაქციო თათბირზე, რომელსაც ესწრებოდნენ ილ. ჭავჭავაძე, ს. მესხი, დ. მიქელაძე, ეკ. მელიქიშვილი და სხვანი, იხილებოდა ეკ. გაბაშვილის „რომანი დიდხევში“. ილ. ჭავჭავაძემ ვიქტორ ჰიუგოსა და ეკ. გაბაშვილის სტილს შორის მსგავსება დაინახა. დ. მიქელაძე არ დაეთანხმა ილიას და უპასუხა: — ვიქტორ ჰიუგო კი რა მოგახსენო, მაგრამ ტურგენეფს კი თითქოს რაღაშიაც მიბაძეხსო, — აზროვნებაში თუ სულიერ შეთანხმებაშიო. მაშინ „სერგეიმ ხარხარი დაიწყო, რატომ არ გგონიათ, რომ შესაძლებელია იყოს მიუბაძველობაო? და თუ მართლა მაგ ახალგაზრდას ატყობთ რაისმე ჩანასახს მომავლის ბელეტრისტასას, უნდა ხელი წარუშართოთო“².

ს. მესხმა დიდად შეუწყო აგრეთვე ხელი ნ. ლომოურის სამწერლო-სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლას. მან დაუბეჭდა დამწყებ მწერალს პირველი ლექსები და კორესპონდენციები.

ასეთივე გულისხმიერებით მოექცა იგი თბილისის სასულიერო სემინარიის მოსწავლეს სოფრომ მგალობლიშვილს. რომელიც ს. მესხთან „დროების“ ასოთამწყობმა ექვთიმე ხელაძემ მიიყვანა. ს. მგალობლიშვილი იგონებს: ს. მესხმა „გამომკითხა ვინაობა, სემინარიის ამბები, წერილი გამომართვა და მითხრა, ხვალ მოდი და გეტყვი დაიბეჭდება თუ არაო.

მეორე დღეს გულის ფანჯრალით მივედიოდი განოვის ქუჩაზე. რედაქციასთან რომ მივედი, გამობრუნება დავაპირე. ვაი თუ უხეირო წერილია, დაიწუნეს და რაღაზე შევიდევ მეთქი. მაგრამ დავძლიე თავსა და შევედი. სერგეიმ ღიმილით მიმილო...

— შენ წერილს დავბეჭდავთ ხვალ, როცა დრო გქონდეს, წერე, რედაქციაში შემოიარე ხოლმე, გაზეთი ყოველთვის გექნება, აქ საზოგადოებას გაეცნობი, ჩვენს მწერლებსა.

მე რაღაც უცნაური სიამოვნება ვიგრძენ, სერგეის ტკბილმა ლა-

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 203.

² ეკ. გაბაშვილი, „რამდენიმე შეხვედრა ილ. ჭავჭავაძესთან“, „ლიტ. მატარაჟი“, წ. 1-2, გვ. 124.

პარაკმა მომხიბლა და... რალაც გამოურკვეველ ოცნებას მივეცი. მას შემდეგ ხშირად დავდიოდი სერგეისთან და იმ წლიდამ სამუდამო კორესპონდენტი გავხდი „დროებისა“¹.

ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი პეტრე მელიქიშვილი საინტერესო ცნობას გვაწვდის ს. მესხის გულისხმიერებისა და დამწყები მწერლებისადმი ფაქიზი დამოკიდებულების შესახებ. მოსკოვიდან სამშობლოში დაბრუნებულ ალ. ყაზბეგს სერგეისათვის „მოეტანა სქელი რვეული — თავისი ნაწარმოებები, ესაუბრებოდა თავისი ნაწერების შინაარსის შესახებ, კამათობდა, შემდეგ დაუტოვა მესხს. როცა ის წავიდა, მე მივმართე სერგეი მესხს: საქმე არა გაქვს მეთქ, რომ დაპირდი ამის გადახედვას და წაკითხვას? რა შეუძლია მაგას დასწეროს, რომ ყურადღების ღირსი იყოს. სერგეიმ მითხრა, რომ მე ვცდებოდი, რომ ყაზბეგის ნაწერებს უეჭველად აქვს მნიშვნელობა“².

გადამწყვეტი როლი ითამაშა ს. მესხმა შემდეგში ცნობილი ქართული მწიგნობრის ზაქარია ქიქინაძის ცხოვრებაში. 70-იან წლებში თბილისის ერთ-ერთი სასტუმროს წინ მიმავალმა აკ. წერეთელმა, ს. მესხმა, გ. წერეთელმა და კ. ლორთქიფანიძემ შეამჩნიეს თხუთმეტიოდე წლის ყმაწვილი, რომელიც ქუჩაში იდგა და გულდასმით ჩაჰკირკიტებდა გაზ. „დროებას“. სერგეი გაოცდა — „დროებას“ ახალი მკითხველი გასჩენია, ისიც ასე ახალგაზრდა. იგი დიდხანს ესაუბრებოდა ყმაწვილს. აღმოჩნდება, რომ ეს ახალგაზრდა დღე და დამ წიგნების კითხვაზეა გადაღებული, რომ მას, ასე გასინჯეთ „დროებაც“ კი აქვს გამოწერილი... სერგეი მესხი იახლოვებს ახალგაზრდას. ხელს უწყობს, მფარველობს, აქეზებს სწავლაზე. ჩქარა ზაქარია უახლესი თანამშრომელი ხდება მისი გაზეთისა“³.

დ. მესხის თქმით სერგეი ახალგაზრდებს აქეზებდა: სწერეთ, ხშირ-ხშირად სწერეთ. ერთი თუ არ გამოდგეს, გულო არ გაიტეხოო, კიდევ და კიდევ დასწერეთ და ბოლოს გაიმარჯვებთო.

ს. მესხი მამობრივ ზრუნვას იჩენდა თავის დაძმების მიმართაც. სცდილობდა რათა სწორ გზაზე დაეყენებინა და საზოგადოებრივ სამოქმედო ასპარეზზე გამოეყვანა ისინი.

ეფ. მესხმა დაწყებითი განათლება ქუთაისის ქალთა გიმნაზიაში მიიღო. იგი მეოთხე კლასში იყო, როდესაც მამა გარდაეცვალა. ამის შემდეგ პატარა ეფემია სერგეიმ საცხოვრებლად თბილისში გადმოი-

¹ გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1916 წ., № 502.

² „ქართული მწერლობა“, 1927 წ., № 5, გვ. 148.

³ ლ. ასათიანი, რჩეული ნაწერები, ტ. 1, 1958 წ., გვ. 335.

ყვანა. „დროების“ რედაქცია მაშინ ს. მესხის ბინაზედ იყო მოთავსებული, სადაც თავს იყრიდნენ მოწინავე ქართველი მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი. აქ წარმოებდა მსჯელობა ქართული თეატრის. ლიტერატურის და სხვა მრავალი მტკივნეული საკითხის ირგვლივ. რომელსაც გულდასმით ისმენდა მომავალი დიდი მსახიობი. „დროების“ რედაქცია იქცა ეფემიასთვის ნამდვილ სკოლად, სადაც იგეზიარა პროგრესულ შეხედულებებს, ღრმად ჩაენერგა სიყვარულს ქართული ლიტერატურისა, საერთოდ ქართული კულტურისა და განსაკუთრებით ქართული სცენისა, რომელსაც შესწირა თავისი ნაყოფიერი ცხოვრების ორმოცი წელი. „აქ შევიგნე თუ რა მიზანი უნდა შეესრულებინა ქართულ თეატრსო“ — სწერდა იგი შ. დადიანს.

ს. მესხი ეფემიას ლიტერატურული საქმიანობისაკენაც უბიძგებდა. „ერთ საღამოს — იგონებს ეფ. მესხი, — სერგეიმ რუსული გაზეტი გადმომცა, რომელშიც დაბეჭდილი იყო ფრანგულიდან გადმოთარგმნილი ფელეტონი — პარიზელი პატარა ბავშვის ამბავი — „პეპისტრელო“.

— აბა ეს წაიკითხე, თუ მოგეწონოს გადმოაქართულე და მე დავაბეჭდინებ „დროებაში“. წაიკითხე და ძალიან მომეწონა შევუდექი თარგმნას დიდი მღელვარებით. ორი დღე ვთარგმნიდი და როდესაც გვათავე, შიშით მიეუტანე სერგეის. მან დაიწყო კითხვა. მე იქვე ჩამოვჯექი და თვალს არ ვაშორებდი იმის სახეს. ის ხან გაიცინებდა ხან ფანქრით ასწორებდა და მითხრა:

— ჩინებულია. გადასწერე სუფთად, ბოლოში მოაწერე შენი სახელი და გვარი და მე დასაბეჭდად გავგზავნი.

ჩემს აღტაცებას საზღვარი არ ჰქონდა. როგორ მოუთმენლავ მოველოდი იმ გაზეთის ნომერს, რომელშიც ჩემი თარგმანი უნდა ყოფილიყო დაბეჭდილი და როგორ ვამაყობდი, როდესაც ის წავეკითხე უკვე გაზეთში დაბეჭდილი“¹.

უმცროსი ძმა. კოტე. სერგეიმ ოდესაში გაგზავნა ბუხპალტერიის შესასწავლად. გარდა მატერიალური დახმარებებისა სეოგე პირადი წერილებითაც არ აკლებდა გონივრულ რჩევადრავებას ახალგაზრდა კოტეს. მაგრამ ხელოვნების ცეცხლით აღვზნებულმა კოტემ მალე მიატოვა ოდესა და პარიზში ამოჰყო თავი. მართალია ეს ს. მესხის ნება-სურვილის წინააღმდეგ მოხდა, მაგრამ სერგეიმ გაიგო მომავალი დიდი ხელოვანის შინაგანი სულიერი წვა და არც პარიზში მყოფს მოაკლო თავისი ფხიზელი ყურადღება.

ს. მესხის კალთაში გამოიზარდა მისი უმცროსი ძმა დავითი. მანაც „დროების“ რედაქციაში. სერგეის უშუალო ხელმძღვანელობით

¹ კრებული — „ეფემია მესხი“, გვ. 26.

გაიარა აღზრდის საუკეთესო სკოლა. როდესაც დ. მესხი ლათინური ენის მასწავლებელთან უსიამოვნების გამო იძულებული გახდა ქუთაისის გიმნაზია დაეტოვებინა, დედამ მისი სამხედრო სამსახურში მიპარება გადაწყვიტა: „ერთი მაინც გამოვიდეს ჩემი შვილი ვოენიო“. სერგეი წინ აღუდგა დედის სურვილს და დავითი „დროების“ რედაქციაში წამოიყვანა სამუშაოდ. ამ დღიდან იგი სიკვდილამდე არ მოშორებია თავის მზრუნველ ძმას. ამ სტრიქონების ავტორს ხშირად უსაუბრია აწ განსვენებულ დავითთან, რომელსაც მრავალ საინტერესო ამბავთა შორის ისიც უთქვამს, რომ — თუ კი მე რაიმე გამოკეთებია საზოგადო საქმისათვის, ეს სერგეის წყალობით მოხდა, რომელიც უდროოდ გამოგვეცალა ხელიდან და რომლის სიყვარულიც მამოკმედებდა მთელ ჩემს საქმიანობაშიო.

ს. მესხის მამობრივმა მზრუნველობამ და-ძმების მიმართ უნაყოფოდ არ ჩაიარა და ბევრმა მათგანმა მნიშვნელოვანი კვალი დასტოვა ჩვენი კულტურის ისტორიაში.

ს. მესხი დიდ გულისხმიერებას და თანაგრძნობას იჩენდა თავის თანამშრომელთა მიმართაც. „ერთხელ, — იგონებს გ. თუმანიშვილი. — რაღაც საქმეზე დაატუსაღეს „დროების“ ამწყობი, მგონი არს. კალანდაძე. ამ ამბავმა ს. მესხი ისე შეაწუხა, რომ გვეგონა გაზეთი ველარ გამოვარო. მთელი დღეობით რედაქტორი ეძებდა თავლებს, რომ გაენთავისუფლებინა კალანდაძე. რასაკვირველია ამ შემთხვევაში ა. მესხს აწუხებდა არა მარტო გაზეთის ინტერესი. იმას ჩივილი გულს ჰქონდა და ყველა თავის თანამშრომლისა და უკანასკნელი მუშის ბედისათვის გული ეწვოდა“¹.

ასეთივე გულწრფელი იყო ს. მესხის დამოკიდებულება მოძმე რუსი ხალხის სახელოვან წარმომადგენლებთანაც. ამ მხრივ საყურადღებოა მისი დამოკიდებულება ვასილ ალექსის ძე სლუპცოვთან. გ. ა. სლუპცოვი XIX საუკუნის 60—70-იანი წლების რუსული ლიტერატურის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია. იგი იყო მწერალი და საზოგადო მოღვაწე, ნეკრასოვის, სალტიკოვ-შჩედრინის და ჩერნიშევსკის თანამებრძოლი, თვალსაჩინო დემოკრატი, რომელიც აქტიურად თანამშრომლობდა „სოვრემენიკში“ და სხვა რუსულ პერიოდულ გამოცემებში.

მებრძოლი სულისკვეთებით გაყლენთილი, მუდამ მოძრავი და აქტიური სლუპცოვი აღრე დაავადმყოფდა და იძულებული გახდა სამკურნალოდ კავკასიაში წამოსულიყო. კარგა ხანი გაატარა სლუპცოვმა თბილისშიც, სადაც გაეცნო და დაუახლოვდა ს. მესხს. სლუპცო-

¹ გ. ზ. „სახალხო ფურცელი“, 1916 წ. № 522.

ვის მატერიალური მდგომარეობა მეტად არასახარბიელო იყო. «Все его денежные средства проглотило лечение, он жил в бедноте на пособия литературного фонда»¹. ასეთ მდგომარეობაში მყოფ ვ. სლუბცოვს თვით ხელმოკლე და ვალებში მყოფი ს. მესხი ფულად დახმარებას უწყევს. ამ მხრივ უდაოდ საინტერესოა ვ. სლუბცოვის მეუღლის² წერილი ვასილისადმი: «Вася!... нельзя ли еще получить от Мехи деньги, чтоб отдать ирачке? Я об этом пишу и Нестору, но не знаю, в Тифлисе ли он: может, уехал в Елкеты»³.

უდაოდ ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდა ს. მესხი ნიკოლოზ ივანეს ძე გულაკთანაც. რევოლუციური სულისკვეთებით გამსჭვალული და დემოკრატიული იდეებით შთაგონებული ნ. ი. გულაკი პოლიტიკური არაკეთილსამედობებისათვის ცარიზმმა კავკასიაში გადმოასახლა.

1863 წ. ნ. ი. გულაკი ქუთაისის გიმნაზიაში ასწავლიდა მათემატიკას, ფიზიკას და კოსმოგრაფიას, შემდეგ კი იგი თბილისის კლასიკურ გიმნაზიაში გადმოიყვანეს, სადაც ასწავლიდა ლათინურ ენას და მათემატიკურ საგნებს.

ნ. ი. გულაკმა გულწრფელად შეიყვარა ქართველი ხალხი და დაიწყო ინტენსიური მუშაობა ქართული ლიტერატურისა და საქართველოს ისტორიის საკითხებზე. განსაკუთრებით გაიტაცა გულაკი «ვეფხისტყაოსანმა», რომლის შესახებაც რამდენიმე საჯარო ლექცია წაიკითხა თბილისში.

არაერთი გულწრფელი წერილი მიუძღვნა გულაკის საქმიანობას ს. მესხმა, რომელიც მასში პროგრესულ პიროვნებას ხედავდა⁴.

მეტად ფაქიზი იყო ს. მესხის ურთიერთობა ადამიანებთან და ასეთი ფაქიზი ურთიერთობის დამყარებას ცდილობდა მეგობრებს შორისაც. იგი არავის აძლევდა უფლებას პირადი სიმპათიკ-ანტიპათიის მიხედვით გადაეწყვიტათ საკითხი და არ ბეჭდავდა გაზეთში არა-

¹ В. А. Слѣпцов, Сочинения в двух томах, под ред. К. Чуковский-го, т. I, стр. 35—36.

² ლილია ფილიპეს ასული მაკლაკოვა, ბელეტრისტი ქალი, იპექდებოდა ფსევდონიმით — ლ. ნელიდოვა.

³ Центральный гос. литературный архив, фонд 479, опись I, единица хранения 9. ამ მასალის მოწოდებისათვის უღრმეს მადლობას მოვანხნებთ პროფ. ვ. შადურს.

⁴ იხ. „მნათობი“, 1961 წ., № 3. ბ. პირადოვი — „ნ. გულაკ — ტარას შევჩენკოს მეგობარი“.

ვის წერილს. ვისიც არ უნდა ყოფილიყო იგი, რომელსაც შეეძლო საზოგადო საქმისათვის თუნდაც ოდნავი ჩრდილი მიეყენებინა.

ამის საუკეთესო მაგალითს შემდეგი გარემოება წარმოადგენს: როგორც ცნობილია 1875 წლისათვის ქუთაისში იმდენად მოლონ-ერდა ქართული სცენისმოყვარეთა წრე, რომ ქალაქის საზოგადოების პროგრესულმა ნაწილმა დაიწყო ზრუნვა მუდმივი დასის ჩამოყალი-პებისა და თეატრისათვის შესაფერისი შენობის ასაგებად. ს. მესხმა ამ წლის „დროების“ 33-ე ნომერში გულთბილი წერილი უძღვნა ქუ-თაისის ინტელიგენციის ამ კეთილშობილურ წამოწყებას: „აბა, ჩვენო ქუთაისო! შენ მაინც გაგვიძეხ მომავალი ნათელი დღეებისაკენ და დაგვიზადე ის კეთილი ცხოვრების მსკლელობა, რომელიც ჩვენ-თვის ასე სასურველია.“

ქუთაისის სცენისმოყვარეთა წრეში შედიოდნენ: ა. ლორთქიფანი-ეი, თ. ლეუვაი, ალ. კიკინაძე, ილ. მიქელაძე, ბეს. ლოლობერიძე, ლ. აბაშიძე, ეფ. კლდიაშვილი, ა. მრეველიშვილი, ივ. აბაშიძე, ივ. მეს-ხი, კ. მესხი და სხვანი. წრის მუშაობაში პირველხანებში აქტიურ მო-ნაწილეობას იღებდა აკ. წერეთელიც, მაგრამ გაურკვეველი მიზეზე-ბის გამო აკაკის სცენისმოყვარეთა წრესთან სერიოზული უთანმო-ება მოუვიდა, რამაც გამოიწვია მისი სტატია „ვირკაცები“ შიგ ჩარ-თული ლექსით. რომელიც მიმართული იყო სცენისმოყვარეთა წრის წინააღმდეგ.

აკ. წერეთელმა ზემოხსენებული სტატია ს. მესხს გაუგზავნა „დროებაში“ დასაბეჭდად, მაგრამ რედაქტორმა სტატია არ დაბეჭდა და აკაკის ვრცელი წერილი მისწერა, რომელშიც გონივრულად დაა-საბუთა სტატიის დაუბეჭდაობის მიზეზები. სერგეი გულახდილად სწერდა აკაკის: „ვირკაცები“ მე ვერ დავბეჭდე და აი მიზეზები. თუ ძმა ხარ, გულდამჯდარად და გულგრილად მომისმინე: ჩვენი დამლუ-პავი, ჩვენი ყოველს საქმეში ბოლოს მომღები და ორმოს გამომ-თხრელი ის არის, რომ ჩვენ ერთობა არა გვაქვს. ორ-სამი კაცი ვერ შევყრილვართ ერთად და, თუ შევიყარეთ, იმდენი ერთმანეთის პა-ტივისცემა, ერთმანეთის განსხვავებული პაზრების და რწმუნების შეწყნარება და მოთმენა არა გვაქვს, რომ ერთად, ერთ რომელსავე საქმეზე ძმურად დადგომა და მუშაობა შეგვეძლოს. იმ წამსვე, რამე თავმოყვარეობის ამაღელვებელი გამოჩნდება, ხშირად სულ უბრა-ლო მიზეზი და გუშინდელი მეგობრები, გუშინდელი ერთმანეთის პა-ტივისმცემელი და თანამომუშავენი, დღეს ერთმანეთის მოსისხლე მტრებად ვხვდებით... ამისთანა მდგომარეობაში მყოფთ, ჩვენ ერთი წრე გვეღირსა—ქუთაისის წრე—და შენ ამ წრეს ასე მკაცრად ეპყრო-ბი, ასე უმოწყალოდ, ასე სასიკვდილოთ ლანძღავ! მართალი უნდა

გოთხრა: ეს მე არ მომეწონა. მე ვიფიქრე და არა თუ ვიფიქრე, კადეც ვიცოდი (ა. ჭიჭინაძემ მომწერა), რომ შენსა და ამ წრეს შუა რაღაც უთანხმოება, უკმაყოფილება უნდა იყოს და ამიტომ ხარ იმათზე ასე გაცხარებული. ჩემი პაზრი ესაა, აკაკი: ყველა ვინც მაგ წრეს შეადგენს, პატროსანი და სარგებლობის მოტანის მსურველი ახალგაზრდები არიან... მართო ის გარემოება, რომ ისინი ერთად შეყრილან და ერთად უნდა რამე საქმის გაკეთება, იმდენად პატივსაღებია, რომ, ჩემი პაზრით, ფრთხილად უნდა მოვიქცეთ და უნდა თანაუგრძნობდეთ... სანამ არ დავინახავთ, რომ მაგათი და ჩვენი განზრახვა ერთი არ არის, რომ ეგ წრე ჩვენი შრომის, ჩვენი წადილების მოწინააღმდეგეა დამარწმუნე შენ იმაში, რომ წრე ჩვენი მოწინააღმდეგეა და მაშინ გზას დაგილოცავ შენც, რომ ყოვლის საშუალებათ ებრძოლო მაგათ... მაგრამ მანამ კ, თუ ძმა ხარ, ნუ დამემდურები, რომ „დროებაში“ ამ წრეზე ცუდი რამ არ დაებეჭდო“!

მეტად დიდია ს. მესხის დამსახურება არა მხოლოდ ქუთაისის სცენისმოყვარეთა წრის, არამედ საერთოდ ქართული თეატრალურა ხელოვნებისა და კერძოდ ქართული მულმივი თეატრის შექმნისა და ჩამოყალიბების საქმეში. არც თუ იშვიათი იყო შემთხვევები, როდესაც უზომოდ დატვირთულ ს. მესხს საზოგადოება ქართული წარმოდგენების გამართვასაც აკისრებდა. „საზოგადოებაში ძალიან მოთხოვნილებაა ქართული წარმოდგენებისა. — სწერდა ს. მესხი, — და რადგან კაცი არა სჩანს ეს საქმე იკისროს, ისევე მე მომახვიეს კისერზე. მალე... „ყვარყვარე ათაბაგი“ და „პეპო“ უნდა წარმოვადგინოთ ამ ზაფხულამდე“¹.

ს. მესხის თეატრალურმა რეცენზიებმა, განხილვებმა და ცალკეულმა შენიშვნებმა, მისმა თავგამოდებულმა ბრძოლამ ჯანსაღი ქართული რეპერტუარისათვის, დიდად შეუწყო ხელი ქართული თეატრალური ხელოვნების აღორძინებას. ს. მესხის უდიდესი დამსახურება ქართული თეატრის წინაშე ისიც არის, რომ მან გამოსძებნა სამულდამო სცენისათვის უღარესად ნიჭიერი მსახიობი მარიამ საფაროვა-აბაშიძისა².

¹ საქართველოს სსრ მეც. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის „მოამბე“, ტ. 111, გვ. 174—175.

რაკი ს. მესხმა აკაკის ზემოხსენებული სტატია არ დაბეჭდა, ავტორმა იკო ილ. ჭავჭავაძეს მიუტანა დასაბეჭდად (ეს მოხდა უკვე 1879 წ.), მაგრამ წერილას დაბეჭდვაზე ილიასაც უარი უთქვამს.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 184.

³ იხ. „სახალხო ფურცელი“, 1916 წ., № 522.

ს. მესხი იყო ინიციატორი მრავალი ლიტერატურული საღამოსი, რომელიც სახელოვან მწერალთა და მსახიობთა მონაწილეობით ტარდებოდა თბილისში. არაერთი წერილი მოუწერია ს. მესხს დუშეთში მყოფ ილ. ჭავჭავაძისათვის, რომ ჩამოსულიყო და მონაწილეობა მიეღო ლიტერატურულ საღამოებში, მაგრამ სამსახურებრივი მდგომარეობის გამო ილია ზოგჯერ ვერ ახერხებდა ჩამოსვლას და გულდაწყვეტილი სწერდა სერგეის: „მწერ ჩამოდიო, ლიტერატურული საღამო გავმართოთ. მეც ძალიან მინდა, მაგრამ ოფიციალურად გამოცხადება ქალაქში არ შემძძლიან, რადგან არ დამითხოვენ. ვწუხვარ, მაგრამ რა გაეწყობა. ეს ობერი, ვერ დავალწიე თავი ამ უგემურ სამსახურსა. მალე კი მოუღებ ბოლოს... ბიჭო, ერთი მეწვიეთ დუშეთს“¹.

XIX საუკუნის 70-იან წლებში თბილისში თითქმის სრულებით არ იყო სპეციალური ბიბლიოთეკა, რომელიც ახალგაზრდობას მიაწოდებდა საჭირო ლიტერატურას და ხელს შეუწყობდა მათ გონებრივ ზრდას. ს. მესხის ღრმა რწმენით ასეთი ბიბლიოთეკების შექმნა აუცილებელი იყო, მაგრამ მათ უნდა ჰქონოდათ არა მხოლოდ ვიწრო მნიშვნელობა, არამედ უნდა ყოფილიყო აგრეთვე ახალგაზრდობის თავშესაყარი ადგილი, სადაც მათ საშუალება ექნებოდათ მსჯელობისა და აზრთა გაცვლა-გამოცვლისა.

ამგვარი ბიბლიოთეკის დასაარსებლად შედგა კომისია ს. მესხის, ალ. სარაჯიშვილის და პ. მელიქიშვილის შემადგენლობით, რომელთაც დაევალათ ბიბლიოთეკის წესდების შედგენა. ასეთი წესდება ს. მესხს კიდევ შეუდგენია, რომლის პირველ პარაგრაფში ნათლად არის განსაზღვრული ბიბლიოთეკის დანიშნულება: „Назначенье библиотеки состоит в том, чтобы давать возможность тифлисской молодежи наименее удобным путем доставить книги для чтения и вместе с тем служить местом, где эта молодежь могла бы сходиться обмениваться мыслями“².

სავარაუდებელია, რომ ამ ბიბლიოთეკაში, რომელსაც კერძო ხასიათი ექნებოდა, არალეგალური ლიტერატურაც იქნებოდა წიგნის თაროებს უკან გადანახული, ხოლო ახალგაზრდობის შეკრებებზე ალბათ ისეთ საკითხებზეც იმსჯელებდნენ, რომელიც მთავრობისათვის არასასიამოვნო იქნებოდა.

რამდენადაც ვიცით, ასეთი ბიბლიოთეკა არ დაარსებულა და ს. მესხის მიერ შედგენილი წესდება წესდებად დარჩა.

¹ საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის არქივი, საქმე № 54.

² იქვე, საბ. № 20.

დიდი ქართველი პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი ს. მესხში ახალ-გაზრდობის დიდ ქომაცსა და მზრუნველს ხედავდა, ამიტომ შემთხვევითი არ იყო ის გარემოება, რომ როდესაც დასწრელებულ იაკობს თბილისიდან სამკურნალოდ გასვლა უხდებოდა, თავის სახელმძღვანელოების ბეჭდვის საქმეს ს. მესხს ანდობდა.

მოუსვენარმა და დაძაბულმა შრომამ თავისი უარყოფითი შედეგი გამოიღო — 1875 წლის გაზაფხულზე ს. მესხმა ჯანმრთელობა შეარყა, მის მკურნალობას უღმრთელო მრღნელი შეეპარა. „ამ უკანასკნელ ხანებში რაღაც უბედურება შემართება. სადილობამდონ მუდამ კარგათ ვარ ხოლმე, მაგრამ ნასადილევს იმეთი დასუსტებული და დავარდნილი შევიქმნები, რომ ხელების და ფეხების განძრევა მეზარება. სულ მინდა ლოჯინზე ვეგდო და ვიძინო. მადაც ძალიან ნაკლებათა მაქვს. ტერნი ხომ ნასადილევს სულ აღარ მუშაობს... მაგვრათ სული მხნეობა და მარჯვეთ არის“¹.

1876 წელს „დროებას“ არსებობის ათი წელი შეუსრულდა. ქართველმა საზოგადოებამ გულთბილად აღნიშნა თავისი საყვარელი გაზეთის იუბილე. საზეიმოდ გამართულ ნადიმზე, რომელსაც ესწრებოდნენ ილ. ჭავჭავაძე, ს. მესხი, სტ. მელიქიშვილი, ნ. ნიკოლაძე, პეს. ლოლობერიძე, რუსული და აომბურის პრესის წარმომადგენელი. სულ 70-მდე კაცი. მრავალი სიტყვა წარმოითქვა. გულმხურვალედ ილაპარაკეს გრ. არწრუნმა, აბგარ იონესიანმა, გაბრიელ სუნდუკიანმა. არტემ ჩიმიშვილმა და სხვებმა. მათი სიტყვები გამოხატავდნენ ქართველი და სომეხი ხალხის მეგობრობის და ურთიერთ თანამშრომლობის ღრმა რწმენას და კეთილ სურვილებს „დროებისა“ და მისი რედაქტორისადმი.

თვით ს. მესხმა „დროებაში“ დაბეჭდილ წერილში მოკლედ დაახასიათა გაზეთის ათი წლის ისტორია და ხაზგასმით აღნიშნა, რომ ამ ათი წლის განმავლობაში „რაც რამე ნიჟიერი, მოძრაი და ცოცხალი იყო ჩვენს საზოგადოებაში, ყველაფერმა და ყველამ თავის კვალი დაამჩნია ამ გაზეთში. ეს იყო თითქმის მთელი ჩვენი ლიტერატურის ერთადერთი წარმომადგენელი. რომლის საშუალებითაც შეიძლებოდა საზოგადოებასთან ბაასი; ეს იყო ერთადერთი ორგანო. რომლის საშუალებითაც მხოლოდ შეეძლო ეთქვა რამე ყველას, ვისაც ქვეყნისათვის რაიმე ჰქონდა სათქმელი. ვისაც თავის ჰაზრებისა და რწმუნების გავრცელება და გაზიარება უნდოდა ჩვენში“².

ს. მესხს „დროება“ მიაჩნდა როგორც დროშა ქართული ლიტე-

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 183—184.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 189.

რატურასა, ამ სიტყვის ფართო გაგებით, როგორც ორგანო შემაკავ-
შირებელი ქართველი ერისა და სწორედ ამ გაგებით სვამდა იგი
„დროების“ სადღეგრძელოს.

1877 წლისათვის ს. მესხმა გადასწყვიტა დრო და დრო ეთანამ-
შრომა გაზეთ „კავკაზშიც“. „კავკაზი“ ოფიცოზს წარმოადგენდა
და ემსახურებოდა მეფის მთავრობის პოლიტიკის გატარების საქმეს
კავკასიაში. მაგრამ თუ ს. მესხმა მასში თანამშრომლობა გადასწყვი-
ტა, ეს გარკვეული მოსაზრებით უნდა აიხსნას: ს. მესხს სურდა, რუსი
მკითხველისათვის გაეცნო საქართველო. ხალხის ზნე-ჩვეულება, ის
ნტკიცენული საკითხები, რომელნიც აწუხებდა ქართველ საზოგადო-
ებას და დაეცვა ქართველი ხალხის ინტერესები. საყურადღებოა,
რომ ს. მესხმა ამ საქმეში აკ. წერეთლის ჩაბმაც მოინდომა და აც-
ნობა მას: „კავკაზის“ რედაქციაში ვიყავი, ვარონოვს¹ მოველაპარა-
კე შენსა და ჩემს თანამშრომლობაზე. მითხრა, რომ დიდის სიამოვნე-
ბით თანახმა ვარო და სასიამოვნოც იქნება ჩემთვისო, ვინც ქართ-
ველთაგანი ჩემს გაზეთში მონაწილეობას მიიღებს და ქართველ საზო-
გადოებას გააცნობს რუსის მკითხველებსაო. მაგრამ პირობებზე არა-
ფერი არ მომილაპარაკნია და არც მოველაპარაკევი, სანამ ჩემსა და
შენს სტატიებს არ წარუდგენ².

მიუხედავად დიდი სურვილისა ს. მესხმა ამ კეთილშობილური
მოზნის განხორციელება ვერ შესძლო, რადგან 1877 წლის 12 (24)
აპრილს დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი და ს. მესხს სხვა საზრუნა-
ვი გაუჩნდა. მან მოხერხებულად ისარგებლა შექმნილი ვითარებით
და 1877 წლის 26 მაისს განცხადებით მიმართა კავკასიის საცენზურო
კომიტეტს, რათა ნება მიეცათ მისთვის, ომის დამთავრებამდე
„დროება“ ყოველდღიურად გამოეცა. მოსაზრება გაზეთის ყოველ-
დღიურად გამოცემის საჭიროების შესახებ ს. მესხმა შემდეგნაირად
დაასაბუთა: «Ввиду особенного интереса к военным и поли-
тическим известиям, возбужденного в последнее время в на-
шем обществе, редакция газеты «Дрозба» нашла нужным на
все время, пока будет продолжаться эта война, издавать га-
зету ежедневно... Считаю нужным заявить при этом, что как
подписная цена на газету, так и ее программа останутся
прежние»³.

ნებართვა ომის პერიოდში „დროების“ ყოველდღიურად გამო-

¹ ნ. ვორონოვი „კავკაზს“ რედაქტორობდა 1877 წლიდან.

² საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის „მოამბე“, ტ. III, გვ. 178.

³ ცსსა, ფონდი 5, საქმე 3850, ფურც. 2.

ცემის შესახებ ს. მესხმა 1877 წლის ივნისში მიიღო და ამის შემდეგ გაზეთმა ყოველდღიურად იწყო გამოსვლა.

ომის პერიოდში ს. მესხმა ფრონტს მიაშურა. იგი ფეხდაფეხ მიჰყვა რუსეთის არმიას ბათუმამდე. ყოფილა შემთხვევა, როცა მას საკმაო მანძილი ქვეითად გაუვლია, საკუთარი სიცოცხლე საფრთხეში ჩაუყენებია, მრავალი ღამე სანგრებსა და თხრილებში უთევია და ასე გზა და გზა უწერია სამხედრო ხასიათის კორესპონდენციებში, რომელნიც „დროებაში“ იბეჭდებოდნენ, ისინი ნათლად ასახავდნენ ომის ვითარებას და მკითხველს გამარჯვების ღრმა რწმენას უნერგავდნენ.

1878 წელს დამთავრდა რუსეთ-თურქეთის ომი და „დროებასაც“ გაუვიდა ყოველდღიურად გამოსვლის ვადა. მაგრამ მკითხველ საზოგადოებაში იმდენად დიდი იყო სურვილი ყოველდღიური გაზეთის არსებობისა. რომ ს. მესხმა 1878 წლის 7 აპრილს კვლავ თხოვნით მიმართა კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველოს, რათა მათი შუამდგომლობის საფუძველზე მეფისნაცვალს ნება დაერთო, რომ „დროება“ ყოველდღიურ გაზეთად დარჩენილიყო. ს. მესხის თხოვნა დაკმაყოფილებულ იქნა.

განსაკუთრებით დიდი იყო ს. მესხის ინტერესი ომის შედეგად შემოერთებული თურქეთის მიერ ადრე მიტაცებული ტერიტორიისა და ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებ გამაჰმადიანებული ქართველების მიმართ. მრავალი ღონისძიება ჩაატარა ქართველმა ინტელიგენციამ და კერძოდ ს. მესხმა, რათა დაეახლოვებინათ 300 წლის წინათ დაკარგული ძმები.

1879 წელს, როდესაც „დროების“ რედაქციაში შემოწირულების გზით საკმაო თანხა შეგროვდა გაჭირვებული ქობულეთელების დასახმარებლად, ს. მესხი ალ. სარაჯიშვილთან ერთად ქობულეთს გაემგზავრა და თავის ხელით დაურიგა მოგროვებული 1538 მანეთი უმწეო და გაჭირვებულ გლეხკაცობას.

ს. მესხმა, როგორც ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ერთ-ერთმა აქტიურმა წევრმა, დიდი შრომა გასწია აგრეთვე ბათუმში ქართული სკოლის დაარსებისათვის.

1880 წელს „დროება“ და „ივერია“ შეერთდა. ბანკის საქმეებით დატვირთულ ილ. ჭავჭავაძეს სარედაქციო საქმიანობისათვის მეტად მცირე დრო რჩებოდა, იგი არა თუ „დროების“ თანარედაქტორობისათვის, ხშირად „ივერიის“ ხელმძღვანელობისათვისაც ველარ იცლიდა და ამ ორი სოლიდური პერიოდული ორგანოს რედაქტირების მთელი სიმძიმე ძირითადად ს. მესხს დააწვა. სწორედ ეს გარემოება

ჰქონდა მხედველობაში ავ. წერეთელს, როდესაც საახალწლო მი-
ლოცვებში ს. მესხს სპეციალური სტროფი უძღვნა:

„ახლა შენთან ალავერდი, კარგო მუშა, ჩვენო სერგო,
„ივერიის“ და „დროების“ შემაერთებელ გვერგო!
უმაღლური ჭაფა, შრომა, არჩევანში წილად გერგო
და დრო არ გაქვს ხელოვნურათ, რომ ჩვენ რამე
დაგვინერგო“.

(„დროება“, 1880 წ., № 1).

მოღლილი ორგანიზმისათვის ძნელი შეიქნა ამ ტვირთის ზიდვა. ამის შესახებ იგი სწერდა კ. მესხს: „ივერიაც“ რომ მე მომახვიეს კისერზე ამ ოჯახ-დაქცეულებმა! ახლა ქანანოვი მოვიდა და მითხრა. ისევ ვიმუშავებო. მობრძანდი-მეთქი — ოღონდ იმუშავე და სხვა რა გვინდა. თუ ასე წავიდა საქმე, მგონი „ივერია“ მომავალ წელს აღარ გამოვიდეს, რადგან სრულებით უპატრონოდ შეიქნა. მე მარტო „დროებაც“ მეყოფა, ღმერთო, ხო იცი, რომ ისიც ძნელია ერთი კაცისათვის, ისიც დაღლილის კაცისათვის“¹.

მრავალმხრივ საქმიანობასთან ერთად ს. მესხს სხვა სამუშაოდ დააწვა — 1880 წლის 10 მარტს იგი არჩეულ იქნა ბარიათინსკის სახელობის პირველდაწყებითი სკოლის და სახელოსნო-სასწავლებლის კომიტეტის წევრად. გარდა ამისა, ს. მესხი ამავე წელს მიწვეულ იქნა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენ კომისიის წევრადაც.

მას შემდეგ, რაც „დროება“ ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთდა, ურთიერთობა ს. მესხსა და საცენზურო კომიტეტს შორის მეტად გამწვავდა. ცენზურა არა მხოლოდ შლიდა წერილებიდან ცალკეულ ადგილებს, არამედ ხშირად კრძალავდა ცალკეულ სტატიებს და გაზეთის ცალკეულ ნომრებსაც კი. მაგალითად, 1879 წელს ცენზურამ მოახდინა „დროების“ 249-ე ნომრის კონფისკაცია და მთელი შეკრებილი ტირაჟი ცეცხლს მისცა. ამის შესახებ კავკასიის საცენზურო კომიტეტი (კერძოდ დ. ფურცელაძე) მეფისნაცვლის მთავარსამმართველოს სწერდა: «1 сего декабря Месхи в № 249 явдаваемой ям газеты «Дрозба», напечатал две статьи, с запрещенным в них лично мною местами. В тот же день я обратился к тифлисскому полицмейстеру и к начальнику почтового управления с просьбою — к первому конфисковать № 249 «Дрозба» на почте и в магазинах, где газета эта продается различно, а к последнему — телеграфировать в Гори, Кутаиси и Поти о задержании того же номера газеты. Вследствие сего

¹ საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის არქივი, ს.ბ. № 24.

მე პრისლალ ნაჩაღნიკი პოჩტოვო უპრავლენია, 5 დეკაბრა 105 აკ., № 249 «Дროზბა», ჯადრჟაიანი ვე პოიენოვანი ვიშე მესთა, ა თიფლისსკი პოლიცეიშტერ, 6 დეკაბრა — 163 აკ., კონფისკოვანი ნა პოჩტე ი ვ მაგაზინაჲ. ვსე ეტი აკ-ემპლარი სეგოღია, ვ პრისუტსთვი პოლიცეიშტერო ჩიპოვნიკა, პრედაი აგნი ვ ცენზურნო კომიტეტე»¹.

საცენზურო წესღების ხშირი დარღვევისათვის ს. მესხი რამდენჯერმე იქნა მიცემული პასუხისგებაში².

1881 წლიდან ცენზურის სიმკაცრემ განსაკუთრებით მძაფრი ხასიათი მიიღო. რეაქციის სულისჩამდგმელის, სინოდის ობერ-პროკურორის ვ. პობედონოსევის და შინაგან საქმეთა მინისტრის დ. ტოლსტოის განკარგულებით თავისუფალი აზრის გამომხატველი პრესა უმკაცრეს მარწუხებში მოექცა, რეაქციის სუსხი და ცენზურის სიმკაცრე მთელი სიმძიმით „დროებასაც“ დაატყდა. 1882 წლის 24 სექტემბრიდან საცენზურო წესღების 67-ე მუხლის ძალით აიკრძალა „დროების“ ნომრის გამოშვება, ვიღრე ეს ნომერი არ მიიღებდა „ნებართვის ბილეთს“. გაზეთის წინააღმდეგ იმდენად მკაცრი ზომები იქნა მიღებული, რომ ს. მესხი იძულებული შეიქნა სპეციალური განცხადებით მიემართა საცენზურო კომიტეტისათვის 1882 წლის 8 ოქტომბერს: «Вследствие сообщения мне постановления Кавказского цензурного комитета, от 4-го сего октября за № 731, о применении к редактируемой мною газете статьи 68 цензурного устава, имею честь заявить следующее:

Принимая во внимание, во-первых, что нарушения цензурного устава были слишком незначительные: раз только, и то без ведома редакции, проскользнуло несколько слов, зачеркнутых г. цензором и два раза зачеркнутые г. цензором места заменены несколькими точками.

Во-вторых, что ни одно из этих нарушений не доходило до моего сведения, так как я временно отсутствовал из Тифлиса, иначе я сделал бы, раз навсегда, распоряжение, чтобы таких, хотя и мелких нарушений впредь не повторялось.

В-третьих, что применение к газете ст. 68 уст. ценз. наказание настолько сильно и чувствительно, что может серьезно угрожать существованию сдмой газеты, — я покорнейше прошу Кавказский цензурный комитет приостановить применение к издаваемой мною газете вышеупомянутой тяжелой статьи закона.

¹ ცხსა, ფონდი 5, საქმე 4753, ფურც. 1.

² იხ. ცხსა, ფონ. 480, საქ. 325, ფურც. 2, ფონ. 5, საქ. 4753, ფურც. 2, უონ. 482, საქ. 370, ფურც. 7 და სხვ...

Вместе с этим, для гарантии цензурного комитета на будущее время, я обязываюсь перед ним избежать всякие нарушения цензурного устава и законных распоряжений самого комитета»¹.

ჩვენს ხელთ არსებული საბუთები ნათლად მიუთითებენ, რომ ცენზურა მეტად აქტიურ დამოკიდებულებას იჩენდა „დროების“ მიმართ, მაგრამ თუ ამ შემთხვევაში ს. მესხი მხოლოდ სამიოდე შემთხვევას ასახელებს, ალბათ უკანასკნელ პერიოდს გულისხმობს, გულისხმობს იმ შემთხვევებს, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ მისი თბილისში არყოფნის დროს და საცენზურო კომიტეტის თვალის ახვევისა და მდგომარეობის შემსუბუქების მიზნით მხოლოდ მათ იხსენიებს.

საცენზურო კომიტეტმა გულდასმით განიხილა ს. მესხის განცხადება და აღნიშნა, რომ „დროების“ რედაქციის მიერ საცენზურო წესდების დარღვევას სისტემატური ხასიათი ჰქონდა, რომ ს. მესხმა „დროების“ 186, 190, 195, 196 და 198 ნომრებში დაბეჭდა ცენზორის მიერ ამოშლილი არა მხოლოდ ცალკეული სიტყვები. არამედ მთელი ტექსტი, აკრძალული გარკვეული მოსაზრებებით.

საცენზურო კომიტეტმა საკმარისად არ მიიჩნია ს. მესხის მიერ წაყენებული საპატიო მიზეზი, რომ თითქოს ცენზურის მიერ აკრძალული ადგილების დაბეჭდვა გაზეთში მოხდა მისი თბილისში არყოფნის გამო და თითქოს ამ ადგილების დაბეჭდვით გამოწვეული საცენზურო წესდების დარღვევა მეტად უმნიშვნელო ყოფილიყო. ამიტომ, ხმის უმრავლესობით, კომიტეტმა გადასწყვიტა, რომ ძალაში დაეტოვებინათ „დროების“ მიმართ საცენზურო წესდების 68-ე მუხლი, რაც ფაქტიურად გაზეთის დახურვას უდრიდა. მაგრამ უფროსმა ცენზორმა მელიქ-მეგრებოვმა უდაოდ იხსნა „დროება“ მძიმე მდგომარეობიდან. იგი წინ აღუდგა კომიტეტის უმრავლესობას და განაცხადა, რომ «Нарушения в-е-н-ц-у-р-ы со стороны газ. «Дроэба» настолько незначительны по своей формальности, а применение 68 ст. настолько строго, что равносильно закрытию ежедневной газеты, а потому полагаю справедливым отменить постановление комитета о применении 68 ст. к газ. «Дроэба».

მიუხედავად იმისა, რომ მელიქ-მეგრებოვ-ს წინადადებას მხარი დაუჭირა კავკასიის საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარე მ. ნ. მოძალესკიმ, კომიტეტმა მაინც არ მოუხსნა „დროებას“ 68-ე

¹ ცსსა, ფონდ 480, საქმე 552, ფურც. 1—4.

მუბალი და საკითხია გადაწყვეტა კავკაზი. მეფისნაცვლის მთავარ-სამმართველოს მიანდო.

ჩვენს ზეღთ არსებული საბუთებიდან არ ჩანს მოუხსნა თუ არა 68-ე მუხლი მეფისნაცვალმა „დროებას“, მაგრამ ის კი ნათელია, რომ საცენზურო კომიტეტი და ადგილობრივი ხელისუფლება განსაკუთრებული მტრობით განეწყო „დროებისა“ და კერძოდ სერგეი მესხისადმი. მაგრამ არც „დროების“ რედაქტორი რჩებოდა ვალში უხიავ ცენზორებს: განსაკუთრებით დაძაბული იყო ს. მესხის ურთიერთობა ყოვლად ზნედაცემულ ცენზორ ლუკა ისარლოვისადმი. ამის ნათელ ილუსტრაციას წარმოადგენს ლ. ისარლოვის ჯამუშუარი წერილი კავკასიის საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარისადმი, მიწერილი 1883 წლის 23 იანვარს.

«Ваше превосходительство, Лев Николаевич! Вчерашнего числа 22 сего января, в 6 часов вечера зашли ко мне редактор газеты «Дрозба» Месхи и Иона Меунаргия: Месхи принес мне с собой только что отосланные мною цензурованные листы той-газеты, заготовленные для сего 23 числа января, из коих мною была вырезана статья под названием «Матинов и кн. Язон Туманов» для представления на разрешение цензурного комитета ввиду 1006 и 1039 ст. улож., так как она заключала в себе оскорбительное и неприличное для чести кн. Туманова. Месхи настоятельно требовал, чтобы я пропустил эту статью для печати, сопровождая свое требование словами неприличными и, наконец, выходя от меня в азарте, в присутствии г. Меунаргия сбозвал меня оскорбительными и бранными словами за непропуск той статьи, грозил убить меня как только я поправлюсь и выйду из дому.

Прежде еще неприличные выражения Месхи очень часто повторялись им при объяснениях его по статьям «Дрозба»; но вчерашнее обращение его и оскорбление превзошли всякие пределы приличия, и потому я не могу далее просматривать «Дрозба» и выносить дерзости Месхи.

Доктор не позволил мне выезжать из дому, а от вчерашнего поступка Месхи я еще более расстроен и потому я сам не мог приехать к вам и лично доложить подробнее; но, во всяком случае, я покорнейше прошу ваше превосходительство цензурованные статьи «Дрозба» возложить на г. Евлахова, так как по болезни я ее просматривать не в состоянии.

С истинным почтением и совершенной преданностью имею честь быть вашего превосходительства покорнейшим слугою.

Л. Исарлов¹.

¹ „საისტორიო მოამბე“, ტ. 11—12, გვ. 642.

კავკასიის საცენზურო კომიტეტის თავმჯდომარე — ლევ ნიკოლოზის ძე მოძალესკი აღაშფოთა ს. მესხის საქციელმა. იგი შეეცადა მთელი არსებით დაეცვა თავისი ერთგული მოხელის „თავმოყვარეობა“ და ინტერესები და კომფიდენციალური მოხსენებითი ბართით მიმართა კავკასიაში სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებლის მთავარსამართველოს უფროსს და მოითხოვა ს. მესხისათვის რედაქტორობის უფლების ჩამორთმევა აღმინტრაქტული წესით. მოძალესკი წერდა: «Представляя при сем письмо ко мне и. д. цензора грузинского языка статского советника Исарлова от 23 сего января, честь имею почтительнейше испрашивать указании вашего превосходительства, не представлено ли будет комитету возбудить вопрос о лишении г. Месхи права редакторства административным порядком, так как в цензурном уставе не предусмотрено случаев, подобных совершившемуся 23 сего января.

К сему считаю долгом присовокупить, что я уже просил

Исарлова хотя на некоторое время продолжать цензурованные газеты «Дрозда», впредь до разрешения вашим превосходительством вопроса о правах редактора Месхи»¹.

ს. მესხისათვის საესებით ნათელი გახდა, რომ მის ხელში „დროებას“ საფრთხე მოელოდა. ადვილი შესაძლებელი იყო, რომ რედაქტორზე გადაკიდებულ საცენზურო კომიტეტს „დროება“ საესებით მოესპო და ქართველი მკითხველი საზოგადოება გაზეთის გარეშე დარჩენილიყო. ამიტომ, ამ საფრთხის თავიდან აცილების მიზნით ს. მესხმა „დროების“ რედაქტორად წაყენებულ ნიკოლოზ დავითის ძე ქანანოვის კანდიდატურაზე თანხმობა განაცხადა და მთავარსამართველოს უფროსს ოფიციალურად აცნობა, რომ «Отказываюсь от редакторских прав на газ. «Дрозда», изъявляю согласие на передачу моих прав Николаю Давидовичу Капанову».

აღსანიშნავია, რომ ს. მესხმა თავის მდგომარეობა ადრევე შერეულად სცნო, ამიტომ იმთავითვე შეუდგა სამსახურის ძებნის თადარიგს. ამასთან დაკავშირებით იგი აწერდა ნ. ნიკოლ ძეს: „აქ რომ გითხარი ნიკო, რკინის გზაზე რამე ადგილის შოვნის შესახებ, იქნება მოახერხო რამე. ამბობენ პალაშკოვსკისთან და ბენგესთან შენ ყოვლად შემძლებელი კაცი ხარ და თუ დაფაცურდები, იქნება კი არა. მგონი ნამდვილად შეიძლო მოხერხება. ტფილისშივე მინდა, ტფილისის ვერ გავცილდები. მთელ დილას შევეწირავ სამსახურს და

¹ ცსა, ფონდი 610. საქმე 391, ფურც. 1.

ღმერთმანი, კარგათაც, კეთილსინდისიანად ვიმსახურებ, თუ ცოტა რიგიანი ჯამაგირიც მექნა“¹.

როგორც ცნობილია ნ. ქანანოვი „დროების“ რედაქტორად არ დაუნიშნიათ, არც ს. მესხს დაუწყია რკინიგზაზე სამსახური. ბოლო ხანებში მისი ჯანმრთელობა მკვეთრად გაუარესდა და უკვე აშკარად გამოაჩნდა უკურნებელი სენის ნიშნები, რამაც სერგეი კვირობით და სშირად თვეობითაც სასიკვდილო სარეცელს მიაკრა. ამ პერიოდში გაზეთს ხან დავით მესხი და ხან იონა მეუნარგია მართავდა. დრო და დრო თუ დასწავდა დავრდომილი რედაქტორი თავის საყვარელ „დროებას“, რომელსაც შესწირა ჯანმრთელობა და საუკეთესო დრო თავის სიცოცხლისა.

1883 წლის მაისის პირველ რიცხვებში ს. მესხმა სამუდამოდ დასტოვა „დროება“.

მადლიერმა ქართველმა საზოგადოებამ 9 მაისს გამოსათხოვარი ბანკეტი მოუწყო თავის მოამაგე რედაქტორს. დღის 3 საათისათვის ვერას ბაღში შეიკრიბნენ საუკეთესო წარმომადგენლები ამ საზოგადოებისა. აქ იყვნენ მწერლები და მკითხველები. ყველა წოდებისა და პროფესიის ადამიანები, რომელთაც სურდათ ერთხელ კიდევ კულითადი მადლობა ეთქვათ ს. მესხისათვის იმ მოწამებრივი შრომის გამო, რაც მან თავისი ქვეყნისა და ხალხისათვის გადაიტანა. სადილს ასამდე კაცი ესწრებოდა.

ოთხის ნახევარზე ბალის კარებში გამოჩნდა გაფერმკრთალებული და მსრებში ოდნავ მოსრილი სერგეი მესხი. „ზურნამ „ტუში“ დაჰკრა, ჩრდილებში ჯგუფ-ჯგუფად გაფანტულმა ხალხმა ერთად მოიყარა თავი, ქუდები მოიხადეს და სიჩუმე ჩამოვარდა. თვით ს. მესხს მღელვარება და სულის შფოთვა ეტყობოდა“².

დაიწყო ნადიმი. მრავალი სადღეგრძელო და მგერძობიარე სიტყვა წარმოითქვა. ილაპარაკა ავ. წერეთელმა. ალ. ყაზბეგმა. დ. მიქელაძემ, პ. უმიკაშვილმა და სხვებმა, რომელთაც ღირსეულად შეაფასეს ს. მესხის დიდი ამაგი და შრომა.

„დაუვიწყარო სერგეი მესხო — მიმართა ალ. ყაზბეგმა — დღეს ისეთი დრო შეგვხვდა. როდესაც ერთად შრომის შემდეგ უნდა დავწორდეთ ერთმანეთს და ამის გამო მე არ შემიძლიან რამდენიმე სიტყვა გამოსასაღმებლად არ ვითხრა.

კარგად მიგყავდა გაზეთი თუ ავად ამაზედ ლაპარაკი არც მინდა

¹ კ. მარქსის სახ. სასელმწიფო საჯარო ზიბ-კა, ნ. ნიკოლაძის არქივი. საბ. № 13/147.

² „დროება“. 1883 წ., № 86.

და არც დრო არის. მე ვიცი მხოლოდ, რომ თოთხმეტის წლის განმავლობაში შენ თავი არ მოგიხრია არც შიმშილისა, არც წყურვილის წინაშე, შენთვის თავი ვერ მოუდრეკინებია გაჭირვებასა და გმირულის მამაცობით გიბრძოლია ქართულის სიტყვის გასაფრცვლებლად. ქართულის სიტყვის ასალორძინებლად. მე მინახივხარ ისეთს გაჭირვებაშიც, როდესაც გათოშილ¹ თითებს ილხობდი პირის ორთქლით. რომ გაგეგრძელებინა წერილი და მახსოვს, რომ ამავე დროს მთელი შენი აზრი მიპყრობილი ყოფილიყო გაზეთის ქაღალდის ფულის შოვნისათვის; დავსწრებივარ იმ თავ-განწირულებას, რომლითაც გაჭირვებასთან გიბრძოლია და გაშტერებული დავრჩენილვარ...

ამ შრომისა და გაჭირვებული ბრძოლის დროს ყოფილან ისეთები, რომლებიც არამც თუ გვერდს მოგდგომიან, არამედ გასულან განზედ და გაზეთი საქვეყნოდ ულანძლიათ, ყოველი შეცდომა სალაპარაკოდ გაუხნდიათ და მოშველების მაგივრად ყოველის ღონისძიებით ცდილან, რომ ჩვენი ერთად-ერთი ყოველ-დღიური გაზეთისათვის ლაფი გადაესხათ.

ამ გაჭირვებაში იყავი, როდესაც მე გაგიცან და ჩავსთვალე ჩემს მოვალეობათ ჩემი ღონისამებრ მოგშველებოდი, მოგშველებოდი რითაც კი შემეძლო.

დამეთანხმე, რომ ამდენი ხნის ერთად მშრომელნი გულგრილად ვერ გამოესალმებიან, ვერ დაშორდებიან ერთმანეთს.

არ ვიცი შეგვხვდება კიდევ ერთად შრომა თუ არა, მაგრამ ის კი ვიცი, რომ ჩემი გულიდან თავის დღეში არ ამოიხოცება დღევანდლამდის „დროების“ სულის ჩამდგმელის სახელი და მისი პატივისცემა შეძლებისამებრ დედა-ენის აღორძინების სამსახურისათვის.

ამხანაგო! საუკეთესო დრომდის, იმ დრომდის, როდესაც კიდევ ერთად შევეუდგებით საერთო გუთანსა და შენს განცხრომაზედ ზრუნვას დავიწყებული, ისევ ხელს მოჰკიდებ საერთო საქმეს.

სიკვდილამდე შენი ა. მოჩხუბარიძე (ყაზბეგი)¹.

მგრძნობიარე სიტყვებით გულაჩუყებულმა ს. მესხმა უღრმესი მადლობა გადაუხადა დამსწრე საზოგადოებას და თავის სიტყვის დასასრულ დასძინა: „დღეს, ავადმყოფობის, დაუძლურების გამო; საუბედუროდ, იძულებული ვარ გაზეთი მივატოვო და გამოვესალმო ჩემს 14 წლის ნაამაგევ, საყვარელ გაზეთსა და იმის მკითხველს.

ყველა გაიგებს — თუ რა გულით, რა გრძნობით უნდა ვეთხოვებოდე მე გაზეთს, რომელსაც ჩემი ყმაწვილ-კაცობის ძალ-ღონე, ჩემი კჳუა-გონება და ერთის სიტყვით, მთელი ჩემი არსება შევწირე...

¹ „დროება“, 1883 წ., № 85.

ერთი რამ მანუგეშება: ისეთის სანდო კაცების ბელში გადადის გაზეთი, რომელნიც, იმედია, ჩემზე უკედ თუ არა, უარესად არ წაიყვანენ იმას, რომელნიც უკეთეს პირობებსა და გარემოებაში ჰყიდებენ გაზეთს ხელს და მამასადამე, უფრო გაუადვილებათ იმის რიგინად და მართებულად წაყვანა“¹.

ნადიმის დასასრულს საზოგადოებამ ს. მესხი ხელში აიტაცა და თითქმის ნახევარი ვერსი „ვაშას“ ძახილით გამოატარა.

ივანე მაჩაბელმა, რომელმაც ს. მესხის შემდეგ იტვირთა „დროების“ რედაქტორობა, თვალი გადაავლო ს. მესხის მიერ განვლილ ნარ-ეკლით მოსილ გზას და გონიერულად შეათვასა სერგეის უდიდესი დამსახურება ქართული ლიტერატურის, პერიოდული პრესის და საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარების საქმეში. მან წრფელი გულით მადლობა გადაუხადა „საზოგადოების გულისთვის წამებულ, ქართულის ერთად-ერთის გაზეთის ერთგულ მოამაგეს“ და საჯაროდ განაცხადა, რომ „ჩვენ ვკიდებთ ხელს სერგეი მესხისაგან დატოვებულ გაზეთს, მაგრამ დღეს საზოგადოებასთან სალაპარაკოდ არ გვცალიან. ამ წერილით გვინდა მხოლოდ საზოგადოების წინაშე მივსცეთ პატიოსანი სიტყვა სერგეი მესხს, რომ მისგან უდროოდ დაობლებულს გაზეთს დედინაცვლობას არ გაუწევთ და შეძლები-სამებრ ჰქირში აღზრდილს, ბოლოს მაინც მხიარულებას ვაჩვენებთ!“².

1883 წლის 12 მაისს ს. მესხი მეუღლითურთ მშობლიურ სოფელ რიონს გაემგზავრა.

სოფლის სუფთა ჰაერმა პირველხანებში ერთგვარად გამოა-

---

¹ „დროება“, 1883 წ., № 85. ს. მესხის დიდ ღვაწლს ქართული ლიტერატურისა და კერძოდ „დროების“ საქმის წარმოებაში სპეციალურად შეეხო ილ. ჭავჭავაძე ერთ-ერთ „შინაურ მიმოხილვაში“. ილიამ არ გაიზიარა ზოგიერთების აზრი, რომელიც სადილზე წარმოთქმულ სიტყვებში განავითარეს, რომ თითქოს ს. მესხს თვალსაჩინო არა დაეწეროს რა. „ზოგიერთთა სიტყვაში წარმოთქმული იყო სადილზე, — წერდა ილია, — რომ ბ-ნს მესხს თუმცა თვალსაჩინო არა დაუწერია-რაო, მაგრამ... და სხვანი. ჩვენის თქრათ აქ ებ „თუმცა“ უადგილო იყო. საქმათა კაცმა იცოდეს, რომ მთელი თოხბმეტი წელიწადი ტანჯვით, ეაებით, უფულობით და ათასნაირი დამაბრკოლებელი გარემოებით თითქმის ერთმა კაცმა ატარა თავის მხრებზედ ეგ მძიმე ტვირთი გაზეთისა. საქმათა კაცმა იცოდეს ეს და მაშინ ცხადი იქნება, რომ ბ-ნი მესხი ღირსად იცნოს იმ პატრვისცემისა, რაც საზოგადოებამ აკუთვნა“ (ილ. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული. ტ. V, 1955 წ., გვ. 257).

² „დროება“, 1883 წ., № 85.

ცოცხლა სნეული, მაგრამ რამდენიმე დღის შემდეგ მდგომარეობა ვაუარესდა და სერგეიმ სამკურნალოდ აბასთუმანს გადაწყვიტა წასვლა. გამგზავრების წინ თავისი კოხტა იმერული ოდის კარებზე საზარელი იქვნარვეი წინაგრძობის გამომხატველი სიტყვები წააწერა: „მშვიდობით. ჩემო ლამაზო სოფელო. შეიძლება ძე უკანასკნელად ვსუნთქავ შენს სუფთა ჰაერს. სერგეი“¹.

1883 წლის 3 ივლისს ს. მესხი მეუღლითა და უმცროსი ძმით (დავითით) აბასთუმანს გაემგზავრა. 19 ივლისს ს. მესხის ჯანმრთელობის მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა, უმატა ხველამ და გულის ტკივილმა. ექიმ გოპაძის მიერ მიღებული ყოველგვარი ზომა ამაო აღმოჩნდა... „აქ გასკდა რალაც... გული გასკდა...“ ამოიკვნესა უკანასკნელად და სამუდამოდ დახუჭა სათნოების მფრქვეველი თვალები. ეს მოხდა 1883 წლის 21 ივლისს, ნაშუადღევს სამის ნახევარზე.

თავზარდამცემი იყო ქართველი საზოგადოებისათვის და განსაკუთრებით „დროების“ რედაქციისათვის ს. მესხის გარდაცვალება; 22 ივლისს გაზეთმა განცხადება გამოაქვეყნა, რომლითაც იუწყებოდა: „ეს არის ეხლა მოგვივიდა ფრიად სამწუხარო ამბავი. დღეს 21 ივლისს, აბასტუმანში გარდაიცვალა 14 წლის მოამაგე გაზეთის „დროებისა“, ჩვენის ლიტერატურისათვის წამებული სერგეი სვიმონის ძე მესხი. ამ უეცარის მწუხარეს ამბით თავზარ დაცემულნი შეტს ვერას ვახერხებთ და კალამიც არ გვერჩის, რომ საზოგადოებისათვის თავგანწირულს კაცზედ მკითხველს ვუთხროთ რაიმე გარდა ჩვენის განუსაზღვრელის მწუხარების გაზიარებ-ისა“².

23 ივლისს ს. მესხის ცხედარი აბასთუმნიდან ზეკარის ვიწროებით ქუთაისისკენ წაასვენეს. გზებზედ აუარებელი ხალხი ხვდებოდა და მიცვალებულის კუბოს გვირგვინებით ამკობდა.

24 ივლისს ცხედარი ქუთაისში ჩამოიტანეს და დაასვენეს ქალაქის სობოროში, სადაც გადახდილ იქნა სამოქალაქო პანაშვილი.

ს. მესხის გარდაცვალების გამო მრავალი ტელეგრამა იქნა მიღებული. იწერებოდნენ პარიზიდან, პეტერბურგიდან, კიევიდან, ოდესიდან, ბაქოდან, ბათუმიდან, თელავიდან, სიღნაღიდან, გორიდან, აბასთუმნიდან და სხვ. მრავალრიცხოვან ტელეგრაფებს შორის

¹ ეს კარი და მასზე წაწერილი სიტყვები თავის თვალთ უნახავს ამ სტრიქონების ავტორს. სერგეის ძმა, დავითი, განსაკუთრებით უფრთხილდებოდა და აათუოდ უვლიდა ამ კარს. დავითის გარდაცვალების შემდეგ მესხებს მამა-პაპური ოდა დაიწვრა და კარებიც თავის წარწერითურთ დაიკარგა.

² „დროება“, 1883 წ., № 143.

იყო ერთი ტელეგრაფი მცხეთიდან „დროების“ რედაქციისადმი: „გადაეცით მეუღლეს, დებს და ძმებს განსვენებულისას ჩემი გულწრფელი თანამოზიარობა მათის მწუხარებისა. დიდათ ვწუხვარ პატიოსანი მოღვაწის და კეთაღის ამხანაგის დაკარგვას; ვაწუხვარ ომ პირადად დასწრებით ვერ შევიძელი დამემოწმებინა ჩემი პატივისცემა განსვენებულის სახელისა. გვიან შევიტყე დასაჯლავების დრო და ადგილი. იღია ჭავჭავაძე“.

25 ივლისს. დილის 8 საათზე ქუთაისის სობოროში დანიშნულ იყო სამოქალაქო პანაშვიდი, რის შემდეგაც ს. მესხის ცხედარი სოფ. რიონში უნდა წაესვენებინათ. პანაშვიდის შემდეგ მრავალი სიტყვა წამოიქცა. რომელთა შორის განაკუთრებით საყურადღებოა სიტყვა გიორგი წერეთლისა. უახლოესი მეგობარი და თანამებრძოლი გულისტკივილით გამოეთხოვა სახელოვან თანამოკალმეს და საზოგადოებას ერთხელ კიდევ შეახსენა ის დიდი შრომა და ამაჯი, რაც განსვენებულს მიუძღვოდა თავისი ქვეყნის წინაშე და რაც მას სიცოცხლის ფასად დაუჯდა. „თოთხმეტი წლის განმავლობაში. — ამბობდა გ. წერეთელი, — ამ ქველმომქმედმა კაცმა აუტანელი ჯაფით ატარა მაღლა ქართული ლიტერატურის დროშა...“

ვერცერთი თქვენგანი იმ საშინელ ჯაფას და თავგანწირულებით ბრძოლას ვერ წარმოიდგენა. რაც მე და ჩემს ამხანაგებს გვინახავს და გამოგვიცდია სერგეი მესხთან შრომაში.

კვირის-კვირობამდის, თვის-თვეობამდის, დღე-ნიადავ უძილობა, მუდამ რკინის მტკვერში ყოფნა და მათ სუნთქვა. იმ მიძიმე პაერიოფილტვების ლობა!

ვის არ ახსოვს სერგეი მესხის თურაშაულ ვაშლივით აწითლებული ლოყები. მისი ლამაზი სახე და სიცოცხლით აღსავსე დიდრონი ოჯალები... ამასთანავე მისი სულის სიმტკიცე, ყველასაგან საყვარელი და მიმზიდველი ხასიათი, მისი გამბედავი სიტყვა...

ერთის მხრით რკინითა და ტყვიით დატვირთული სტამბის ჰაერი ჰგლეჯდა ნელ-ნელა მის ფილტვებს; დაუღალავი მისი მარჯვენა თან-და-თან სუსტდებოდა, მისი თურაშაული ვაშლივით წითელი ლოყები გადაიქცნენ ყვითელ სანთლის ფრად, რომელიც წმინდა მსხვერპლად დნებოდა სამშობლოს საკურთხევის წინ...

საქმემან შენმან აღგვიგო, ძმაო. უკვდავი ძეგლი, საუკუნო იყოს შენი ხსენება“¹.

აღელვებულმა აკაკიმ სიტყვის თქმა ვერ მოახერხა. დავით მესხის თქმით მან მხოლოდ ის შესძლო, რომ დაკრძალვის დღეს, იქვე

¹ „დროება“, 1883 წ., № 145.

სოფელ რიონში აკანკალებული ხელით დასწერა სამსტროფიანი აკროსტიხი, რომელიც აცრემლებულმა გადასცა დავითს. ეს აკროსტიხი დღესაც ამშვენებს სერგეის საფლავზე დადებულ უშნოდ გათლილ ქვას:

სამაგალითო მოღვაწევ,
ერთგულო შვილო ქართველისა.
რწმუნება გქონდა მომავლის,
გიყვარდა ძებნა მართლისა.

მაგრამ უდროოდ გაგვიქრი,
ერთი ძმა პირველთაგანი!
საფლავში ჩაგყვა ნატვრის-თვლად
ხსნის იმედისა საგანი.

აქ კი დაგვიგდე ანდერძად,
კვალში რომ მიყვებით იმ თქმულსა.
ამიხ! მსხვერპლი ვართ იმ აღთქმის,
კიდობნად მივსცემთ ჩვენს გულსა!

25 ივლისს დამწუხრებულმა საზოგადოებამ სერგეის ცხედარი სოფ. რიონის ნოტიო მიწას მიაბარა.

მაგრამ დიდ ხანს არ შეწყვეტილა გლოვა და ზარი. ს. მესხის დაკრძალვის შემდეგაც იმართებოდა სამოქალაქო პანაშვილები საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებში. პერიოდულ პრესაში იბეჭდებოდა წერილები¹, ლექსები, მიმართვები და განცხადებები.

აღსანიშნავია, რომ აკაკიმ განსაკუთრებული გულისტკივილით განიცადა ძვირფასი მეგობრის დაკარგვა. ს. მესხის დაკრძალვიდან სამი კვირის შემდეგ მან კიდევ უძღვნა ერთი ლექსი სერგეის ხსოვნას.

„თვალს ვაძლევ მილად მწუხარებას, მაგრამ ცრემლები
შიგნით, უჩინრად, გულს სამსალად მეწვეთებიან;
ახალი კმუნვით ატანილი ძველი წყლულები
სამრავალკეცოდ იშლებიან!.. მიახლდებიან.

აღარ მეგონა, თუ გულს, ჩვეულს მწუხარებასა,
კიდევლა რამე უგმირებდა ასე საგრძნობლად!
მაგრამ დაკარგვა ამხანაგის და მეგობრისა
ძნელი ყოფილა! ველარ იტანს ხორცი ამ სოფლად!

¹ ამ წერილებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა პ. უშინკაშვილის „სერგეი მესხი“ („ივერია“, 1883 წ. № VII—VIII). დ. ს. ო. ს. ლ. ა. ნ. ი. ს. მესხის სახსოვრად“ („ღროება“, 1883, № 144), ო. შ. ა. ჩ. ა. ბ. ე. ლ. — გაზ. „ღროება“ და ს. მესხი“ („ღროება“, 1883, № 149), ბ. ო. ს. ლ. ე. ე. ლ. ი. „ს. მესხის სახსოვრად“ („ღროება“, 1883, № 147) და სხვ.

ჩვენს პატარა წრეს, უმისოდაც ამ მცირე რაზმსა,
დააკლდა მუშა!.. შეეწირა სამშობლოს მსხვერპლად!
აქ ვალ-მონდილი წრფელის გულით და სინიდისით,
იქ საკადრისად წინაპრებთან წარსდგა პირნათლად!..

მოგვშორდა, მაგრამ, სანამდის ჩვენ ჩვენს წმინდა მიზანს
არ ვუღალატებთ, არ გასწყდება კავშირი ძმური:
ჩვენთან იქნება უხილაჲად!.. მაგრამ ოცნება
ვერ დაგივიწყებს მაინც ნამღვილს... და ბედს ვემღერია!“

1884 წელს ს. მესხის გარდაცვალების წლისთავზე აკ. წერეთელ-
მა კვლავ გაახსენა ქართველ საზოგადოებას ძვირფასი მეგობრის და
თავდადებული მამულიშვილის სახელი. „გონებას სწამს მისი დაკარ-
გვა — წერდა აკაკი — მაგრამ გულს კი არა სჯერა და კიდევ გვეო-
ნია, რომ, აი, სადაც არის გააღებს კარებს, შემოვა და ჩვეულებრი-
ვის ღიმილით გამოგვეცხადება ჩვენი დაუვიწყარი ამხანაგი! ანდა,
სადმე ქუჩაში წინ შეხვდებით დაქანცულს, სახე-დაღვრემილს,
ღლიურ საშუალების მაძიებელ რედაქტორს, რომ ხვალ კიდევ ერთი
ნომერი გამოსცეს როგორმე... სანამ ის გზა, რომელზედაც ჩვენ
ვიდექით, რომელსაც ვკვალავდით და სისხლის ოფლითა ვრწყავდით,
არ მოგვშლია, სანამ ის მიზეზები, რომლისადმი ჩვენ ერთად მივილ-
ტვოდით, არ გამქალა,— სერგეი მესხიც ცოცხალივით ჩვენს გვერ-
დით იღგომება სიმხნისა და ნუგეშის მცემლად“¹.

იმავე 1884 წელს ერთ-ერთმა ქუთაისელმა მოქალაქემ ჟურნალ
„ნობათის“ რედაქციას გამოუგზავნა რვა მანეთი თხოვნით, რომ
რედაქციას თავისი შეხედულებისამებრ რომელიმე სკოლის ქართველ
მოსწავლეთათვის ეგზავნათ ჟურნალ „ნობათის“ ორი ეგზემპლარი
ს. მესხის სახელის უკვდავსაყოფად.

რედაქციამ შეასრულა ქუთაისელი მოქალაქის კეთილშობილუ-
რი თხოვნა და ჟურნალის ერთი ეგზემპლარი გაუგზავნა თელავის
საქალაქო პირველდაწყებით სკოლას, ხოლო მეორე — ქუთაისის
ქალთა სასწავლებელს.

1896 წელს დ. მესხმა ს. მესხის სახელის უკვდავყოფის მიზნით
მოწოდებით მიმართა საზოგადოებას: „სოფ. რიონს, სადაც დაკრძა-
ლულია სერგეი სიმონის ძე მესხი, განსვენებულის სახელზე მსურს
დავაარსო წიგნთ-საცავი და სამკითხველო. ხოლო მარტო ჩემი სურ-
ვილით შორს ვერ წავალ, თუ ქართველ საზოგადოებამ არ მომხედა.
ვსთხოვ ყველა გამომცემელთ ქართული წიგნებისას, ქართულ წრეთა

¹ „ნობათის“ პედაგოგიური დამატება, 1884 წ. № 5—6.

და სხვა და სხვა ამხანაგობათ, რედაქციებს და წიგნის მალაზიებს, დამესმარონ ამ კეთილს საქმეში, მომაწოდონ თავიანთი გამოცემანი. დიდი იმედი მაქვს, რომ კერძო პირებიც ხელს გამომართავენ ქართულა წიგნების შემოწირვით“¹.

მიუხედავად იმისა, რომ გაზ. „ცნობის ფურცლის“ რედაქცია ღრმა რწმენას გამოსთქვამდა, რომ მოწოდებაში დასახელებული ორგანიზაციები და ცალკეული პირებიც არ დაიშურებდნენ მცირედი შემწეობის აღმოჩენას ს. მესხის სახელის უკვდავსაყოფად. — შემოწირულების საქმე მაინც ცუდად წავიდა და დ. მესხმა ოციოდე წიგნი მიიღო მხოლოდ².

მე მინათავს დ. მესხის საოჯახო ბიბლიოთეკაში ეს წიგნები და მისგანვე მომისმენია გულისტკივილით წარმოთქმული სიტყვები საზოგადოების დაუდევრობით გამოწვეული. სიცოცხლის უკანასკნელ წუთამდე დავითს ხინჯად ჰქონდა გულში, რომ ვერ შესძლო სერგეი მესხის სახელობის ბიბლიოთეკის დაარსება.

ივ. მაჩაბელი ერთ თავის საყურადღებო წერილში „გაზეთი „ღროება“ და სერგეი მესხი“, სხვათა შორის წერდა: ს. მესხის ცხოვრება „მკიდროდ დაკავშირებულია „ღროების“ ისტორიასთან და ვინც კი მოინდომებს მის ბიოგრაფიის დაწერას, უნდა ფეხდაფეხ მიჰყვეს რედაქციიდან სტამბამდე, სტამბიდან იმ დაწესებულებამდე, რომელსაც გაზეთის მეთვალ-ყურეობა აქვს ჩაბარებული, ამ დაწესებულებიდან კიდევ რედაქციამდე და ახვ“³.

ამ სტრიქონების დაწერიდან რვა ათეული წელი გავიდა და, რა თქმა უნდა, დღეს კირს ფეხდაფეხ გაყოლა ივ. მაჩაბლის მიერ მითითებულ გზისა. ჟამთასვლამ ეს გზები თითქმის სრულიად წარხოცა და მეტად მკრთალად ჩანს მასზე გავლილი კაცის ნაკვაღევი. მაგრამ ჩვენამდე მოღწეული მასალების საფუძველზე, ერთგვარად შეეძელით წინამდებარე შრომის სახით, ძირითად ხაზებში მაინც აღგვედგინა ს. მესხის მიერ განვლილი ნარ-ეკლით მოსილი ცხოვრების გზა.

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1896 წ., № 1.

² ოციოდე წიგნიდან დავითს მხოლოდ რამდენიმე შემორჩენოდა. მათ შორის კ. ლორთქიფანიძის მიერ გამოცემული „ჩონგური“, ან. თუმანიშვილის „მოლაღური“, ფრანგულიდან გადმოკეთებული საბავშვო მოთხრობები, ს. ს. ორბელიანის „წიგნი სიბრძნე სიერუისა“, 1892 წ. გამოცემა, სილ. ხუნდაძის „ლექსები“, ზ. კიკინაძის „დაკარგული ბავშვი“ და ნ. ბარათაშვილის ლექსები და წერილები, 1895 წ. გამოცემა.

³ „ღროება“. 1883 წ., № 149.

ლიტერატურულ-კრიტიკული შეხედულებანი

სერგეი მესხი სხვა ქართველ სამოციანელებთან შედარებით მოგვიანებით გამოვიდა სამწერლო-სამოღვაწეო ასპარეზზე. ეს ის დრო იყო, როდესაც მის უფროს თანამოკალმეთ — ილ. ჭავჭავაძეს, აკ. წერეთელს, ნ. ნიკოლაძეს, ვ. წერეთელსა და კ. ლორთქიფანიძეს უკვე გარღვეული ჰქონდათ რუტინიზმის ჯებირი.

ამ გარემოებამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ს. მესხის ცხოვრებაში; მას სწორი გზის არჩევის შესაძლებლობა მიეცა.

ს. მესხის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე უდიდესი გავლენა მოახდინა, ერთი მხრივ, მრავალსუკუნიოვანმა ქართულმა მწერლობამ და ფილოსოფიურმა აზროვნებამ, ხოლო მეორე მხრივ, რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა მოძღვრებამ და დიდმა რუსულმა ლიტერატურამ. ეს უკანასკნელი იყო უაღრესად მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომელმაც განაპირობა სამოციანელთა და კერძოდ ს. მესხის მსოფლმხედველობის ფორმირება. ამ ფაქტორის უდიდეს მნიშვნელობაზე ილია ჭავჭავაძეც მიუთითებდა, როდესაც 1889 წელს დაწერილ სტატიაში „დედათა საქმე და ქალთა განათლება“ წერდა: „თქმა არ უნდა, რომ რუსულმა ლიტერატურამ დიდი ხელმძღვანელობა გაგვიწია წარმატების გზაზედ და დიდი ზემოქმედება იქონია ყოველს მასზედ, რაც ჩვენს სულიერს ძალღონეს შეადგენს და ჩვენს გონებას, ჩვენს აზრს, ჩვენს გრძნობას და ერთობ ჩვენს მიმართულებას ზედ დაამჩნია მან თავის ავ-კარგიანობა. არ არის დღეს ჩვენში არცერთი მოღვაწე მომქმედი კაცი მწერლობაში, თუ საზოგადო საქმეთა სარბიელზედ, რომ თავისუფალი იყოს ხსენებულ ლიტერატურის ზედგავლენისაგან. საკვირველიც არ არის: რუსულმა სკოლამ — მეცნიერებამ გაგვიღო კარი განათლებისა და რუსულმანვე ლიტერატურამ მიაწოდა საზრდო ჩვენს გონებას და გამოჰკვება ჩვენი აზრი მოძრაობის გზაზედ. თვითოეული ჩვენთაგანი, გინდა თუ არა, უნდა დასწაფებოდეს ამ ორს წყაროს თავის სულიერ წყურვილის მოსაკლავად. სხვა გზა არ იყო. ამიტომაც საბუთი გვაქვს ვსთქვათ, რომ თვითოეული ჩვენთაგანი რუსულის ლიტერატურით გაზრდილა, თვითოეულს ჩვენთაგანს მის გამონარ-

კვევზედ აუგია თავის რწმენა, თავისი მოძღვრება და თავისი საგანი ცხოვრებისა საზოგადო საქმისათვის ამ გამონარკვევის მიხედვით გამოურჩევია.

რასაკვირველია, ამ შემოქმედებამ რუსულის ლიტერატურისამ მართო იმას შესძინა სიკეთე, რომელმაც ყოველი გამონარკვევი ამ ლიტერატურისა თავის საკუთარ კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა, ბრძაღ არ იწამა, ბრძაღ არ მიიჩნემა და ამრიგად არ დაიხვია ხელზედ ცხოვრებაში იოლად წასვლისათვის...

ჩვენდა საბედნიეროდ ვიტყვით, რომ ზოგნი ჩვენში, რუსულ ლიტერატურის მეოხეობით გაზრდილნი და გაწურთვნილნი, ასე ბრძაღ ტყვედ არ მისცემიან ამ ლიტერატურის აუც-ლაბელს ზედ-მოქმედებას. ამათ ჯერ გამოუღებნიათ მისი გამონარკვევნი და მერე იხე ან შეუთვისებიათ, ან უარუყვიათ. ჩვენდა სანუგეშოდ. მართო ამას არ დასჯერებიან: იმავე კრიტიკით და გამოძიებით მსარ-და-მაარ ასდევნებიან ამ ლიტერატურის წინსვლასა, წარმატებას და არ გაჩერებულან. მის რომელსამე ხანაზედ¹.

საგებით მართებულად შენიშნავენ მ. კ. დობრინინი და მ. ი. ფეტისოვი, რომ «Пример И. Чавчавадзе и других грузинских представителей прогрессивной идеологии и материалистической эстетики во второй половине XIX века — только один из многих примеров, показывающих, какие могучие галатны формировались под воздействием передовой русской литературы, какие плодотворные результаты нес процесс многонациональных литературных взаимосвязей»².

ს. მესხი იმ თაობას ეკუთვნის, რომელმაც საკუთარი კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა და შემოქმედებითად აითვისა რუსული ლიტერატურისა და მეცნიერების საგანძური და ნაყოფიერად გამოიყენა თავისი ქვეყნის წარმატებისათვის ბრძოლაში. ასეთივე კრიტიკული იყო ს. მესხის დამოკიდებულება დასავლეთ ევროპის ლიტერატურისა და მეცნიერებისადმი, საიდანაც მან ბევრი რამ შეითვისა.

...თუმცა საქართველო მკიდროდ იყო დაკავშირებული რუსეთთან და რუს. და ქართველ ხალხს მრავალი საერთო ინტერესი ამოქმედობდა; მაგრამ მაინც არსებობდნენ გარკვეული ნიშნები, რომელ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. IV, 1955 წ., გვ. 369—370.

² М. К. Добрилин и М. И. Фетисов, Творческие взаимосвязи литератур народов СССР, 1955 г., стр. 9.

ნიც განასხვავებდნენ რუსი და ქართველი ხალხის პოლიტიკურ, სოციალურ და ინტელექტუალურ ცხოვრებას.

პირველი და არსებითი განმასხვავებელი ნიშანი ის იყო, რომ ქართველი ხალხის წინაშე მთელი სიმწვავეით იდგა ეროვნული საკითხი. ბრძოლა ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ქართველი ხალხის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას წარმოადგენდა, რაც სრულიად უცხო იყო იმ პერიოდის რუსეთისათვის. გარდა ამისა მეურნეობის ფეოდალურ-ბატონყმური სიატემა ამუხრუჭებდა კაპიტალიზმის განვითარებას საქართველოში და მიუხედავად ბურჟუაზიული რევოლუციებისა საქართველო მაინც ჩამორჩებოდა რუსეთს კაპიტალიზმის განვითარების დონა თვალსაზრისით.

თავისებური იყო ქართველი ხალხის შინაგანი ყოფა, მათი მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციები და სხვა, რაც თავია ნათელ გამოხატულებას მდიდარ ლიტერატურაში და ხელოვნების სხვა დარგებშიც პოულობდა.

ნ. გ. ჩერნიშევსკი წერილში—„რუსული ლიტერატურის გოგოლის პერიოდის ნარკვევებიდან“ შენიშნავდა: „თვითუღ საუკუნეს, თვითუღ ხალხს თავისი მოთხოვნილებები აქვს; ის, რაც გერმანელს აინტერესებს, ხშირად სრულიადაც არ არის საინტერესო ფრანგისათვის ან რუსისათვის, იმიტომ რომ პირდაპირი დამოკიდებულება არა აქვს მისი ცხოვრების მოთხოვნილებებთან. უნდა ვილაპარაკოთ იმაზე, რაც ჩვენს საზოგადოებას ჩვენს დროში ესაქიროება“¹.

და ს. მესხი, ისე როგორც სხვა ჩვენი სამოციანელებიც, ეწეოდნენ რა რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა მოძღვრების პროპაგანდას, ამავე დროს ლაპარაკობდნენ იმაზე, რაც მათ ხალხს აწუხებდა.

ქართველი ხალხის ტკივილებმა თავი იჩინა ლიტერატურაში, ლიტერატურულ კრიტიკაში, ესთეტიკაში, ხელოვნებისა და მეცნიერების სხვა და სხვა დარგებში და პუბლიცისტიკაში, რომელსაც ქართველი სამოციანელები ერთგულად ემსახურებოდნენ. სავსებით მართებულად შენიშნავს პროფ. დ. გამეზარდაშვილი, რომ „ქართველ სამოციანელთა ესთეტიკაში იმ საერთო მატერიალისტურ პრინციპებთან ერთად, რაც უშუალოდ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა მოძღვრებიდან მომდინარეობდნენ, ყურადღება არის

¹ ნ. ჩერნიშევსკი, რჩეული ფილოსოფიური თხზულებანი, 1945 წ., გვ. 546.

გამახვილებული იმ მომენტებზეც, რომლებიც უშუალოდ ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრების თავისებურებითაა ნაკარნახევი¹.

ქართველი სამოციანელების ბრძოლა ი. ჭავჭავაძის ხელმძღვანელობით რეალისტური ხელოვნების დაცვისათვის, ბრძოლა ეროვნული და სოციალური საკითხების მოგვარებისათვის. ეპოქის აქტუალური და სასიცოცხლო ამოცანა იყო და ამ ამოცანის გადასაჭრელად ს. მესხი ილ. ჭავჭავაძისა და სხვა სამოციანელების გვერდით იბრძოდა, როგორც ქეშმარიტი მამულიშვილი. ს. მესხი ტიპური სამოციანელი და დიდი ილიას ერთგული თანამოსანგრეა.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არა ერთხელ გამოთქმულა მოსაზრება, რომ ს. მესხი ეგრეთწოდებული „ახალი ახალგაზრდობის“ ჯგუფის, ანუ „მეორე დასის“ აქტიური წარმომადგენელი იყო, ხოლო ეს ჯგუფი მკვეთრად უპირისპირდებოდა „პირველ დასს“. რომელსაც ილია ჭავჭავაძე მეთაურობდაო.

როგორც ცნობილია დასების თეორიას თავისი ისტორია აქვს. მას საფუძველი ჩაუყარა გიორგი წერეთელმა XIX საუკუნის 90-იან წლებში. მას შემდეგ ამ საკითხს ირგვლივ მრავალი აზრი გამოითქვა, ხოლო აშკარა პოლემიკა 1956 წელს დაიწყო „ლიტერატურული გაზეთის“ ფურცლებზე პ. რატიანის წერილით „დასების თეორიის გადასინჯვისათვის“

სავარაუდებელი იყო, რომ საკითხის განხილვის წესით გამოქვეყნებული წერილი აზრთა ცხოველ გაცვლა-გამოცვლას გამოიწვევდა, მაგრამ ამ მნიშვნელოვან საკითხს პროფ. კონსტანტინე შეძველიას მეტი არავინ გამოხმაურებია.

პროფ. კ. შეძველიამ დროულად მიიჩნია პ. რატიანის მიერ საკითხის დაყენება დასების არსებული კლასიფიკაციის მიუღებლობის შესახებ, ავტორი ეთანხმება და საყურადღებო მოვლენად

¹ დ. გამეზარდაშვილი, ნარკვევები ქართული რეალიზმის ისტორიიდან, II, 1957 წ., გვ. 511.

² დაწერილებით იხ. მ. ზანდუკელი, „ახალი ქართული ლიტერატურა“, ტ. II, 1954 წ. პ. რატიანის „დასების თეორიის გადასინჯვისათვის“, „ლიტერატურული გაზეთი“, 1956 წ., № 3—4; აგრეთვე მისი „ილ. ჭავჭავაძე—პოლიტიკურ-ეკონომიური შეხედულებანი“, ტ. II, გვ. 272—280; პ. გუგუშვილი, კ. მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში, 1956 წ., გვ. 85-107; ლ. გორგილაძე—„მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“, 1951 წ., მისივე — „ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან“, 1961 წ., ნაწ. I და სხ.

შიიჩნევს იმ გარემოებასაც, როდესაც პ. რატიანი ამტკიცებს გიორგი წერეთლის მიერ წარმოდგენილი დასების კლასიფიკაციის მეცნიერულ დაუსაბუთებლობასაც, მაგრამ, მისი აზრით, პ. რატიანის წერილის „პოზიტიურ ნაწილში წამოყენებული დებულებები, სადაც იგი უარპყოფს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში დასების, ან ლიტერატურული ჯგუფების არსებობას. და ცდილობს შეანელოს გამწვავებულ კლასობრივ ბრძოლების საფუძველზე წარმოშობილი იდეური შეჯახებები და წყნარ. ერთფეროვან, მდორე მიმდინარეობად დაგვიხატოს რთული და მღელვარე საუკუნის სულიერი სამყარო, არ შეიძლება მისაღებად მივიჩნიოთ“¹.

კ. მეძველიას აზრით. „მეორე დასის ცალკე არსებობა სადაო არ უნდა იყოს“ და ის „ვინც ფიქრობს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში დასების ან ლიტერატურულ-პოლიტიკური დაჯგუფებების უარყოფას, იგი ცდილობს არა ობიექტურად. შელამაზებულად დაგვიხატოს ამ პერიოდის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრება“.

რას ემყარება კ. მეძველია. როდესაც მას სადაოდ არ მიაჩნია მეორე დასის ცალკე არსებობა? მკვლევარი ძირითადად ეყრდნობა ნ. ნიკოლაძის სტატეას „ახალი ახალგაზრდობა“. მისი აზრით „ნ. ნიკოლაძის ამ სტატეაში ახალი ახალგაზრდობა, წინა ორი თაობის, „მამებისა“ და „თერგდალეულების“ დასაპირისპირებლად ჰყავს გამოყვანილი. რათა დაამტკიცოს ამ ჯგუფის უპირატესობა წინა თაობებთან შედარებით“².

ჩვენი აზრით, აქ აზრავითარ დაპირისპირებას არ უნდა ჰქონდეს უგილი. ნ. ნიკოლაძე. როგორც ამას პ. რატიანიც შენიშნავს, სრულიადაც არ ცდილობს, რომ თავისი თავი და ე. წ. „ახალი ახალგაზრდობის“ ჯგუფი ილ. ქავჭავაძეს და მისი ხელმძღვანელობით მოქმედი ჯგუფის აქტიურ წევრებს დაუპირისპიროს.

როგორ უნდა იქნას გაგებული ნ. ნიკოლაძის ზემოხსენებული წერილი? უტევს თუ არა ნ. ნიკოლაძე ილ. ქავჭავაძეს მოწინააღმდეგე პოზიციებიდან და არსებობს თუ არა რაიმე წინააღმდეგობა მათ შორის?

წერილის პირველ სამ თავში ნ. ნიკოლაძე განსაკუთრებული სიმძაფრით ილაშქრებს ძველი თაობის, ე. წ. „მამების“ წინააღმდეგ და მათი საქმიანობის ზოგადი მიმოხილვის საფუძველზე ასკვნის, რომ მათ „ჩვენი ხალხისათვის ვნებისა და სიმწარის მეტი არა გაუ-

¹ „ლიტერატურული ვაზეთი“, 1956 წ., № 14.

² იქვე.

რიგებიათ რა“ და ამიტომ ძეგლზე. რომელიც მათ საფლავზე აღიმართება უნდა ამოიჭრას შემდეგი წარწერა: „აქ მარხია თაობა. რომელსაც საკუთარი სარგებლობა ღმერთად მიაჩნდა. რომელიც ბრმად ატარებდა თავის სიცოცხლეს და დაბრმავების გამო ახალი ცხოვრების ფენ-ქვეშ გაითელა“¹.

მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ ნ. ნიკოლაძის მიერ ძველი თაობის ამგვარი შეფასება უდაოდ გადაქარბებული და ტენდენციურია.

წერილის მეოთხე თავში ნ. ნიკოლაძე ლაპარაკობს ახალი თაობის შესახებ და სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს, რომ არ შეიძლება ვილაპარაკოთ რაიმე ჯგუფზე, რაზმზე ან დასზე 1861 წელს, რადგან ასეთი რამ მაშინ არც არსებულა. „1861 წლის ახალი თაობა, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — ჩვენ ცხოვრებაში პატიოსანი გრძნობით აღვსებული შემოვიდა. იმას კეთილი მიზანი ჰქონდა, პატივსაცემი მიმართულება, შრომისა და ბრძოლის სურვილი და ახალგაზრდული აღტაცება, მაგრამ როგორ ან რასთვის დავმალეთ, რომ ამ თაობას, ამ ახალ რაზმს შეადგენდა თითქმის მარტო ერთი კაცი.—ილია ჭავჭავაძე, რომელიც წინამძღოლიც იყო და რაზმიც, ან, უფრო სწორად რომ ვსთქვათ, ურაზმო წინამძღოლი იყო იმ ახალი თაობისა. რომელსაც ჩვენ ცხოვრებაში ფენი უნდა შემოედგა ამ თორმეტი წლის წინათ“².

ვის გულისხმობს ნ. ნიკოლაძე იმ ახალი თაობის რაზმის წევრებად, რომელთაც ფენი უნდა შემოედგათ ჩვენ ცხოვრებაში 12 წლის წინათ? ცხადია, აქ იგულისხმებიან აკაკი და გიორგი წერეთლები, რომელნიც სამშობლოში დაბრუნდნენ 1864 წელს, ს. მესხი და პ. უმიკაშვილი. საქართველოში 1867 წელს დაბრუნებულნი, თვით ნ. ნიკოლაძე, რომელიც თბილისში 1869 წ. ჩამოვიდა და სხვები... თუმცა არცერთი ამათგანი 1861 წელს, როდესაც ილიამ მწვავე ბრძოლა გააჩაღა ძველი თაობის წინააღმდეგ, თბილისში არ იმყოფებოდა, მაგრამ მხარს უჭერდნენ მათ იდეურ ხელმძღვანელს და მათი ერთი ნაწილი მონაწილეობდა კიდევ „მამების“ წინააღმდეგ გაჩაღებულ პოლემიკაში (ა. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე, გ. წერეთელი).

ნ. ნიკოლაძე ილ. ჭავჭავაძეს ამ თაობის ნიჭიერ და გონიერ წარმომადგენლად და ხელმძღვანელად მიიჩნევს და მიუხედავად იმისა,

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 55.

² იქვე, გვ. 56.

რომ აკრიტიკებს საკუთარ თავს და თვით ამ თაობის საქმიანობას. მას მაინც არ უკარგავს თავის გარკვეულ დამსახურებას ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების წინაშე და წერს: „ამ თაობის ნაკლებეანება იმაში მდგომარეობდა, რომ მის ნიჭიერ და გონიერ წარმომადგენელს, ილ. ჭავჭავაძეს, დამსმარე და თანამოზიარე ბევრი არავინ ყავდა... ისინი რიცხვით მცირენი იყვნენ და ძალითაც, ისე რომ ჭავჭავაძეს მართო სიტყვით, წერა-ბეჭდვით შეეძლო, ისიც ცოცხა ხნის განმავლობაში, თავისი მიზნის სდევნა. და თუმცა იმის მოქმედებას ფუჭად არ ჩაუვლია, თუმცა იმას გეოგრაფი კვალა დაუტოვებია ჩვენ ცხოვრებაში, ის როდი უნდა დავივიწყოთ, რომ მაშინდელ გარემოებებს და ჭავჭავაძის ნიქსა უმძიმესი მუხის დაცემა უნდა შესძლებოდათ ძველი თაობის მდგომარეობაზე და გავლენაზე“¹.

როდ სსნის ნ. ნიკოლაძე იმ ნაკლოვანებებს, რაც ამ თაობას ახასიათებდა? პირველ ყოვლისა ამის მიზეზს ნ. ნიკოლაძე აღზრდა პირობებში ხედავს და იქვე იმ გარემოებაზედაც ამახვილებს მკითხველთა ყურადღებას, „რომ როცა ეს ახალგაზრდობა სწავლას შეუდგა, ჩვენ საზოგადოებაში ვერ კიდევ არ ისმოდა გაუმჯობესების საპირობის სურვილი“.

უმადლესი განათლების მისაღებად რუსეთში წასულ ახალგაზრდობაში ნ. ნიკოლაძე მკვეთრად ანახვევებს ორ ჯგუფს. ერთნი „ნაკლები ნიჭისა და ჭკუის პატრონები, ძველ გატყეპნილ გზას შეუდგნენ. იმათ ლექციები იზებირეს ოთხი-ხუთი წელიწადი ყური უვდეს იმათ დაწვრილებით აღწერას, თუ სეზოსტრისმა ვინ სად დაამარცხა, ანა და რას ფიქრობდა ივანე შრიხანე, როცა თავის საკუთარ შვილს გაბრაზებული ჰკლავდა. ანა და კიდევ, რა და რანაირი უღვაში და ფერი აქვს სხვადასხვა გვარ პეპლებს, კობორჩხალებს და მორიელებს... უმეტესი ნაწილი ამ თაობისა პეპელასავით დაპქროდა ქუჩა ქუჩა და დღეში თხუთმეტ-ჯერ ტან-საცმელს და აზრს იცვლიდა. სანამ ცხოვრების საპირობებამ და გარემოებამ ისინი მონუმენტების მაგივრად არ გახადა, არ გააშავა და გააჭვავა“².

ახალგაზრდობის მეორე ჯგუფს „როდის აკმაყოფილებდა ადამის წლის პროფესორების დაძველებული და მძიმეპატურა ლექციები, იმას არ აძინებდა დიპლომის იმედი და მოსვენებას არ აძლევდა ის კითხვები, რომელნიც ყოველი ხეირიანი ახალგაზრდის

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 57.

² იქვე, გვ. 60.

გონებაში ჯგუფ-ჯგუფად იბადებიან და პასუხს შოუსვენრათ ეძებენ. ამისთანა ყმაწვილები თვითონ, თავიანთი შრომით და გაგებულებით შეუდგნენ გონების გამხსნელ სწავლას, რომელსაც არაერთარი კაცშირი არ ჰქონდა პროფესორების ლექციებთან. ცხოვრების დაკვირვებით, ლიტერატურის გაცნობით, კითხვით, ფიქრით, ბაასით, მოქმედებისა და წერის ცდით, მეცადინეობდნენ ესენი, დამზადებულ იყვნენ ჩვენი ხალხის სასარგებლო მოსამაახურებათ, და რამდენადაც კი მაშინდელი გარემოებები და მათი ნიჭი იმათ ამის ნებას აძლევდნენ, კიდევ დაემზადნენ. ამგვარი იყო, მაგალითად ილია ჭავჭავაძის და ზოგიერთი იმ დროის ახალგაზრდების დამზადება“¹.

ვინ არიან ეს „ზოგიერთი იმ დროის ახალგაზრდები?“ ესენი არიან გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე, დ. ყიფიანი, ნ. ლოლობერიძე, პ. ნაკაშიძე, მიხ. ყიფიანი. პ. უმიკაშვილი და სხვ. ეს იყო ის ჯგუფი ახალგაზრდობისა, ე. წ. ახალი თაობა, რომელიც თავის ხელმძღვანელად ილ. ჭავჭავაძეს აღიარებდა.

ნ. ნიკოლაძე ხაზგასმით მიუთითებს, რომ ძველი თაობის დამარცხების მიზეზი მხოლოდ ეკონომიურ ცვლილებებში არ მდგომარეობდა, ამ საქმეში დიდი როლი შეასრულა ახალმა მეცნიერებამ, რომელსაც ახალი თაობა ფლობდა. მაგრამ ძველი თაობის დამარცხება საკმარისი არ იყო, საჭირო იყო ძველი ცხოვრების სრული განადგურება და ამ საპატიო ამოცანას ნ. ნიკოლაძე ახალ თაობას აკისრებდა. „ახალმა მეცნიერებამ, — წერდა იგი, — თავისი ორიოდ მოგონების ჩვენებით, მოჰკლა ძველი მიმართულება, ძველი სული და თაობა, და, იმედია, სამუდამოდაც მოჰკლავს ძველ ცხოვრებას, თუ ახალმა თაობამ ახალ მეცნიერებას ხელი გაუწყო და მისი მასალები ხეირიანად გამოიყენა“².

მაგრამ რა საშუალებით შეიძლება ამ ამოცანის გადაჭრა? VIII და მომდევნო თავებში ნ. ნიკოლაძე ახალი თაობის ჯგუფს ერთგვარ პროგრამას აწვდის მომავალი მოქმედებისას და მიუთითებს იმ იარაღზე, რომელიც „ცხოვრების მიმდინარეობას ჩვენი ახალი თაობისათვის დაუმზადებია“, ეს არის „მეცნიერების ნაყოფის გონიერად მოხმარებით ფეხზე წამოდგომა და უმჯობესი მომავლის დამზადება და მოპოვება“. ამისათვის კი საჭიროა გონების გამდიდრება არა მხოლოდ თეორიული, არამედ პრაქტიკული ცოდნითაც,

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 59.

² იქვე, გვ. 63.

გონების გამდიდრება მეცნიერების უკანასკნელ მოწაპოვრებით. ეს არის, ნ. ნიკოლაძის აზრით, ახალი თაობის უპირველესი მოვალეობა, რითაც „ჩვენი ახალგაზრდობა უფრო მეტ მოხერხებას და გულდადებას გამოიჩენს ჯერ შეერთებულ შრომაში საბრძოლველად დამზადებისათვის, და მერე თვითონ მოქმედების დროს ცხოვრების ასპარეზზე“.

ასეთი ჯგუფის ჩანასახს ნ. ნიკოლაძე ხედავს ციურიხში სასწავლებლად წასულ ქართველ ახალგაზრდობაში, რომელთაც დააარსეს საზოგადოება „უღელის“ სახელწოდებით. ამ ჯგუფს უწოდებს ნ. ნიკოლაძე „ახალ ახალგაზრდობას“, მაგრამ მათში, იგი არ ხედავს ისეთ ორგანიზაციას, დასს, ან დაჯგუფებას. რომელიც უპირიპირდებოდა ახალ თაობას. ნ. ნიკოლაძე დაწვრილებით ჩერდება ციურიხის ჯგუფის საქმიანობაზე და რწმენას გამოსთქვამს. რომ მათი სახით „ადრე თუ გვიან, ჩვენ საზოგადოებას შეეძინება გვიანათ დამარაგებული ახალგაზრდობა. რომელსაც პატიოსან მიმართულებას გარდა საფუძვლად ცოდნა და მოხერხება ექნება“¹.

ამავე წერილში ნ. ნიკოლაძე ერთმანეთს ადარებს ახალ ახალგაზრდობას და უწინდელ ახალგაზრდობას და გარკვევით მიუთითებს ახალი ახალგაზრდობის უპირატესობაზე. ზოგიერთი მკვლევარი და მათ შორის კ. მეძველიც ფიქრობს, რომ „უწინდელ ახალგაზრდობაში“ ნ. ნიკოლაძე ე. წ. ახალ თაობას. ანუ „თერგდალეულებს“ გულისხმობს. მაგრამ ვფიქრობთ, ეს ასე არ უნდა იყოს. უწინდელ ახალგაზრდობაში, ანუ უწინდელ თაობაში ნ. ნიკოლაძე გულისხმობს სტუდენტების იმ ჯგუფს, რომელიც „უბედნიერეს წელიწადებს უსარგებლოთ და უნაყოფოთ ჰკარგავდა პეტერბურგისა და მოსკოვის ქუჩებში და აუდიტორიებში“. „ჩვენი ახალი ახალგაზრდობა. — შენიშნავენ ნ. ნიკოლაძე. — ბევრი აღარ ჩამოგავს უწინდელ თაობას. ბევრი მხრით წინ წასულა იმაზე და იმ სურათს დამსგავსებია, იმ იდეალს დაახლოვებია, რომელიც ჩვენ გვენატრებოდა.“ ვინ არიან ეს „ჩვენ“? ცხადია, ახალი თაობის ის ჯგუფი, რომელსაც ილ. ჰავჭავაძე ხელმძღვანელობდა. ახალ ახალგაზრდობას უდიდესი თანაგრძნობით ხვდება ახალი თაობა და ნ. ნიკოლაძე ერთგვარად აიმედებს კიდევაც მათ: „ამ ასპარეზზე ახალ ახალგაზრდობას საშიში ან ძლიერი მოწინააღმდეგე არავინ ხვდება“-ო.

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩული ნაწერები, ტ. II, გვ. 72.

ამრიგად. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „უწინდელი ახალგაზრდობა“ არ არის „ახალი თაობა“, ანუ „თერგდალეულები“ და „ახალი ახალგაზრდობა“ არ არის ის დასი. რომელიც თითქოს „ახალ თაობას“, ანუ „თერგდალეულებს“ დაუპირისპირდა. „ახალი ახალგაზრდობა“ არც ის ჯგუფია, რომელსაც პ. რატინის აზრით, თითქოს ილ. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე და სხვები მიეკუთვნებოდნენ. „ახალ ახალგაზრდობაში“ ნ. ნიკოლაძე 70-იან წლებში უმაღლეს სასწავლებლებში მოსწავლე ახალგაზრდობის პროგრესულ ნაწილს გულისხმობს, ხოლო „ახალ თაობაში“ ილ. ჭავჭავაძის ჯგუფს (გ. წერეთელი, ს. მესხი, პ. ჟიკაშვილი, კ. ლორთქიფანიძე, ნ. ლოლობერიძე და სხვანი) და თავის თავს.

რას წარმოადგენს თავისთავად ნ. ნიკოლაძის ზემოხსენებული წერილი? იგი ერთგვარი ქადაგება, რჩევა-დარიგებაა „გაუჩეთესებული ახალგაზრდობისადმი“, ანუ „ახალი ახალგაზრდობისადმი“. აქვე ნ. ნიკოლაძე უთითებს იმ შეცდომებზე, რაც მისმა თაობამ დაუწვა და რომელთა თავიდან აცილებაც „ახალი ახალგაზრდობისათვის“ აუცილებელ საჭიროებად მიაჩნდა. „ამ ნაწერში მოყვანილი შენიშვნები.—წერს ავტორი, — უმეტეს ნაწილად მიანიც ჩვენი ახალგაზრდობისაგან გამოთქმული აზრები და კითხვებია“-ო. ვფიქრობთ საღავო არ უნდა იყოს, რომ „ჩვენ ახალგაზრდობაში“ ნ. ნიკოლაძე „ახალი თაობის“ ჯგუფს, ილიას ჯგუფს უნდა გულისხმობდეს. არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს იმ გარემოებასაც. რომ ნ. ნიკოლაძე თავის წერილს ახალი თაობის მეთაურის ილ. ჭავჭავაძის სიტყვებით ამთავრებს და მას „ჩვენ ჩინებულ პოეტად“ აცხადებს.

ამრიგად, ნ. ნიკოლაძის „ახალი ახალგაზრდობა“ არ უნდა იძლეოდეს საფუძველს ვიფიქროთ, თითქოს ამ წერილით ავტორი თავს ესხმოდეს ილიას და თერგდალეულების ჯგუფს მოწინააღმდეგე ბანაკიდან.

რა თქმა უნდა, ყოველივე ზემოთქმული იმას არ ნიშნავს, თითქოს ახალი თაობის წარმომადგენლებს არ ჰქონოდათ თავისი ოამოუკიდებელი შეხედულებანი ცალკეულ საკითხებზე. ამის შესახებ ნ. ნიკოლაძე ჯერ კიდევ 1872 წ. წერდა: „განა ამ სტრიქონების დამწერი ყველაფერში ეთანხმება, მაგალითად, გ. წერეთელს, ილ. ჭავჭავაძეს, ა. წერეთელს ან ს. მესხს? ან განა ესენი ყველაფერში ეთანხმებიან მას? არა. ზოგიერთ საქმეში, ზოგიერთ კითხვებზე ჩვენ სხვადასხვა აზრისანი ვართ. მაგრამ, ჩვენ საზოგადო მიზანი ყველას ერთი გვაქვს და უნდა გვექონდეს. ამ საზოგადო

მიზანს ჩვენ ყველანი, ჩვენი ძალისა და ცოდნის მოხედვით, ერთგულად ვმსახურობთ და წვრილმან აზრებში, წვრილმან საკნებზე და შემთხვევებზე ერთმანეთის პატივისცემის შეწყვეტის ნებას არ გვაძლევს და ერთმანეთში ბრძოლას როდი გვაწვევინებს. ასეთი უოველგვარ. ყოველ შრომაში, უამისოდ შრომა და ერთად საქმის წაყვანა შეუძლებელია“¹.

მაგრამ დაუანებოთ თავი პუბლიცისტურ სტატიებს და გადახედოთ პირად მიმოწერას. ილ. ჭავჭავაძის, ს. შესხის, ნ. ნიკოლაძის და სხვათა პირადი წერილები არავითარ საფუძველს არ იძლევიან, რომ ისინი 70-იან წლებში ერთიმეორისაღმისი საწინააღმდეგო მიმართულების მქონე დასების შეთავაზებად გამოვაცხადოთ.

რ. ფანცხავასაღმის მიწერილ წერილში ნ. ნიკოლაძე გულახდითად წერდა: „საზღვარგარეთიდან რომ დაებრუნდი და ქართული ეურნალისტიკის განცხოველება განვიზრახე (70-იან წ.) ილია ჭავჭავაძე დუშეთში ცხოვრობდა, საცა მომრიგებელი მოსამართლის თანამდებობას ასრულებდა. ჩემი პირველი ნაბოჯი ის იყო, რომ ყველა მაშინდელი ახალთაობის მომხრენი შევაგროვე და დავაჯერე, დუშეთში ავიდეთ, ილია ჭავჭავაძე მოვიყვანოთ და ისევ ქართულ მწერლობას დაეუბრუნოთ. ქართული საქმეების სათავეში, ჩავაყენოთ მეტქი. ამ აზრით და ამ მიზნით 1871—1873 წლებში ხუთჯერ მაინც ავსულვართ დუშეთს „გროვიტ“ ქართული მწერლობის აღორძინების მოტრფივალენი (ლუარსაბ ანუ შაქრო მაღალაშვილი, სანდრო ერისთავი „ამერიკელი“, გიორგი ყაზბეგი, ნიკო მესხიშვილი, სერგეი მესხი, გიორგი წერეთელი, აკაკი, ნიკო ლოლობერიძე და თქვენი უმდაბლესი მოსამსახურე) ბევრჯერ დაგვიპატიენია: მოდიოთ, მეთაურად გაგვიხდით, გვიწინამძღვრეთ, გვიმსახურეთ მეტქი.“

განახლებული, გაღვიძებული „დროება“ და სხივმოსილი „კრებული“ საქართველოს საქმეს ვუძღვენი და ილიას ხელში ჩავაბარე“².

ვფიქრობთ, ეს წერილი კომენტარს არ საჭიროებს. აქედან სავსებით ნათლად ჩანს, რომ ახალი თაობის წარმომადგენლენი ილ. ჭავჭავაძის თავის მეთაურად, თავის რაზმის კაცად თვლიან.

¹ „კრებული“, 1872 წ., № 10—11—12.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, 1951 წ., გვ. X, C VII, ხაზი ყველგან ჩვენი, ი. ბ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ წერილში ნ. ნიკოლაძე ახალი თაობის შესახებ ლაპარაკობს და მათ წევრებსაც ასახელებს. ეს სწორედ ის ახალი თაობაა, რომელთა შესახებაც იგი თავის პუბლიცისტურ წერილშიც ლაპარაკობდა („ახალი ახალგაზრდობა“) და რომელსაც აკუთვნებდა თავის თავს. ილიას და ყველა ზემოჩამოთვლილ პირებს.

ასეთივე ხასიათისაა ილ. ჭავჭავაძის წერილი ნ. ნიკოლაძისადმი 1873 წლის თარიღით. როდესაც ნ. ნიკოლაძემ სამშობლოს მოშორება და ევროპაში სამუდამოდ ცხოვრება დააპირა, ილიამ სასტიკად უსაყვედურა მას და პეტერბურგიდან შემდეგი ხასიათის წერილი გამოუგზავნა: ნუთუ მართლა შეუშინდი ქიაცელებს და იმათ ბზუილზე გაფრთხი? მე იმდენად შენ პატივსა ვცემ, რომ იმის დაჯერება არ მინდა. რასაც შენ ეგრე გაცხარებით გვაჯერებ. არ დავიჯერებ, რომ შენისთანა საიმედო კაცი მაგისთანა სულმოკლეობამ დაიპყროს... შენისთანა კაცი ბრძოლას ექცევა და თბილ ოთახში აპირებს გადაგორ-გადმოგორებას. მე რე იცო რაკ ბილი ჩავარდება იმ რაზმს, რომელშიაც შენ ფალავნად გვეგულე ბი და ყველას ვინც კი შენი თანაზარი იყო. ჯერ რიგიანი ბრძოლაც არ გამართულა და შენ კი ეხლავე გინდა თავს უშველო, ეგ ვერაფერი ძალგულოვნებაა¹.

ამ წერილიდანაც ნათლად იგრძნობა ბრძოლის უნით აღტყინებული ახალგაზრდობის მკიდრო ურთიერთობა, ერთმანეთისადმი ღრმა პატივისცემა.

ჩვენ აქ აღარ მოვიტანთ სხვა ადგილებს ილ. ჭავჭავაძის წერილებიდან კ. ლორთქიფანიძის, პ. უმიკაშვილის და სხვებისადმი. რომელიც ილიას მათთვის 1868—1873 წწ. მიუწერია, რადგან ვფიქრობთ, ესეც საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ 70-იანი წლების დასაწყისში „მეორე დასის“ შესახებ ლაპარაკი უხერხულია.

პროფ. კ. მეძველია თავის უდაოდ საყურადღებო წერილში აღნიშნავს, რომ „სხვადასხვა დოკუმენტებიდან ირკვევა ისიც, რომ თერგდალეულებს შორის განხეთქილების პროცესი ჯერ კიდევ 1863 წლიდან დაწყებულაო.“

რა დოკუმენტებია, რომლებიც მკვლევარს ამგვარი დებულების წამოყენების საშუალებას აძლევენ? იგი ასეთ დოკუმენტად ასა-

¹ ი. ჭავჭავაძე, წერილები, ი. ბოცვაძის რედაქციით, 1949 წ., გვ. 55—56.

ხელეხს ნ. ლოღობერიძის წერილს პეტერბურგში მყოფ კ. ლორთქიფანიძისადმი, რომელშიც ვკითხულობთ: „როდის იქნება ის ბედნიერი დღე, რომ ჩვენი საზოგადოება, ჩვენი ამხანაგები შევიკრიბოთ ქუთაისის ჩვენი საქმის აღსასრულებლად, ჩვენი ძმობის დამცველად? როდის მოვა ის ბედნიერი დღე?“ კ. მეძველია ფიქრობს, რომ „აქ უკვე ახალი დასის ორგანიზაციასზე საუბარი, იმ „საზოგადოებაზე“ და „ძმობასზე“ ლაპარაკი, რომელიც შემდეგ ახალ დასის სახელით ჩამოყალიბდა 1866 წელს“.

ჯერ ერთი. 1866 წელს არავითარი დასი არ ჩამოყალიბებულა და, მეორეც, ეს წერილი ეკუთვნის არა ნ. ლოღობერიძეს, არამედ ნ. ნაკლოვანებს (წერილი დაცულია ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში. იხ. კ. ლორთქიფანიძის არქივი, საბუთი № 790); მაგრამ საყურადღებო ის არის, რომ ამ წერილიდან მოტანილი სტროქონები სრულიადაც არ მეტყველებენ ისეთი ორგანიზაციის შექმნასზე. რომელიც ილიასადმი ოპოზიციურად იქნებოდა განწყობილი. წერილში ლაპარაკია პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტობის ერთად თავმოყრასზე. ესენი არიან კ. ლორთქიფანიძე, გ. წერეთელი, აკ. წერეთელი და სხვანი, რომლებმაც შემდეგ, მართლაც ერთად მოიყარეს თავი და ილიას ირგვლივ მკიდროდ დაირაზმნენ.

შეიძლება კ. მეძველიამ იმ გარემოებაზე მიგვიითოს, რომ ნ. ლოღობერიძეს არ აკმაყოფილებდა „საქართველოს მოამბეში“ დაბეჭდილი ცალკეული მასალები, მაგრამ ეს კიდევ არ ლაპარაკობს ნ. ლოღობერიძის ოპოზიციურ და მტრულ დამოკიდებულებაზე ილიასადმი, რაზედაც არა ერთხელ მიუთითებს კ. მეძველია-როგორც ცნობილია, ილია თვითონაც არ იყო კმაყოფილი. „საქართველოს მოამბისა“ და ჟურნალის მე-11 ნომერში საჯაროდ აცხადებდა: „ნაკლოვანება ჩვენს ჟურნალს, რასაკვირველია, ბევრი ჰქონდა, სირცხვილი იქნებოდა ჩვენთვის, რომ ეგ ნაკლოვანება დაგვეფარა. ეგ მკითხველისა და თავის მოტყუება იქნება... ყველაზე დიდი ნაკლოვანება ჩვენი ჟურნალისა ის იყო, რომ სხვათა შორისდროების ინტერესი არ ჰქონდა... არც ერთი ჩვენი შინაგანი ცხოვრების გაჩინება, არც ერთი თითქმის ფაქტი, არც ერთი საქმე, რომელიც ყველას თვალწინ გვიტრიალებს და რომელიც ყოველი ცოცხალი კაცისათვის საინტერესოა, არამც თუ ვერ აღსნა ჩვენმა ჟურნალმა, არამედ ვერც კი გაბედა, რომ მიჰკარებოდა... ამის გამო ჩვენს ჟურნალს ფერი დააკლდა... სხვა ნაკლოვანება, რომელიც ჩვენის საზოგადოების განათლებულმა ნაწილმა შენიშნა, ზოგი

იმისთანაა, რომელიც ყოველს ახლად დაწყობილს საქმისათვის აუცილებელია, ზოგი კიდევ იმისთანა, რომელიც ჩვენ საკუთარ გამოუცდებლობას მიეწერება“.

მართალია, ილია ამ შემთხვევაში ცოტას აჭარბებს, მაგრამ ეს სტრიქონები საუკეთესო ნიმუშია თვითკრიტიკისა და მკაფიოდ გამოხატავს „ჩვენი საზოგადოების განათლებული ნაწილის“, იმავე „საქართველოს მოამბის“ ჯგუფის, ახალი თაობის შეხედულებებს.

მეორე დოკუმენტი, რომელსაც კ. მეძველია თავის დებულების განსამტკიცებლად იყენებს, არის გ. წერეთლის წერილი კ. ლორთქიფანიძისადმი. „საყვარლო ძმაო კირილე! თუ ეგზამენიას არ იჭერ და წამოსვლა გინდა, საშუალება თავისუფალ ცსოვრებისა აჩენილი გვაქვს. თბილისში რომ ვიყავი, ილიკომ მითხრა, კირილე რომ მოვიდოდეს „ქართლის მოამბის“ რედაქციას გადაეცემო. რასაკვირველია, ეს ჩვენთვისაც კარგი იქნება, თუ შენ ჩვენს წრიდან არ გამოხვალ და ჩვენის შემწეობით იმოქმედებ“.

ეს სტრიქონები, კ. მეძველიას აზრით, იმის მაუწყებელია, რომ „1863 წლიდან თერგდალეულთა შორის განხეთქილება მართლაც არსებობს და ცალკეული პირები უკვე იბრძვიან ახალი დასის ჩამოყალიბებისათვის... ჩანს ი. ჭავჭავაძეს გ. წერეთელი თავის წრეში არ თვლიდა, სოლო კ. ლორთქიფანიძე მათი ჯგუფისა იყო“¹.

საკვირველია, საიდან ჩანს, რომ გ. წერეთელი ილიას თავის წრის წევრად არ თვლის? ამის შესახებ სომ წერილში არცერთი სიტყვა არ არის ნათქვამი? თვით ილ. ჭავჭავაძეს კი როგორც გ. წერეთელი, ისე კ. ლორთქიფანიძე თავისი წრის წევრებად მიაჩნია. მათ შორის რომ პრინციპულ წინააღმდეგობას ჰქონოდა ადგილი, განა ილია განიზრახავდა, რომ ერთადერთი პროგრესული პერიოდული ორგანო, რომელიც ბრძოლის საუკეთესო იარაღად მიაჩნდა, თავისი იდეური მოწინააღმდეგისათვის გადაეცა? ეს ხომ წარმოუდგენელია.

ამრიგად, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ არც ნ. ლოლობერიძისა და არც გ. წერეთლის წერილები კ. ლორთქიფანიძისადმი არ იძლევიან ხელსაყრელ მასალას კ. მეძველიას დებულების დასამტკიცებლად.

მეორე დასის ჩამოყალიბების თარიღად კ. მეძველია 1866 წელს, „დროების“ დაარსებას მიიჩნევს. მისი აზრით, ამ წლიდან წინააღმდეგობა ილიასა და „დროების“ ჯგუფს შორის უფრო მწვავე ხასიათსღებულა.

¹ „ლიტერატურული გაზეთი“, 1956 წ., № 15.

უფიქრობთ. ეს მოსაზრებაც არ უნდა იყოს სწორი.

ჩვენ არასოდეს არ უნდა დავივიწყოთ ის გარემოება, რომ „დროების“ დაარსების ერთ-ერთი მთავარი ინიციატორი ილ. ჭავჭავაძე იყო. ილიამვე დაწერა „დროების“ პირველი ნომრისათვის საპროგრამო ხასიათის წერილი „ზოციერთი რამ“, რომელსაც ცენზურის სიმკაცრის გამო მზის სინათლე არ ეღირსა. „დროებამა“ და „კრებულში“ გამოქვეყნდა ილიას უმნიშვნელოვანესი მასტერული ნაწარმოებები, როგორცაა „მგზავრის წერილები“, „ანრული“, „ქართლის დედა“, „გლახის ნამბობი“ და სხვ... ილიას. როგორც გაზეთი „დროება“, ისე ჟურნალი „კრებული“ მიაჩნდა ახალი თაობის და ამ ჯგუფში შემავალი მწერლების გამაერთიანებელ ორგანოდ. მათი უფრო მკიდროდ დარაზმვის მიზნით ილია მწერალთა კავშირის შექმნაზედაც კი ოცნებობდა და 1872 წელს სწერდა პეტრე უმიკაშვილს: „ჩემი აზრი ეს არის: კრებული უნდა არსებობდეს უსათუოდ. ვიცი ამ მდგომარეობაში, რომელშიაც ჩვენ ვართ, ძნელია მაგ კრებულს ნოყიერი საზრდო მივცეთ, რადგანაც ნიჭიერი მწერლები მაინცა და მაინც არა გეყავს. იქნებ მაგ კრებულის საქმე რიგიანად წასულიყო, რომ მწერლებს ჟურნალის გარდა სხვა კავშირიც ერთმანეთთან ჰქონდეთ. მაგალ. რომ ქალაქში ერთი იმისთანა სახლი მოხერხებულიყო, საცა შესაძლო ყოფილიყო მწერლებისა და სხვა თანამგრძობელთა ერთად თავის მოყრა... ჩვენდა საუბედუროდ არც ეს ხერხდება. მართალი ხარ შენ: გაფანტულობა და დაქსაქსულობა გვლუპავს ჩვენ. მაგრამ მაინც და მაინც კრებული უნდა არსებობდეს“¹.

ნუთუ მოტანილი ამონაწერიდან არ ჩანს, რომ აქ ლაპარაკობს „დროება“-„კრებულის“ გულშემატკივარი, მათი ჯგუფის აქტიური წევრი, რომელიც მეგობრებს უფრო მკიდრო ურთიერთ კავშირისაკენ მოუწოდებს.

ასეთია ილ. ჭავჭავაძის დამოკიდებულება 70-იან წლებში „დროება“-„კრებულისადმი“. მაგრამ საინტერესოა საკითხის მეორე მხარეც, კერძოდ, როგორია „დროების“ ჯგუფის და კერძოდ მისი რედაქტორის, ს. მესხის დამოკიდებულება ილიასადმი. თვლის თუ არა ს. მესხი ილ. ჭავჭავაძეს „დროების“ საიმედო დასაყრდენად და ამ ჯგუფის აქტიურ წევრად?

1874 წელს, როდესაც ს. მესხმა „დროების“ გამოცემა კვირაში სამჯერ განიზარახა, ძირითადი იმედი ილ. ჭავჭავაძეზე და ა. წერე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, წერილები, 1949 წ., გვ. 39, ხაზი ჩვენია, ო. ბ.

თელზე დაამყარა. ამის შესახებ ს. მესხი სწერდა ე. მელიქიშვილს: „რომელიმე მოთხრობისათვის ან საზოგადოდ ბელეტრისტული ნაწილისათვის იღია ჭავჭავაძეს წავავლებ ხელს და აკაკი წერეთელს. თითომ რომ წელიწადში თითომ მოთხრობა ან რომანი მომცეს საკმაო იქნება“¹.

როგორც ირკვევა, ილ. ჭავჭავაძეს გაზეთში სისტემატიურ თანამშრომლობაზე თანხმობა განუცხადებია და დაპირებია ს. მესხს, რომ ორ კვირაში, ან თვეში ერთხელ ფელეტონს ან სტატიას მიაწოდებდა. ამ ამბით აღფრთოვანებული ს. მესხი კვლავ სწერდა ე. მელიქიშვილს: „აკაკიმ, ხომ ხედავ ესლავე დაიწყო წერა... ერთ ორ-სამ სტატიას ან მოთხრობასაც რომ სასაღვლოთ ილიკო მომცემდეს, მეტი აღარა მიშავსრა, იმერეთს აკაკის შინაგობით დავიპყრობ და კახეთს ილიკოს დასწარებია“².

საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ს. მესხი ილ. ჭავჭავაძისაგან თხოულობდა არა მხოლოდ სტატიებსა და ფელეტონებს, არამედ მისთვის მოწინავე წერილების წერაც დაუვალებია. „გაზეთის საქმე ანლა აღარ მანუსებს.— წერდა ს. მესხი 1875 წლის 8 დეკემბერს. ილ. ჭავჭავაძემ სიტყვა მომცა, რომ ყოველ კვირაში თითო სტატიას მომცემს... ამას გარდა „უცხო ქვეყნება“ ჯათარიძე შეადგენს ხოლმე მუდამ და „რუსეთსა და ნარეცს“ ჩხოტუა. ასე რომ ჩემი შრომა ცოტათი შემსუბუქებული იქნება. მე დამრჩება მხოლოდ მოწინავე სტატიების შედგენა: იმასაც ხანდიხან ილ. ჭავჭავაძე, ან ჯათარიძე ან ჩხოტუა შეადგენს“³.

ილ. ჭავჭავაძე ზრუნავდა აგრეთვე გაზეთის მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვისაც. ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ს. მესხის წერილი 1875 წლის 3 დეკემბრის თარიღით: „ხო ხედავ, რო ერთი წელიწადი გავიდა, ეს არის რაც გაზეთი სამჯერ გამოდის და ამ წლის განმავლობაში გაზეთს ჩემს მეტი მუდამ თანამშრომელი არა ჰყოლია. თითქო შერცხვათ ეს ზოგიერთ აქაურებს და დაიწყეს მოლაპარაკება იმაზე, რომ რითაც იქნება უნდა დავეხმაროთ გაზეთსო. გუშინ აქ ჩემთან რედაქციაში კრება გვეკონდა ამ საგანზე მოსალაპარაკებლად, იყვნენ: ილ. ჭავჭავაძე, ბეს. ლოღობერიძე, პ. ნაკაშიძე, კ. ლორთქიფანიძე, ბ. ჯათარიძე, დ. ჩხოტუა, სტეფანე და მე. გადასწყვიტეს, რომ თუ გაზეთს

¹ ს. მესხი, წერილები, ი. ბოცვაძის რედაქციით, 1951 წ., გვ. 94.

² იქვე, გვ. 162.

³ იქვე, გვ. 205.

რაიმე მატერიალური საშუალება არ გამოუჩინეთ, ისე როგორც რიგია იმის წაყვანა შეუძლებელი არისო. ამნაირი საშუალება ჯერ-ჯერობით სტამბა მონახეს: ილიამ სთქვა, რომ 7000 მანეთს მე მოვაგვარებ სტამბის გასამართავათაო და ვეცადნოთ, რომ სტამბის შემოსავალმა მუქთად გამოსცეს გაზეთიო“¹.

ილ. ჭავჭავაძის და „დროების“ ჯგუფის ერთობლიობა იგრძნობა არა მხოლოდ საგაზეთო მუშაობაში, არამედ სხვა საზოგადო საქმიანობაშიც. მაგალითად, 1875 წელს თბილისში ჩამოყალიბდა ქართული წიგნების გამომცემელთა საზოგადოება, რომლის ძირითად ბირთვსაც ილ. ჭავჭავაძესთან ერთად „დროების“ თანამშრომლები შეადგენდნენ. „ამ საზოგადოებაში ან ამხანაგობაში,—წერდა ს. მესხი, — ამ ეჟმად ათი კაცი ვართ მოთავენი, კომიტეტი: ილ. ჭავჭავაძე, ბეს. ლოლობერიძე, ბეს. ჭაფარიძე, იასსე ჭავჭავაძე, დიმ. ბაქრაძე, გ. თუმანოვი, პ. უმიკაშვილი, რ. ერისთავი და მე. განზრახვა ჩვენი ის არის, რომ ქართველი ძველი და ახალი საუკეთესო მწერალთა თხზულებები გამოვსცეთ, აგრეთვე ისტორიული და სახელმძღვანელო“².

ვფიქრობთ, ცხადი უნდა იყოს, რომ ს. მესხი და „დროების“ ჯგუფი თავისი იდეური მოწინააღმდეგის შესახებ ასე გულთბილად არ ილაპარაკებდა, არ მოსთხოვდა მას გაზეთში თანამშრომლობას და არ დაავალბდა მოწინავე წერილების წერას.

დასასრულ, ჩვენ კიდევ ერთ დოკუმენტს მოვიტანთ, რომელიც ნათლად მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ილ. ჭავჭავაძე გაზეთ „დროების“ სარედაქციო კოლეგიის ერთ-ერთი ძირითადი წევრია და სხვა წევრებთან ერთად თანაბრად ინაწილებს გაზეთის ჰირსა და ლხინს. ეს დოკუმენტი ს. მესხის ხელით დაწერილი „დროების“ რედაქციის პირობა, შედგენილი 1876 წლის 1 მარტს. პირობა შეიდი პარაგრაფისაგან შედგება:

„§ 1. „დროების რედაქციას შეადგენენ: აკაკი წერეთელი, ილია ჭავჭავაძე, ნიკოლოზ ნიკოლაძე და ს. მესხი;

§ 2. როგორც გაზეთის ლიტერატურულ საქმეებში, აგრეთვე ეკონომიურში ამ ოთხ წევრს რედაქციისას ერთნაირი ხმა და უფლება აქვთ;

§ 3. რედაქციის რჩევა დანიშნავს ერთ პირს, რომელსაც გაზეთის ეკონომიურ საქმეებს მიაბარებს. ამ რჩევაზეა დამოკიდებული

¹ ს. მესხი, წერილები, 1951 წ., გვ. 203.

² იქვე, გვ. 205.

რედაქტორის ამორჩევა, როდესაც ეხლანდელი რედაქტორი სერგეი მესხი, რომლისაზე შემთხვევის გამო, დროებით ან სამუდამოთ ამ მოვალეობისაგან ხელს აიღებს;

§ 4. რედაქციის წევრნი ვალდებული არიან: ა) თავის შრომით დაეხმარონ გაზეთის გაუმჯობესებას და წარმატებას ლიტერატურულის მხრით; ბ) მოსძებნონ საშუალება, რომ მატერიალურის მხრით გაზეთს არავითარი დაბრკოლება არ ექნეს, — და საზოგადოთ ისე იზრუნონ გაზეთისათვის, როგორც თავის საკუთარ საქმისათვის;

§ 5. ყოველგვარი უთანხმოება, რომელიც რედაქციის რჩევაში ატყდება, ხმის უმეტესობით უნდა გადაწყდეს; თუ რჩევის ხმები თანასწორად გაიყოფა, მაშინ რჩევა მოიწვევს ერთ გარეშე პირს, აღძრული კითხვის გარდასაწყვეტად და ორსავე შემთხვევაში თითოეული წევრი ვალდებულია უმეტესობის გარდაწყვეტილებას დაემორჩილოს.

§ 6. ყოველ წევრს რედაქციისას უფლება აქვს შეაჩეროს გაზეთში დასაბეჭდი სტატია, თუ ის დაინახავს, რომ ამ სტატიის დაბეჭდვა გაზეთში რომელისაზე მხრით მავნებელია. ამ შემთხვევაში სტატიის შემჩრებელმა რედაქციის რჩევა უნდა მოიწვიოს, რომელიც გადასწყვეტს: დაიბეჭდოს თუ არა.

§ 7. ამ თავითვე ბეჭდვით უნდა გამოცხადდეს, რომ დღეის შემდეგ „დროების“ რედაქციას ზემოხსენებული ოთხი პირი შეადგენს და რომ გაზეთის საქმეში მკითხველი საზოგადოების წინაშე პასუხისმგებელი მხოლოდ ეს პირები არიან.

ამ პირობას დავესწარით და თანახმა ვართ „დროების“ გამომცემელი სტეფანე მელიქიშვილი, „დროების“ რედაქტორი და გამომცემელი სერგეი მესხი, აკაკი წერეთელი, ილია ჭავჭავაძე, ნიკო ნიკოლაძე¹. პირობას ხელს აწერს ოთხივე ზემოხსენებული პირი.

ამრიგად, ჩვენს მიერ მოტანილი მასალები ილია ჭავჭავაძისა და „დროების“ თანამშრომელთა შორის რაიმე წინააღმდეგობაზე და განხეთქილებაზე კი არ მიუთითებს, არამედ მათ მჭიდრო თანამშრომლობაზე მეტყველებს.

ერთგვარი ბზარი თერგდალეულებში გაჩნდა 1876 წლის მეორე ნახევრიდან, როცა დაიწყო კამათი ეკონომიურ საკითხებზე. ამის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის ს. მესხი 1876 წლის 7 ივნი-

¹ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მე ს-ბის არქივი, საბუთი № 10.

სის წერილში ეკ. მელიქიშვილისადმი: „ქუთაისისა და თბილისის ბანკის თაობაზე, ჩვენ, ე. ი. მე, ნიკოლაძეს და აკაკის ერთის მხრით და ილ. ჭავჭავაძეს და საზოგადოთ ლოღობერიძეებს მეორე მხრით, ცოტაოდენი კინკლაობა მოგვივიდა. ქუთაისში დაიწყო საქმე. ჩვენ ერთის მხრით ვიყავით, ცალკე პარტიას შევადგენდით და ლოღობერიძეები მეორეს. ბანკის ამორჩევის შემდეგ, როგორც გეცოდინება „დროებაში“ ჩემი („მეკენის“) ანგარიში იყო დაბეჭდილი, რომელმაც, რასაკვირველია, ლოღობერიძეები გულზე გახეთქა, მოთმინებულან გამოიყვანა და გააბრაზა.

შემდეგ ნიკოლაძემ თბილისის ბანკის გამგეობის წინააღმდეგ გამოილაშქრა „თბილისის მოამბეში“. აქ ილია ჭავჭავაძე გაჯავრდა. ეს ორი გამოჯავრებული მხარეები შეკავშირდნენ ერთად, მოილაპარაკეს და რაღა ბევრი გავაგრძელო, გადასწყვიტეს, რომ ჩვენი ორგანო უნდა გავიჩინოთ, ჩვენი გაზეთი დავაარსოთ, რომ ასეთი საქმე შემდეგში არავინ გვიქნასო¹. შექმნილ ვითარებას შედეგად „ივერიის“ დაარსება მოჰყვა.

რაც დრო გადიოდა, კამათი „დროება“-„ივერიელებს“ შორის თანდათანობით უფრო ფართო ხასიათს იღებდა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ 80-იანი წლების დასაწყისში მათ მაინც შესძლეს საერთო ენის გამონახვა და 1880 წელს „დროება“ და „ივერია“ შეერთდა. ეს შეერთება არ მომხდარა ერთ ხელის დაკვრით. მას წინ საკმაოდ ხანგრძლივი მოლაპარაკება უძღვოდა. ამის შესახებ საინტერესო მასალას გვაწვდის ს. მესხი ერთ-ერთ წერილში, რომელიც „დროება“-„ივერიის“ შეერთებას ეხება. ს. მესხი წერდა: „ხანგრძლივი მოლაპარაკება გვექონდა ჩვენ, სანამ ამ შეერთებაზე დავთანხმდებოდით. ბევრი ავწონეთ, დავწონეთ, ავიღეთ, დავიღეთ, გავსინჯეთ და გადავწყვიტეთ, რომ შეერთება ჩვენთვის ღონე და სარგებლობა იქნება, ცალ-ცალკე მოღვაწეობა არც თვითონ ჩვენ მოგვცემს ხელს და არც თვით საზოგადოებას დააკმაყოფილებს.

ჩვენ დავინახეთ და დავრწმუნდით, რომ არც ერთი ისეთი დედა აზრი არ გვაშორებს ჩვენ ერთი მეორისაგან, რომ შეერთება, ერთად მუშაობა არ შეგვეძლოს სამშობლოს ლიტერატურისათვის! დავინახეთ და დავრწმუნდით, რომ „დროებისა“ და „ივერიის“ მიმართულებას შორის არ არის ისეთი შესამჩნევი განსხვავება, რომ ამ ორ გამოცემას ხელს უშლიდეს ხელი ხელში ჩავლებასა და ერთად სვლას საზოგადო მიზნის მისაღწევნელად და შესასრულებლად; და-

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 217.

ვინახეთ და დავრწმუნდით, რომ ეს ორი გამოცემანი არ შეადგენენ ისეთ განსხვავებულს ცალ-ცალკე ბანაკებს, რომ ერთსა და იმავე საქმის ძმურად, თანხმობით წაყვანა არ შეეძლოთ: დავინახეთ და დავრწმუნდით, ჩვენ ორთავეს უფრო ხშირად პრინციპების, მიმართულების, დედა აზრის განსხვავება კი არ გვაშორებს ერთმანეთს, არამედ თითქმის მხოლოდ ერთმანეთის გაუგებრობა, ხანდახან, საუბედუროდ, პიროვნება, თავმოყვარეობაც კი და სხვა ამგვარი წვრილმანი გარემოებანი.

დავინახეთ და დავრწმუნდით და დავსძლიეთ ეს ჩვენი ერთმანეთის განმაშორებელი წვრილმანი და დამაბრკოლებელი მიზეზი და შევერთდით.

შევერთდით იმიტომ, რომ... ამ შეერთებაში ჩვენ ვიპოვნეთ ძალა, რომელიც ღონისძიებას მოგვცემს უფრო საფუძვლიანად, უფრო რიგიანად იმ საქმის წაყვანისას, იმ უღლის გაწევისას, რომელსაც ჩვენ ორივე ცალ-ცალკე ვეჭიდებოდით და რომელიც... ნელი ნაბიჯით მიგვყავდა წინ¹.

ამრიგად, ჩვენს მიერ მოტანილი მასალები არავითარ საფუძველს არ იძლევიან, რომ XIX საუკუნის 60-იან, 70-იან და 80-იან წლებში რაიმე დასების არსებობაზე ვილაპარაკოთ.

1897 წელს აკ. წერეთელი შენიშნავდა: „მე ჩემ დღეში არა თუ მეთაური, უბრალო წევრიც არ ვყოფილვარ რომელიმე დასისა, მით უფრო, რომ ეს დასები არსად მინახავსო“². და ეს სრული კეშმარიტებაა. ილ. ჰავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ს. მესხი, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე, პ. უმიკაშვილი, სტ. მელიქიშვილი და სხვანი ერთი გარკვეული ჯგუფის წარმომადგენელნი არიან, რომელთაც ილ. ჰავჭავაძე მეთაურობს და რომელნიც ერთიანი ძალით იბრძვიან ჩვენი ქვეყნის საჭირობოროტო საკითხების მოგვარებისათვის.

1881 წლიდან, როგორც რუსეთის, ასევე საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებანი მოხდა, რეაქციის შავმა ყორანმზ მძლავრად გაშალა ფრთები. საზოგადოებრივი ცხოვრების შემდგომმა განვითარებამ ახალი ამოცანები დააყენა ქართველი ინტელიგენციისა და მშრომელი მოსახლეობის წინაშე, და 1881 წლიდან „ღროება“ და „ივერია“ დაშორდნენ

¹ „ღროება“, 1879 წ., № 237.

² „აკაკის თვითი კრებული“, 1897 წ., № 4

ურთმანეთს, გაწყდა ყველა შემაერთებელი ძაფი და სამოციანელთა ჯგუფი, როგორც ერთიანი იდეური მიმდინარეობა, 1881 წლის დასასრულს საბოლოოდ დაიშალა.

ილ. ჭავჭავაძის ხელმძღვანელობით სამწერლო-სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსული სამოციანელების და მათ შორის ს. მესხის სამოქმედო პროგრამის ძირითად მუხლს ეროვნული და სოციალური საკითხის მოგვარება წარმოადგენდა, ამ საკითხების ირგვლივ წარმოებულ გმირულ ბრძოლებში ქართველი სამოციანელები მჭიდროდ უკავშირდებოდნენ დიდ რუს ხალხს და რუსეთის იმპერიაში შემავალ ყველა ერს. „ჩვენ, — წერდა აკ. წერეთელი, — დიდად ვაფასებთ ძმობას, ერთობას, მეგობრობას რუსეთის ერებთან, ჩვენ გვსურს ხელისხელჩაკიდებული სიარული არა მარტო ეროვნული, არამედ საკაცობრიო იდეალების განსახორციელებლად, იმ იდეალების, რომელსაც ეწოდება ძმობა, ერთობა, თანასწორობა“¹.

ეროვნულ და სოციალურ ბრძოლებში ჩვენმა სამოციანელებმა მხატვრული ლიტერატურა გამოიყენეს. როგორც ყველაზედ ბასრი და ელასტიური იარაღი თავისი აზრების პროპაგანდიასთვის. მართებულად შენიშნავს პროფ. დ. გამეზარდაშვილი, რომ „რევოლუციურ-დემოკრატიულ აზრს იმ დროს უფრო მეტი გასაქანი სწორედ ლიტერატურის სფეროში შეეძლო ეპოვნა; თანაც, ამ გზით, იგი უფრო მისაწვდომი იქნებოდა ხალხისათვის“².

ს. მესხის მართებული გაგებით ხელოვნება საერთოდ და ლიტერატურა კერძოდ სამყაროს მხატვრული შემეცნებისა და გამოსახვის სპეციფიკური ფორმაა.

როდესაც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ახალი იდეები წარმოიშობიან, ისინი მკვეთრ გამოხატულებას პოულობენ ლიტერატურაში და ქმედით გავლენას ახდენენ საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაზე. ამიტომ, ს. მესხის რწმენით, ხელოვნება და კერძოდ ლიტერატურა შეიძლება გამოყენებულ იქნეს საუკეთესო იარაღად, რომელიც არა მხოლოდ ასახავს სინამდვილეს. არამედ შეუძლიან ამ სინამდვილის შეცვლაც.

¹ ეურნ. „კლდე“, 1913 წ. № 6.

² დ. გამეზარდაშვილი, „ნარკვევები ქართული რეალისმის ისტორიიდან“, ტ. II, გვ. 208.

ს. მესხის გაგებით საზოგადოების მატერიალური, ეკონომიური ბაზისი ლიტერატურის უხვი წყაროა და იგი წარმოადგენს მის საგანსაც და განვითარების განმსაზღვრელ ფაქტორსაც. ამიტომ, მწერალი მოვალეა მხატვრული სახეებით გამოხატოს მის ირგვლივ არსებული ობიექტური სინამდვილე, დაგვანახოს ადამიანთა შორის არსებული ურთიერთობანი, ის იდეები, რომელნიც ამა თუ იმ ეპოქისათვის არიან ნიშანდობლივი და დამახასიათებელი, დაგვანახოს ბუნება მთელი თავისი საკვირველებით და გვიჩვენოს საზოგადოებაში არსებული ბრძოლის ცხოველი სურათები. ყოველივე ამას კი მწერალი მხოლოდ მაშინ შესძლებს, თუ საფუძვლიანად შეიცნობს მატერიალურ სამყაროს.

ლიტერატურისა და აგრეთვე პერიოდული პრესის მიზანი და დანიშნულება ნამდვილი ხალხის სამსახურია. „ნამდვილი ხალხის“ ცნებაში ს. მესხი გლახობას გულისხმობს, რომელიც ჩვენი ცხოვრების დასაყრდენად მიაჩნია.

ვერც ლიტერატურამ და ვერც ქართულმა პერიოდულმა პრესამ, მიუხედავად საკმაო ხნის არსებობისა, ვერ მიაღწია ნამდვილ ხალხამდე. ამის მიზეზი კი ს. მესხის აზრით ის არის, რომ „ქართველმა სოფლის გლეხმა ჭერ წერა-კითხვაც არ იცის... ისეთს მდგომარეობაშია ჩავარდნილი, რომ იმას არც ეწიგნება და არც ეგაზეთება“¹. მძიმე ეკონომიური მდგომარეობა, დღე-ნიადაგ ლუკმა-პურისათვის ბრძოლა, ქართველ გლეხობას არ აცლის ლიტერატურისათვის. ამიტომ ქართული ლიტერატურის მკითხველთა წრე მეტად ვიწრო და შეზღუდულია. „რაც დღემდე ქართულ ენაზე გამოსულა და გამოდის — წერს ს. მესხი — იბეჭდება იმ ერთი მუკა თავად-აზნაურობისათვის, რომელიც ჩვენს მკითხველ საზოგადოებას შეადგენს“². ეს გარემოება კი მეტად უარყოფითად მოქმედებს როგორც ქართული ლიტერატურის, ასევე პერიოდული პრესის განვითარებაზე. რადგან მკითხველთა შეზღუდული წრე და ისიც ინდიფერენტულად განწყობილი მკითხველებისა, გავლენას ვერ ახდენს მწერლობის განვითარებაზე. მწერალს ეკარგება ხალხის და სტიმული შემოქმედებითი მუშაობისა, მითუმეტეს, რომ „როგორც ეს თავად-აზნაურობა, ეს ესრეთ-წოდებული მოწინავე ნაწილი საზოგადოებისა, აგრეთვე მთელი ქართველობა ამ ყამათ ისეთს მდგომარეობაშია. რომ თითქო იმას ავიწყდება ყოველივე მშობლიური: ავიწყდება:

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 115.

² იქვე.

სამშობლო ისტორია, ძველი ქართველების მხნე და ხან-და-ხან დიდებული ცხოვრება, ავიწყდება მშობლიური ენა, ყოველივე ნაციონალური თვისება და ხასიათები; ავიწყდება და თითქო გულხელ დაკრეფილი ღვთის განგებას და თავის ბედის წერას მიენდო; უძნელდება აწმყო ცხოვრება, ეზარება წარმოდგენა მომავალი ბედისა და ცხოვრებისა¹. ხოლო, როდესაც ხალხი გულვრილად უწყებს ცქერას თავისი ქვეყნის საქმეებს, მშობლიურ ენას და ლიტერატურას,—ეს დიდი ეროვნული საფრთხის წინაშე აყენებს მას.

შექმნილ ვითარებაში, ს. მესხის გაგებით, ქართული ლიტერატურის მოვალეობა ის არის, რომ თვალი აუხილოს ხალხს, „წარსული ისტორიული ცხოვრების მოგონებითა და განათლებული ხალხების გაცნობით გამოაღვიძოს, გააგებინოს, რომ ერთ წერტილზე გაჩერება დამღუპველია ხალხისათვის, რომ ვისაც სიცოცხლე, კაცური სიცოცხლე სურს ამ დედა-მიწაზე, ის ყველაზე პირველათ ხელს უნდა ანძრევედეს, თავის თავს უნდა იცნობდეს, თავის სამშობლო ენას არ უნდა ივიწყებდეს...

თუ ამ დროს ქართულმა ლიტერატურამ იმდენი ძალა და გამჭრიახობა გამოიჩინა, რომ... ცოტათი მაინც შეაყვარა ქართველს ენა, ქართველების სამშობლო და რამდენიმე ისეთი აზრი დათესა საზოგადოებაში, რომელიც ქართველებს თვალს გამოაკეციტინებს და წარმატებისა და უკეთესი მომავლის სურვილს აღუძრავს,—ამის მეტს, ეხლანდელ მდგომარეობაში, ქართულ ლიტერატურას ნურას მოსთხოვთ: ესეც დიდი დამსახურება იქნება².

ს. მესხის რწმენით ლიტერატურისა და ხელოვნების ერთ-ერთი ამოცანა ისიცაა, რომ ხალხში შეიტანოს და დანერგოს მეცნიერული ცოდნა. იგი სავსებით იზიარებს ნ. ჩერნიშევსკის თვალსაზრისს, რომ „ხელოვნებას... არაჩვეულებრივი უნარი აქვს ადამიანთა ვეებერთელა მასაში გაავრცელოს მეცნიერების მიერ მოპოვებული ცნებები, იმიტომ, რომ ხელოვნების ნაწარმოებებთან გაცნობა ადამიანისათვის ბევრად უფრო ადვილია და მიზიდიველი, ვიდრე მეცნიერების ფორმულებთან და მკაცრ ანალიზთან“³.

ბრძოლა ქართული ენის დაცვისა და განვითარებისათვის, მკითხველ საზოგადოებაში ეროვნული გრძნობის დანერგვა და გაღვივება, ხალხში მეცნიერული ცოდნის გავრცელება, პროგრესული იდე-

1 ს. მესხის, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 115.

2 იქვე, გვ. 116.

3 ნ. ჩერნიშევსკის, რჩ. ფილოსოფიური თხზულებანი, 1945, გვ. 401.

ების პროპაგანდა — ეს არის, ს. მესხის აზრით, ქართული ლიტერატურის ერთ-ერთი ძირითადი და უმნიშვნელოვანესი ამოცანა.

მაგრამ ს. მესხი ლიტერატურის ფუნქციას მხოლოდ ამით არ ფარგლავს. მისი მართებული რწმენით ლიტერატურა ცხოვრების სარკეა, რომელშიც მკაფიოდ იხატება ერის სახე და ნაციონალური ხასიათი. ლიტერატურა კი არ უსაბუთებს, უჩვენებს ხალხს ცხოვრების ავ-კარგს, რასაც უადრესად ის დადებითი მნიშვნელობა აქვს, რომ აღამიანი მხატვრული სურათებით დანახულს უკეთ შეიგნებს და შეითვისებს, ვიდრე მშრალი ფრაზებით დასაბუთებულს. საზოგადოებრივი ცხოვრების ოსტატურად მოწოდებული სურათები აღამიანს საკუთარ ცხოვრებაზე დააფიქრებენ, ისინი საშუალებას აძლევენ ნაკლის აღმოფხვრისას, კარგისა და კეთილის განვითარებისას და წარმატების გზაზე დადგომისას. კაცობრიობის წინსვლა და წარმატება კი „მხოლოდ მაშინ შეიძლება, როდესაც ის თავის თავზე, თავის მდგომარეობაზე დაფიქრებას და დაკვირვებას დაიწყებს, როდესაც ის ლიტერატურის, როგორც სარკის საშუალებით დარწმუნდება, რომ ჭუჭყი აცხია და ამ ჭუჭყს მოხოცვა, მობანა ეპირება“¹.

„კაცია-აღამიანის?!“ დასასრულს ილ. ჭავჭავაძე გულწრფელად მიმართავდა თავის მკითხველს: „მე თუ შენ მიყვარხარ მკითხველო, იმისთვის მიყვარხარ, რომ იმედი მაქვს ეგ გასწორების განზრახვა. დღესა თუ ხვალე, შენში გაიღვიძებს. ამ იმედს ნუ წაგვართმევ. ნუ იფიქრებ, რომ ამ მოთხრობას შენი გაჯავრება უნდა. ამას მარტო ის უნდა, რომ შენ დაგანახვოს — რამოდენადაც შეიძლება აქვს—შენი ცული; შენი ავი, რომ იცოდე რა გაისწორო. მინამ სარკეში არ ჩაიხედავ, ან სხვა არ გეტყვის, ხომ ვერ გაიგებ რომ პირზედ ურიგობა რამ გატყვია? ეს მოთხრობა სარკე იყოს და მე — თუ გინდა — მთქმელი ვიქნები. დააკვირდი, იქნება გენიშნოს რამე“.

ამ სტრიქონებში, დიდი მწერლის მიერ მშვენივრად არის განმარტებული ლიტერატურის ერთ-ერთი დანიშნულება, რასაც ს. მესხიც სავსებით იზიარებს.

ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების უარყოფით მხარეთა გამოსწორება, „კაცური ცხოვრების“ შექმნა ს. მესხის სანუკვარი მიზანი და ოცნება იყო და ამ მიზნის განხორციელების ერთ-ერთ საშუალებად მას ლიტერატურა მიაჩნდა, რომელსაც დაურიღებლად უნდა ემხილებინა ჩვენი ცხოვრების მანკიერი მხარეები. „სა-

¹ „ღრობა“, 1878 წ., № 268.

ნამ ჩვენი საზოგადოება, — წერდა ს. მესხი. — საესეა სხვა-და-სხვა ნაკლულევანებით, სანამ ჩვენი ცხოვრება კაცური ცხოვრება არ არის, სანამ ჩვენი თავი და ჩვენი კერძო სარგებლობა ღმერთად მიგვაჩნია, სანამ ყოველი საზოგადო საქმე ჩვენ შარშანდელ თოვლად მიგვაჩნია და საზოგადოთ სამშობლო მეწველ ძროხად, — მანამ, არა თუ ლიტერატურას, რომელიც საზოგადოების სარკედ ითვლება, არამედ ყოველ კერძო კაცს მოვალეობა აქვს, რომ ეს ნაკლულევანება და ცუდი თვისებანი აშკარად, საქვეყნოდ გამოააშკარავოს¹.

ს. მესხი კატეგორიული წინააღმდეგია ისეთი ნაწარმოებისა, რა ქანრისაც არ უნდა იყოს იგი, რომელშიც არ ჩანს ქართული ხასიათი. თუ ქართველი ამა თუ იმ ნაწარმოებში თავის ნაციონალურს ვერაფერს დაინახავს, ასეთ ქმნილებას არ შეუძლიან დიდი სარგებლობა მოუტანოს მკითხველს. ს. მესხის გაგებით, მხოლოდ იმ ნაწარმოებებსა აქვთ არსებითი მნიშვნელობა, რომელნიც საყოველთაო, სახალხო ჭირსა და ლხინს ეხებიან. „საზოგადოთ ლიტერატურა, — წერს იგი, — ყოველთვის ისეთ საგნებს უნდა შეეხებოდეს, რომელთაც საყოველთაო და საზოგადო ინტერესი აქვთ. რომელნიც, თუ შეიძლება ასე ითქვას, აღნიშნულ დროს საზოგადოებას აწუხებენ“.

ს. მესხი, ისე როგორც ჩვენი სამოციანელებიც, ლიტერატურას მშრომელი ხალხის ინტერესებისათვის სამსახურში აყენებს. მისი ღრმა და მართებული რწმენით მწერლობა მოვალეა ხალხს მთელი სისრულით უჩვენოს. ცხოვრება, მაგრამ მხოლოდ ეს არ არის საკმარისი. მწერლობა მოვალეა აგრეთვე მიუთითოს ხალხს მომავალი ცხოვრების სწორი და ნათელი გზისაკენ. „ყოველ ლიტერატურულ ქმნილებას, — წერს ს. მესხი, — უნდა ჰქონდეს სახეში გამოხატოს კაცის ნამდვილი ცხოვრება, იმის ხასიათი და გარეგნობა. ყოველ ლიტერატურულ თხზულებაში უთუოდ უნდა იყოს გამოხატული კაცი თავისი ღირსებით და ნაკლოვანებით, თავისი საქმეი და გასაკიცხი ხასიათით, თავისი სასარგებლო ან ბოროტი მოქმედებით. საზოგადოთ ლიტერატურის მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ სარკესავით უჩვენოს ხალხს იმის ცხოვრების საქმეი ან გასაკიცხი მხარეები. რასაკვირველია, ამასთანავე ლიტერატურამ არ უნდა დაივიწყოს, რომ, თუ კაცის ცხოვრებაში ცუდსა და გასაკიცხს მხარეებს მონახავს, იმის ვალი ისიც არის, რომ უჩვენოს ისეთი ახალი გზა, რომელზედაც ამ ხალხმა უნდა გაიაროს, უჩვენოს ისეთი

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. 11, 1963 წ., გვ. 293.

საშუალება, რომელმაც რომელიმე ქირი ან ნაკლოვანება საზოგადოებისა უნდა მოსპოს. თუ რომელიმე ლიტერატურა არცერთს ამ დანიშნულებათაგანს არ ასრულებს, თუ ის განიხილავს აწმყო ცხოვრებას და არ უჩვენებს მომავალი საუკეთესო ცხოვრების გზას, მაშინ, შეგვიძლია დარწმუნებით ვთქვათ, ამნაირ ლიტერატურას არაფერი სარგებლობა არ მოაქვს, ის ვერ ასრულებს თავის დანიშნულებას“¹.

ამრიგად, ს. მესხის რწმენით ლიტერატურის ამოცანა მდგომარეობს არა სინამდვილის უბრალო გადმოცემაში, არა მის ფოტოგრაფირებაში, არამედ ლიტერატურა უნდა ჩასწვდეს საზოგადოებრივი ცხოვრების შინაგან კანონზომიერებას და რეალისტურად ასახოს მისი აწმყო, განსაზღვროს და მიუთითოს განვითარების შემდგომი გზები.

მაგრამ, ს. მესხის აზრით საკმარისი არ არის, რომ მწერალმა რეალურად ასახოს ცხოვრება. ამასთან ერთად აუცილებელია, რომ იგი დაეხმაროს მკითხველს ცხოვრების გაგებაში და უჩვენოს მას ის მიზეზები, რომელნიც ამ ცხოვრების საფუძველს წარმოადგენენ და განაპირობებენ მის განვითარებას.

ს. მესხისათვის ლიტერატურა ზედნაშენური კატეგორიაა, ამიტომ, ცალკეულ ლიტერატურულ მიმართულებებსა და თეორიებს არ შესწევთ უნარი ცხოვრებაში ცვლილებების მოხდენისა, თვით ცხოვრებაში მომხდარი ძვრები კი სცვლიან ლიტერატურულ მიმართულებებსა და თეორიებს, მაგრამ ლიტერატურას მაინც შესწევს უნარი, რომ გარკვეული გავლენა მოახდინოს ბაზისზე და მნიშვნელოვანი როლი ითამაშოს მის განვითარებაზე.

ს. მესხი მშვენივრად გრძნობს, თუ რა დიდი და საპასუხისმგებლო ამოცანები დგას მწერლის წინაშე. მაგრამ მან ისიც იცის, რომ რაც უფრო დიდი და საპასუხისმგებლო ამოცანები დგება მწერლობის წინაშე, მით უფრო ფართო გონებრივი განათლების მქონე ადამიანებია საჭირო მათი წარმატებით გადაჭრისათვის.

ჯერ კიდევ ბ. ბელინსკი შენიშნავდა. რომ «Была время, когда все твердили о том, что поэту нужны только талант и вдохновение, что он учен без наук, всезнающ без учения, что он сам себе судья и закон...

Такое воззрение на поэта господствовало у нас в эпоху так называемого романтизма (блаженной памяти...

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 119—120.

Тепер не то: все кричат о необходимости знания для поэта, об идеях, о направлении, о сочувствии к современной действительности»¹.

ს. მესხი სავსებით იზიარებს ბ. ბელინსკის ამ თვალსაზრისს, მისი რწმენით ნამდვილი პოეტი ის არის, ვისაც ფართო გონებრივი განათლება აქვს, მაგრამ გონებრივ განათლებასთან ერთად ს. მესხი არანაკლებ მნიშვნელობას ანიჭებს გრძნობასაც. პოეტის შემოქმედებაში გრძნობა ძალდაუტანებლად უნდა იღვრებოდეს და იგი უნდა იყოს სადა, მარტივი და არა მხოლოდ გონებით ნაკარნახევი.

„კარგი გრძნობა და კარგათ შემუშავებული ტვინი — წერს ს. მესხი,— აი, აუცილებელი თვისება პოეტისა. განსაკუთრებით გრძნობა, გრძნობა, რომელიც ძალ-დაუტანებლად, თავის ნებით გამოითქმის, რომელიც გულისაგან გაჩენილა და არა მარტო ტვინით არის შეთხზული. მხოლოდ იმისთანა პოეტურ თხზულებას აქვს ადამიანზე გავლენა, მხოლოდ ის პოეზია არის ნამდვილი პოეზია. რომელიც მარტივია და არა ნაკეთები, გულიდან წარმომდგარა და არა მხოლოდ ტვინში შემუშავებულია“².

გრძნობისა და გონების ურთიერთ მჭიდრო კავშირი ს. მესხს ქვემარტივ ლიტერატურული ნაწარმოების შექმნის ერთ-ერთ აუცილებელ პირობად მიაჩნია. ცივი გონების კარნახით შექმნილი ყალბი პათეტიკური ტონი და ნაძალადევი გრძნობებითა და არაბუნებრივი სიტუაციებით ჩახერგილი ნაწარმოები მხატვრულ ტოლოდ არ ჩაითვლება.

არკვევდა რა ხელოვნების იდეას, ბ. ბელინსკიმ მოგვცა ხელოვნების სრულიად ახალი გაგება და მიუთითა, რომ „ხელოვნება არის უშუალო კვრეტა ქვემარტებია, ანუ სახეებით აზროვნება“³.

ს. მესხი, რომელმაც საფუძვლიანად შეითვისა ბ. ბელინსკის შეხედულებანი, გვერდით ამოუდგა ილ. ქავჭავაძესა და ნ. ნიკოლაძეს და შეეცადა ქართული ლიტერატურა ხელოვნების ამ ახალი გაგების დონეზე აეყვანა. „ჩვენი მწერლობა მაშინ გაამართლებს თავის დანიშნულებას, — წერს ს. მესხი,— თუ იგი ფიქრს. გრძნობას და აზრს ხალხისას ხალხსვე გადასცემს მხატვრული სახეებით და არა მსწავლელის მსჯელობითა“.

მოტანილი ამონაწერიდან ისიც იგრძნობა, რომ ს. მესხს ხელოვნ-

¹ В. Г. Белинский, Полное собр. соч., под ред. С. А. Венгерова, т. V, стр. 293.

² „დროება“, 1879 წ., № 37.

³ ბ. ბელინსკი, რჩეული ფილოსოფიური თხზულებანი, 1948 წ., კვ. 607.

ნება და აქოდ ლიტერატურა ცნობიერების გარკვეულ ფორმად პიაჩნია, რომელიც განსხვავდება ცნობიერების სხვა ფორმებისაგან და კერძოდ მეცნიერებისაგან. მაგრამ იგი მეცნიერებასა და ხელოვნებას შორის მჭიდრო კავშირსაც ხედავს და ხაზგასმით მიუთითებს ამ გარემოებაზე.

მეცნიერებისა და ხელოვნების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხის გარკვევის დროს ს. მესხი უდაოდ ბელინსკის თვალსაზრისიდან გამომდინარეობს, რომელიც წერდა: «Видят, что искусство и наука не одно и то же, а не видят, что их различие вовсе не в содержании, а только в способе обрабатывать данное содержание. Философ говорит силогизмами, поэт — образами и картинами, а говорят оба они одно и то же. Политико-эконом, вооружаясь статистическими числами, доказывает, действуя на ум своих читателей или слушателей, что положение такого-то класса в обществе много улучшилось или много ухудшилось вследствие таких-то и каких-то причин. Поэт, вооружаясь живым и ярким изображением действительности, показывает в верной картине, действуя на фантазию своих читателей, что положение такого-то класса в обществе действительно много улучшилось или ухудшилось от каких-то причин. Один доказывает, другой показывает и оба убеждают, только один — логическими доводами, другой — картинами. Но первого слушают и понимают немногие, другого все... Ни наука не может заменить искусство, ни искусство — науку».

ს. მესხიც ბელინსკის მსგავსად ხელოვნებასა და მეცნიერებას შორის არსებითი ხასიათის მსგავსებას ხედავს. ეს მსგავსება მათ შინაარსსა და მიზანში მდგომარეობს, მაგრამ მათ ასევე არსებითი განმასხვავებელი ნიშნებიც ახასიათებთ, რაც იმაში გამოიხატება, რომ საერთო მიზნის მისაღწევად და შინაარსის გადმოსაცემად ისინი სხვადასხვა ხერხებსა და მეთოდებს იყენებენ. „მწერლობაცა და მეცნიერებაც, — წერს ს. მესხი, — ხალხის მსახურნი არიან, მაგრამ სხვადასხვაგვარად უმსახურებიან, — მწერლობა გვიჩვენებს, გვიჩვენებს ხატებით, რომელშიც დიდი გრძნობაა ჩაწნული, მეცნიერი კი გვიმტკიცებს აზრებითა, რიცხვებითა... და იმასავე ამბობს, რაც მწერალმა თქვა“¹.

¹ ხელოვნებისა და მეცნიერების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი საქართველოში კარგად განმარტა ილ. ქაჯაძემ თავის მრავალ წერილში და განსაკუთრებით კი წერილში „საქართველოს მოამბეზედ“. ყოველ ექვს ჯარზეა, რომ ს. მესხი ამ საკითხზე მსჯელობის დროს ილიას შეხედულებებიც ხელმძღვანელობდა.

ლიტერატურის ხალხურობის პრობლემას ქართველი სამოციანელები; განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში აყენებდნენ და მწერლის ხალხურობასა და ნაციონალურობას მუდამ მკვიდრო კავშირში განიხილავდნენ. ზემოხსენებული პრობლემის განხილვისას სამოციანელები და მათ შორის ს. მესხიც ბელინსკის თვალსაზრისს ემყარებოდნენ, რომელსაც ხალხურობა თავისი დროის ესთეტიკის ალფად და ომეგად მიაჩნდა. განმარტავდა რა ხალხურობის საკითხს ლიტერატურაში, ბელინსკი წერდა: «Что такое народность в литературе? Отражение индивидуальности, характерности народа, выражение духа внутренней и внешней его жизни, со всеми ее типическими оттенками, красками и родимыми пятнами»¹.

ს. მესხი იზიარებს ბელინსკის ამ შეხედულებას და ლიტერატურის ამოცანად იმას მიიჩნევს, რომ იგი ასახავდეს ხალხის ცხოვრებას, ასახავდეს ისე, რომ ერთის მხრით გამოხატავდეს ხალხის გულისტკმას, ინტერესებს, მისწრაფებებსა და თავისებურებებს. მაგრამ ასახავდეს ისეთი ფორმით, რომ იგი ნათელი, გასაგები და ადვილად მისაწვდომი იყოს ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის. ამიტომ ბ. ბელინსკისა და ილ. ჭავჭავაძის მსგავსად ს. მესხიც უდიდეს ყურადღებას აქცევს არა მხოლოდ ნაწარმოების შინაარსს. არამედ მის ფორმასაც. მისი გაგებით, მხოლოდ მაღალიდგური და ღრმაშინაარსიანი ნაწარმოები, რომელიც ხელმისაწვდომი ფორმით იქნება ნაქანდაკევი, მოუტანს ხალხს ჭეშმარიტ სარგებლობას.

ს. მესხი მშვენივრად ამჩნევს, რომ საზოგადოება დაყოფილია ორ ერთიმეორის საწინააღმდეგო ბანაკად. ერთ მხარეს დგანან განცხრომაში და ფუფუნებაში მყოფი მდიდრები, ხოლო მეორე მხარეს — უკიდურეს გაჭირვებაში მყოფი ღარიბები. მათი მატერიალურა ინტერესები არსებითად განსხვავებულნი არიან და განსხვავებულია აგრეთვე მათი დამოკიდებულება ლიტერატურისა და მშვენიერების მიმართ. ს. მესხი ხაზგასმით შენიშნავს, რომ არის „ერთი ნაწილი კაცობრიობისა, რომელსაც გაზაფხულის სიტკბოებისათვის, სიყვარულისათვის და სხვა ამგვარი გრძნობებისათვის სრულებით არ სცალია. მთელი თავისი სიცოცხლე ის ლუკმაპურის საძოვნელად დატრიალვებს და იშვიათად თუ არის ხოლმე გამძღარი. ტკბილი გაზაფხული მხოლოდ მაშინ არის იმისთვის, როცა თვითონ და თავის ცოლშვილი გამძღარი და ჩაცმულ-დახურულია ბუღბუღლის ყურთა

¹ В. Г. Белинский, Полное собр. соч. изд. АН СССР, т. II, стр. 23.

საამო გალობა არა გვეკონია მაგდენათ საამო იყოს იმ ყურთათვის, რომელსაც დღე და ღამე მშვიერი შვილების ტირილი და ყაყანი ესმის“¹.

სავსებით მართებულად შენიშნავს მ. გაფრინდაშვილი, რომ „ს. მესხი აქ ნათლად გამოხატავს შატერიალისტური ესთეტიკის იმ დებულებას, რომლის მიხედვით ესთეტიკური სიამოვნების ან, სხვაგვარად რომ ვსთქვათ, მშვენიერის კატეგორიას კლასთა მატერი-ალური ინტერესები უდევს საფუძვლად“².

როგორც აღვნიშნეთ, ს. მესხს ღრმად სწამს, რომ საზოგადოების განვითარებისათვის ლიტერატურას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს, იგი ხალხის გონების გამხსნელი და გზის მანათობელია, „საზოგადო-დოთ, ლიტერატურა ძალიან ეხმარება ხალხის ზნეობის გაუმჯობესებას“, მაგრამ თავის მხრით საზოგადოებაც ქმედით გავლენას ახდენს მწერლობის განვითარებაზე. რაც უფრო მრავალფეროვანია საზოგადოებრივი ცხოვრება, მით უფრო მრავალფეროვანია ლიტე-რატურაც და რაც უფრო ძლიერია საზოგადოებაში კითხვის ხალი-სი, რაც უფრო მეტია ვატაცება მწერლობით, მით უფრო სწრაფად ვითარდება იგი. „საიდან უნდა გაჩნდეს... რიგიანი ლიტერატურა, თუ თვითონ საზოგადოებაში არ არის კითხვისა და სწავლის ხა-ლისი? — კითხულობს ს. მესხი, — ლიტერატურა ყოველთვის ცხოვრების სარკეა; ეს ისეთი გაცვეთილი ქეშმარიტებაა, რომელსაც დამტკიცება არ უნდა. თუ თვითონ საზოგადოებაში არ არსებობენ სიცხოველე და ცნობის ინტერესი — ლიტერატურაში საიდან უნდა გამოიზატონ ისინი?“³.

ს. მესხი, რომელიც ძალიან კარგად იცნობდა ქართული ლიტე-რატურის განვითარების გზებს, ხედავდა, რომ მეთვრამეტე საუკუ-ნის მეორე ნახევრიდან, ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნის სამოციან წლებამდე ქართულ ლიტერატურაში ლირიკული ჟანრი განვითარ-და, რომელმაც ძირითადად მწერლის შინაგანი სამყარო გაგვაცნო და შედარებით ნაკლებად წარმოგვიდგინა რეალური სინამდვილე. ამ გარემოებას ჯერ კიდევ ილ. ჭავჭავაძემ მიაქცია ყურადღება 1862 წელს დაწერილ ერთ-ერთ დაუმთავრებელ წერილში: „ცისკარი“ 1857 წლიდან — 1862 წლამდინა“. ილაა წერდა: „ძველი დროიდან

¹ „დროება“, 1875 წ., № 30.

² მ. გაფრინდაშვილი, ნარკვევები ქართული საზოგადოებრივი აზრო-ვნების ისტორიიდან, 1959 წ., გვ. 318.

³ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 46.

დაწყებული აქამომდე ჩვენ ლექს-თხზულებითს პოეზიაში შევნიშნეთ განვითარება მხოლოდ ლირიკულ პოეზიისა, რომელიც არის ერთი გვარი პოეზიისა და რომელსაც მუსიკის და პოეზიის შუა-ადგილი უჭირავს... საგანი ამგვარ პოეზიისა თითონ პოეტის სულის მდგომარეობაა სხვადასხვა შემთხვევებში და გარემოებაში; წუთის გრძნობის, წუთის აღბეჭდილების გამოთქმაა, ერთის სიტყვით თვითონ პოეტი აქ მხოლოდ თავის გრძნობას ხატავს, თავის გულის მოძრაობას და აღბეჭდილებას. გარეგანი ბუნება მისთვის არ არსებობს, და თუ არსებობს, იმის ხელში ის წმინდა სანთელსავით ღბილია; გაათბობს თუ არა თავის გულის ცეცხლითა, იმას გამო-სახავს ზედ, რაც თითონ უგრძნია და არა იმას რაც თვით ბუნებაშია, როგორც აუცილებელი თვისება მისი. ეს მიმართულება ისე გაუფლებულია ჩვენში, რომ არამცთუ ჩვენი სასიქადულო და სახელოვანი პოეტები, არამედ ისიც. ვინც კი უნიკოდ მოაწყობს ხოლმე ორ რითმას, ისიც კი ამგვარ პოეზიის მიმდევარია¹.

პროზის ჩამორჩენილობა ს. მესხისათვის ნათელი და სამწუხარო ფაქტია. მისი დაკვირვებული თვალი კარგად ამჩნევდა, რომ განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა გვექონდა რომანის მხრივ და ეს იმ დროს, როდესაც სწორედ რომანი იყო საჭირო, როგორც ეპიკური ჟანრის ნაწარმოები, რომელსაც შესწევდა უნარი სინამდვილის სურათების სრულად გადმოცემისა და ცხოვრებაში არსებული წინააღმდეგობების ყოველი მხარის ჩვენებისა.

„რომანებს, მოთხრობებს... და საზოგადოთ ბელეტრისტიკულ ქმნილებებს, — წერს ს. მესხი, — დიდი მნიშვნელობა აქვს ეხლანდელს ჩვენი საზოგადოების მდგომარეობაში, რასაკვირველია, თუ ხეირიანი, აზრიანი იქნებიან ისინი“².

ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ს. მესხი განსაკუთრებული სიმკვეთრით მოითხოვს ეპიკური ჟანრის განვითარებას და მწერლების წახალისების მიზნით თავისი ღარიბი ჯიბიდან მცირე ჰონონარსაც კი იღებს ეპიკური ნაწარმოებებისათვის.

მაგრამ ს. მესხი არანაკლებ ყურადღებას აქცევს დრამატურგიის განვითარებასაც. მისი წერილები ქართულ თეატრზე და დრამატურგიაზე, რომელთა შესახებაც ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი, ამის ნათელი მაჩვენებელია.

¹ ილ. ჰავციავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. III, 1953 წ., გვ. 458—459.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 47.

როგორც ჩანს ს. მესხი სავსებით იზიარებს ბ. ბელინსკის თვალსაზრისს, რომელიც დიდი კრიტიკოსის მიერ ნათლად არის ჩამოყალიბებული 1841 წელს დაბეჭდილ სტატიაში: „პოეზიის დაყოფა გვარებად და სახეებად“. „ეპიკური პოეზია, — წერდა ბელინსკი, — უპირატესად ობიექტური, გარეგანი პოეზიაა, როგორც თავის თავის მიმართ, ისე პოეტისა და მკითხველის მიმართაც. ეპიკურ პოეზიაში გამოხატულია ჰერეტიკური სამყაროსი და სიცოცხლისა, როგორც თავის თავად არსებული საგნებისა, რომლებიც სრულიად გულგრილნი არიან თავისი თავისა და მათი მკვრეტელი პოეტის ან მკითხველის მიმართ.

ლირიკული პოეზია, პირიქით, უპირატესად სუბიექტური, შინაგანი პოეზიაა, თვით პოეტის გამოხატულებათ. ეპიკური პოეზია შეიძლება შევადაროთ საგანმანათლებლო ხელოვნებას — არქიტექტურას, ძერწვას და ფერწერას; ლირიკული პოეზია შეიძლება შევადაროთ მხოლოდ მუსიკას“, ხოლო რაც შეეხება დრამატულ პოეზიას, „ეს არის პოეზიის უმაღლესი გვარი და ხელოვნების გვირგვინი“¹.

რაც შეეხება პოეზიას, ს. მესხი მას ადამიანის საზოგადოებრივ და სულიერ ცხოვრებაში საკმაოდ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს, მაგრამ ყველა პოეტური ნაწარმოები არ შეიძლება ჰეშმარიტ პოეტურ ქმნილებად და ადამიანის სულის გამამდიდრებლად იქნეს მიჩნეული. „აგერ ერთი წელიწადია, რაც ჩვენ ამ აზრზე ვდგევართ. — წერს ს. მესხი, — ისე კვირა არ გასულა, რომ რამდენიმე ლექსი არ მოგვსლოდეს, დასაბეჭდათ, ისე ნომერი არ გამოსულა თითქმის, რომ შიგ ორიოდ ლექსი არ ყოფილიყო დაბეჭდილი, და რაც უფრო მეტ ლექსს ვბეჭდავდით, მით უფრო და უფრო მეტი მოგვდიოდა, — რა ნაყოფი მოიტანა ამ ლექსების ბეჭდვამ?.. ჩვენ გვგონია, რომ დიდი არაფერი: ლექსები ჩვენ ბევრი შეგვძინა, მაგრამ ჩვენ პოეზიას და ლიტერატურას ამით არა მომატებია რა“².

ამიტომ იყო, რომ ს. მესხი, სიტყვიერად თუ წერილობით, მოსვენებას არ აძლევდა სახელოვან ქართველ მწერლებს, რომ მიეწოდებინათ „დროებისათვის“ ჰეშმარიტი პოეტური ნაწარმოებები, რომელნიც ლიტერატურასაც გაამდიდრებდნენ და მკითხველსაც სულიერ საზრდოს მისცემდნენ. „ხეირიან ლექსებს დიდი სიამოვნება“

¹ ბ. ბელინსკი, რჩეული თხზულებანი, ტ. I, 1952 წ., გვ. 356—360.

² „დროება“, 1870 წ., № 16.

ნებით დავებქდავთ ყოველთვის და ყველგან“—წერდა იგი აკაკი წერეთელს.

ს. მესხი ლიტერატურაში რეალიზმის, როგორც მხატვრული მეთოდის, თავგამოდებული დამცველია. იგი შეუპოვრად იბრძვის ყოველგვარი ანტირეალისტური მიმართულების ან მისი ნარჩენების წინააღმდეგ და ცდილობს ხელოვნების ცხოვრებასთან დაახლოვებას თვით ამ ცხოვრების გარდაქმნის მიზნით. ს. მესხის ღრმა რწმენით ლიტერატურა და ხელოვნება საერთოდ მხოლოდ მაშინ მოასდგენენ ქმედით გავლენას საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაზე, თუ ობიექტურად ასახავენ რეალობას, ასახავენ ისე, როგორც იგი არსებობს. შემოქმედმა არ უნდა შეაკეთოს და შეალამაზოს სინამდვილე, მაგრამ ს. მესხის გაგებით რეალური სინამდვილის ობიექტური ასახვა არ ნიშნავს მოვლენების პასიურ ჩვენებას. პირიქით. მწერალი ვალდებულია აქტიური დამოკიდებულება გამოამჟღავნოს მის ხელთ არსებული მასალებისადმი და გვიჩვენოს თავისი დამოკიდებულება სინამდვილესთან. ასეთი მეთოდით დამუშავებული აქტუალური თემები მნიშვნელოვან გავლენას მოახდენენ, როგორც მკითხველზე, ასევე საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაზე. ამიტომ კვებობს ს. მესხი აბსტრაქტულ თემებს როგორც ხელოვნებაში, ასევე პუბლიცისტიკაში და გულწრფელ, მეგობრულ რჩევას აძლევს დ. მიქელაძეს: „დაანებე, თავი ნუ მოგიკვდება, თავი ამ ბოროტებაზე, სიკეთეზე, პატიოსნებაზე და სხვა ამგვარ მაღალ და დაბალ გრძნობებზე და პაზრებზე წერას და უფრო მიწიერ, უფრო ყოველდღიურ, უფრო შესახებელ საგნებს მოჰკიდე ხელი, ისეთ საგნებს, რომელიც მკითხველს ცხვირში ეცეს და გამოაღვიძოს ძალაუნებურად“¹.

ლიტერატურული ცხოვრების და საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარების ერთ-ერთ მთავარ პირობად ს. მესხს აზრთა ცხოველი გაცვლა-გამოცვლა მიაჩნია. მან ძალიან კარგად იცის, რომ ბრძოლა წინააღმდეგობათა შორის განვითარების პროცესის შინაგან შინაარსს წარმოადგენს, რომ „ქვეშარტება და რომელიმე საგნის რიგინათ გაგება მხოლოდ მაშინ დაიბადება, როდესაც ამ საგანზე ორი ან მეტი, ერთმანეთის მოწინააღმდეგე აზრები ერთმანეთს შეებმინან“². ს. მესხი აქ უდაოდ დიალექტიკურად მსჯელობს და ამ თვალ-

¹ ს. ხუნდაძე, მასალები ქართული ლიტ. და საზოგ. აზროვნების ისტორიიდან, 1949 წ., გვ. 90.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 141.

საზრისს იყენებს ჩვენს პირობებში ლიტერატურული ცხოვრების განვითარებისათვის. ს. მესხი უკმაყოფილოა იმ გარემოებით, რომ ამა თუ იმ აზრს, გამოთქმულს ჩვენს ლიტერატურაში, არ უპირისპირდება მეორე აზრი, რომელმაც გონივრულად უარყოს პირველი და ასევე გონივრულად დაასაბუთოს თავისი ქვეშაობა საზოგადოებრივი და არა პირადი ინტერესებიდან. გამომდინარეობს. წინააღმდეგობა, თუკი შეიძლება მას წინააღმდეგობა ეწოდოს, ჩვენს ლიტერატურაში მხოლოდ კინკლაობის, ლანძღვის ან დეკლარატიული უარყოფის ფორმით იჩენს თავს, რომელიც მოკლებულია ყოველგვარ დასაბუთებას და მეცნიერულ მსჯელობას. „სულ სხვანაირი თვალებით უყურებს ჩვენი საზოგადოება იმ ლიტერატურაში გამოთქმულ აზრებს, რომელიც იმის ქუა-გონებას და ჩვეულებას არ შეეთანხმებოდა, წერს ს. მესხი, — მის მაგიერათ, რომ გულგრილად და დამჯდარი ჰქუით ასწონოს ყოველი ლიტერატურაში გამოთქმული აზრი და გაისწოროს ის ნაკლულევანება, რომელიც იმის ცხოვრებაში ამ ლიტერატურამ შენიშნა, ან შემოიღოს ახალი რამე, უკეთესი, — ჩვენი საზოგადოება ხშირად ფიცხლავ, ერთის სიტყვის წამოსროლით გადასწყვეტს ხოლმე, რომ ეს აზრი, ან საქმე უსაფუძვლოა და ჩვენი აზრი, ჩვენი ცხოვრება უფრო გონიერი იაო“¹.

ამ აზრის საუკეთესო ილუსტრაციად ს. მესხი მიიჩნევს 1863 წელს „საქართველოს მოამბის“ გამოსვლას და ამ ჟურნალში დაბეჭდილი მოთხრობის „კაცია ადამიანის?!“ მიერ გამოწვეულ რეზონანსს.

ს. მესხი ხაზგასმით აღნიშნავს იმ გარემოებას, რომ გაზეთი, ჟურნალი, ან ლიტერატურული ნაწარმოები, რომელიც ამხელს საზოგადოების ნაკლოვანებას, მკითხველის გახელებას კი არ ისახავს მიზნად, როგორც ეს დაბალი შეგნების ადამიანებს ჰგონიათ, არამედ ამ ნაკლოვანების გამოსწორებას. ნაკლოვანებათა გამოსწორება და საზოგადოებრივი ცხოვრების სწორი გზით წარმართვა კი ცალკეულ შეხედულებათა დაპირისპირებით არის შესაძლებელი, რადგან წინააღმდეგობათა კიდილში იჭედება ქვეშაობა.

თუ ამგვარია სურათი საზოგადოებრივი აზროვნების მხრივ, უფრო მძიმეა მდგომარეობა ლიტერატურული კრიტიკის სფეროში, რომელსაც ს. მესხი რუს რევოლუციონერ-დემოკრატების მსგავსად

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 142.

უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ლიტერატურის აღორძინებისა და განვითარების საქმეში.

ს. მესხი კარგად იცნობს ნ. ა. დობროლიუბოვ-ს მოძღვრებას ლიტერატურული კრიტიკის შესახებ, რომელშიც მშვენივრად არის განმარტებული კრიტიკის მიზნები და ამოცანები. დობროლიუბოვის გაგებით: «Дело критики состоит именно в том, чтобы рассмотреть и разобрать отношения художника к изображенному предмету; критик должен рассмотреть этот предмет очень внимательно, обдумать и разрешить по-своему те вопросы, на которые наводит этот предмет, вопросы, которые едва затронул и, может быть, даже едва заметил сам художник. Художнику представляется единичный случай, яркий образ; критику должна представляться связь между этим единичным случаем и общими свойствами и чертами жизни; критик должен понять смысл этого случая, объяснить его причины; узаконить его существование, показать его *raison d'être*... словом, чтобы критическая статья не была переливанием из пустого в порожнее, надо чтобы в ней высказывался взгляд критика на явления жизни, отражающиеся в литературном произведении; надо, чтобы в ней, с точки зрения критика обсуждался и решался какой-нибудь вопрос, поставленный самой жизнью и натолкнувший художника на создание разбираемого произведения»¹.

ს. მესხი იზიარებს აგრეთვე ლიტერატურული კრიტიკის იმ განსაზღვრას, რომელიც ნ. ჩერნიშევსკიმ მოგვცა. «Критика, — წერს ჩერნიშევსკა, — есть суждение о достоинствах и недостатках какого-нибудь литературного произведения. Ее значение — служить выражением мнения лучшей части публики и содействовать дальнейшему расширению его в массе»².

XIX საუკუნის 70-იან წლებში ლიტერატურულ-კრიტიკული აზროვნება საქართველოში მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა ლიტერატურის განვითარების დონეს. ამ გარემოებას ძალიან კარგად ხედავდა ს. მესხი და გულის ტკივილით წერდა: „ჩვენი ეხლანდელი ლიტერატურა არაფერში არა გრძნობს ისეთს ნაკლოვანებას, როგორც კრიტიკაში“³ რა გვარი მწერალიც გნებავთ, მონახავთ ჩვენში: მოთხ-

¹ Н. А. Добролюбов, Полное собр. соч., в шести том. т. I, стр. 196.

² Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., в пятидесяти томах, т. II, стр. 251.

რობებისა და რომანების მწერლები, მელექსეები და პოეტები, დრამატურგები და უბრალო სცენების მწერლები და სხვა ყოველგვარი მწერლები არიან, მაგრამ კრიტიკოსი კი, რიგიანი კრიტიკოსი ჯერჯერობით არცერთი არ მოიპოვება, არავინ არ გამოჩენილა. ეს მოვლენა ძლიერ სამწუხარო მოვლენაა მით უფრო, რომ ჩვენს ლიტერატურას ეხლა, მგონი, ისე არაფერი და არავინ არ ეჭირვება, როგორც ხერციანი კრიტიკოსი¹.

ს. მესხის მართებული ვაგებით ლიტერატურული კრიტიკის დანიშნულება მართო ის კი არ იყო, რომ დახმარებოდა მწერალს და ეჭვნიშნა მისთვის ნაწარმოების დადებითი და უარყოფითი მხარეები, არამედ ლიტერატურული კრიტიკა მოვალე იყო აგრეთვე დახმარებოდა მკითხველს ნაწარმოების სწორად ვაგების საქმეში. აქსნა და განემართა ის, რაააც საშუალო მკითხველი ვერ შეამჩნევდა, ან ვერ გაიგებდა.

ს. მესხი სასტიკი წინააღმდეგია ცალმხრივი კრიტიკისა, რომელიც მიზნად მხოლოდ ქებას, ან მხოლოდ ძაგებას ისახავს. ლიტერატურის კრიტიკოსი უნდა იყოს უადრესად პრინციპული და ობიექტური. რომელსაც საჭიროა ჰქონდეს ფართო განათლება და მაღალი ესთეტიკური გემოვნება. მხოლოდ მეცნიერულ კრიტიკას შეუძლიან გაუწიოს ხელმძღვანელობა ქართულ მწერლობას მისი განვითარების ფართო გზაზე.

ლიტერატურული კრიტიკის სფეროში ს. მესხი ყველაზედ მეტი იმედებს ნიკო ნიკოლაძეზე ამყარებდა. „ამ ჩვენი კრიტიკის სიღარიბეში, — წერდა ს. მესხი, — ჩვენ ყველაზედ უფრო მომეტებული იმედი გვქონდა და კიდევ გვაქვს უფ. ნ. სკანდელზე და გარემოება რომ ნებას გვაძლევდეს, ჩვენ შეგვეძლო მოგვეყვანა რამდენიმე სტატია უფ. სკანდელისა, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ ეხლანდელს ჩვენს მწერლობაში ეს „კრიტიკოსის“ სახელი, როგორც არის, ყველაზე უფრო კიდევ იმას მიეწერება“². ნ. ნიკოლაძემ მართლაც უდიდესი როლი ითამაშა ქართული ლიტერატურულ-კრიტიკული აზროვნების განვითარების საქმეში და ს. მესხის მართებული ქებაც დაიშაახურა, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, თითქოს ს. მესხი იზიარებდა ნ. ნიკოლაძის ზოგიერთ შეხედულებას ცალკეული ნაწარმოების, ან რომელიმე ლიტერატურული საკითხის ირგვლივ. ს. მესხი, რომელმაც თავის მხრითაც დიდად შეუწყო ხელი ლიტერატურულ-კრიტიკული აზროვნების განვითარებას, ეკამათებოდა როგორც ნ. ნიკო-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 332.

² იქვე, გვ. 332—333.

ლაძეს, ასევე ა. ფურცელაძეს, პ. უმიკაშვილს და სხვებს დუთავისი მახვილი ლიტერატურულ-კრიტიკული წერილებით, რომელთაც მეტად ორიგინალურად ერწყმოდა პუბლიცისტური ელემენტი, ახალ სიტყვას ამბობდა ქართულ ლიტერატურულ-კრიტიკულ აზროვნებაში. სავსებით მართებულად აღნიშნავს პროფ. გ. ჯიბლაძე, რომ „სერგეი მესხის სახით ქართულ ლიტერატურას ჰყავდა ნიჭიერი კრიტიკოსი, ხელოვნების ერთ-ერთი შესანიშნავი მცოდნე, ნათელი გონებისა და მახვილი კალმის მქონე ადამიანი“¹.

თავისი დროის ქართული მწერლობის განვითარებისა და „ჩვენი საკუთარი თავის გაცნობისათვის“ ს. მესხი უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებს ძველი ქართული ლიტერატურის, სიგელ-გუჯრების და ლირსმნიშვნელოვანი ისტორიული დოკუმენტების შეკრების, შესწავლის და გამოცემის საქმეს. მისი აზრით „ახლანდელი ცხოვრების რიგიან გზაზე დაყენებას ყველაზე მომეტებულად ჩვენი ძველი ცხოვრების, ჩვენი ისტორიული ბედისა და თავგადასავალის გაცნობა დაეხმარება“². ს. მესხმა იცის, რომ საამისო მასალები ძველ ქართულ წიგნებში და ხელნაწერებშია მიმობნეული, მაგრამ თვით ეს წიგნები და ხელნაწერები მიმოფანტულია საქართველოს ტერიტორიაზე და მის ფარგლებს გარეთაც. ამიტომ ს. მესხი მთელი სერიოზულობით აყენებს საკითხს ამ ძვირფასი საგანძურის შეგროვებისას და მიგვი-თითებს იმ ადგილებზეც. სადაც შეიძლება მათი დაძებნა. „რამდენი ჩვენი ისტორიული ცხოვრების შესახებ ქალაქები და მიწერ-მოწერა იპოვებიან თურმე დეპუტატების კრებისა, სინოდის კანტორისა და სხვა სასამართლოების არხივებში; ვინ იცის რამდენი ჩვენი წარსული ცხოვრების გასაცნობათ ძვირფასი დოკუმენტები და ცნობებია ამ არხივში გაფანტული. ვის არ გაუგონია, რომ დადიანს ძალიან მდიდარი ბიბლიოთეკა დარჩაო? ვინ არ იცის, რომ თ. ალექსანდრე წერეთელს, საჩხერაში, აუარებელი ძველი ქართული წიგნები უწყ-ვია თურმე ზანდუკებში? ახლა მონასტრებში, საზოგადოებაში, კერძო პირების ხელში — რამდენი ძვირფასი მასალები მოიპოვება“³.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, ს. მესხი არ თხოულობს ყველა ამ დოკუმენტის ხელაღებით გამოცემას. მისი დამოკიდებულება ისტორიული მასალებისადმი საკმაოდ კრიტიკულია. მან იცის, „რომ ყველაფერი, რაც კი ძველებურ ეტრატზე ან სქელ მწვანე ქალაქზეა ნაწერი, ჩვენი „თავის თავის გასაცნობლათ“ გამოსადეგი არ იქნება

¹ გ. ჯიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, წ. 1, 1958 წ., გვ. 414.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 139.

³ იქვე, გვ. 139—140.

და ამიტომ იგი მოითხოვს, რათა დიდი სიფრთხილით იქნეს შერჩეული ეს მასალა.

ქართული მწერლობის განვითარებისა და აგრეთვე ხალხში პატრიოტული და მრავალი კეთილშობილური გრძნობების ჩანერგვის საქმეში ს. მესხი გარკვეულ მნიშვნელობას ანიჭებს ფოლკლორს. ზღაპრებს, ლეგენდებს, ანდაზებსა და გამოცანებს და საერთოდ ხალხის ყველა გადმონაცემს, ს. მესხის მართებული რწმენით, გარკვეული საფუძველი აქვთ და მათ დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ენიჭებათ. მართალია, ს. მესხმა იცის, რომ ამგვარ გადმოცემებში ბევრი რამ გაზვიადებულია, ზოგჯერ ქართული ერთ ომში იმდენ მტერს ჰკლავს, რამდენის მოკვლაც შეიძლება ათას ომშიაც არ მომხდარიყოს, ანდა ერთ თავის გმირს ისეთ საქმეებს ჩაადენინებს, რომელიც ათასს არ ჩაედინოს, მაგრამ „ქარგათ თუ ავთ ამგვარ გადმონაცემებში ჩვენი წინაპრების ზნობითი მხარე, ვაჟკაცობა, სულგრძელობა და, ერთი სიტყვით, იმათი ცხოვრება და ხასიათი იხატება. იხატება ისეთი თვისებანი ძველი ქართველებისა: რომლის წყალობითაც ერთი მუჟა ხალხი ურიცხვ მტერს გამაჯრებია, რომელშიაც სჩანა ერთმანეთის ძმური დახმარება გაქაირვებაში, სარწმუნოებისა და სამშობლოს ერთგულობა, დამოუკიდებლობის სიყვარული“¹. ყოველივე ამას კი ს. მესხის გაგებით, გარდა ისტორიულიტერატურული მნიშვნელობისა, დიდი აღმზრდელობითი მნიშვნელობაც აქვს. ამიტომ როგორც ფოლკლორული, ასევე ეთნოგრაფიული ხასიათის მასალების შეკრება და გამოცემა აუცილებელი და გადაუდებელი საქმეა.

ასევე აუცილებელ და გადაუდებელ საქმედ მიიჩნევს ს. მესხი მასალების შეკრებას ჩვენი მწერლებისა და საზოგადო მოღვაწეთა შესახებ. „ტფილისში, ქუთაისში, ქართლში, კახეთში, იმერეთში, — წერს ს. მესხი, — კიდევ ბევრნი არიან ისეთი პირნი, რომელნიც იცნობდნენ წარსულ საუკუნეში ნაცხოვრ გამოჩენილ კაცებს. პირნი, რომელნიც ნათესაობდნენ, ან მეგობრობდნენ ამ საუკუნეში გამოჩენილ მწერალთა, თუ სხვა გვართა შესანიშნავ ქართველთა. ეს პირნი, ან ამ პირთ საშუალებით სხვა თანამგრძნობელნი დედა-მეტყველების წარმატებისა, დიდ სამსახურს გაუწევენ მას, რომ გაგონების და გვარად დასწერდნენ სულ ყველაფერს, რასაც კი მოკრავენ უფრო ზემოაღნიშნულ პირთა შესახებ.

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 70.

ოდესმე ამ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ცნობებით შედგება სრული ცხოვრების აღწერა ჩვენთა საპატიო კაცებთა“¹.

ქართული ორიგინალური ლიტერატურის განვითარებისა და მკითხველი საზოგადოების გონებრივი განათლებისათვის ს. მესხი საჭიროდ მიიჩნევს სხვა ერების საუკეთესო ლიტერატურული და მეცნიერული ნაწარმოებების თარგმანსაც. ამიტომ იყო, რომ ს. მესხმა განსაკუთრებით კეთილ და სასარგებლო საქმედ მიიჩნია ნ. ავალიშვილის მიერ „ღონ-კიხოტის“ თარგმნა და მასეს „ლუკმა პურის ამბავის“ გადმოკეთება.

ქართული ლიტერატურის წარმატება დიდად არის დამოკიდებული პერიოდული პრესის ზრდაზე და მის ხარისხზე. ამიტომ, საესებით გასაგებია, თუ რატომ ზრუნავდა ს. მესხი ასე თავგამოდებით „ღროების“ კვირაში სამაჯერ, ბოლო შემდეგ ყოველდღიურად გამოცემისათვის.

ს. მესხი აღფრთოვანებით ეგებებოდა აგრეთვე ყოველი პერიოდული ორგანოს გამოსვლას. მაგალითად, როდესაც 1869 წელს გამოიცა სალიტერატურო და სამეცნიერო ჟურნალი „მნათობი“, ს. მესხი გულწრფელი სიხარულით შეეგება მას და აღნიშნა, რომ „ჩვენთვის ძლიერ სასიამოვნოა ახალი ჟურნალის დაარსება; ყოველი მამულის კეთილ-დღეობის მოსურნე უნდა შეხაროდეს ამისთანა შესანიშნავ საზოგადო საქმეს; ახლანდელ ჩვენს ღარიბ ლიტერატურაში არა თუ ჟურნალის გამოცემა, ორი დაბეჭდილი თაბახის გამოსვლაც შესანიშნავია“². პერიოდული პრესის წინაშე ს. მესხი მეტად დიდ ამოცანებს აყენებს. პრესა უნდა იყოს ჩვენი ყოველდღიური ცხოვრების ცენტრში და ტონს აძლევდეს მის განვითარებას, მან უნდა აღძრას ინტერესი და თანაგრძნობა საჭირბოროტო საკითხების ირგვლივ, ხელი შეუწყოს საზოგადოებრივი აზროვნებისა და ლიტერატურის განვითარებას და გააღვივოს ხალხში კითხვის სურვილი.

ამ თვალსაზრისით მიუდგა ს. მესხი 1870 წლის ჟურნალ „ციცკარის“ პირველ და მეორე ნომერს და როგორც ფორმის, ასევე შინაარსის თვალსაზრისითაც იგი სავსებით მოძველებულ და ჩამორჩენილ პერიოდულ ორგანოდ მიიჩნია. ს. მესხის თქმით ჟურნალ „ციცკარს“ ყველაფერი თვისება ძველი, პატივსაცემი ჟურნალისა აქვს: „სტატიები, რომელთაც ძალუძსთ ტკბილათ დაძინება და დასვენება მოხუცებულის დაღალული ტვინისა, — მიმტვრეული და

¹ „ღრობა“, 1883 წ., № 21.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. 1, 1962 წ., გვ. 27—28.

გალესილი ასოები, რომელნიც დიდი ხანია თხოულობენ, რომ გადაგვადნეთ და ქვაბისათვის ძალიან გამოსადეგი ვაჭნებითო... ყველ-
ფერი ეს თვისებები... ამტკიცებენ, რომ ჩვენი „ცისკარი“ მოზუტე-
ბულობას მიახლოვებულა“¹ და ვეღარ აკმაყოფილებს მოთხოვნილე-
ბას. უფრო მეტიც, საზოგადოებრივი ცხოვრებისაგან მოწყვეტა და
ის კონსერვატორული მსოფლმხედველობა, რაც დამახასიათებელი
იყო „ცისკარისათვის“, არა თუ ხელს შეუწყობდა, არამედ უადრესად
ამუხრუჭებდა ქართული მწერლობისა და საზოგადოებრივი აზროვ-
ნების განვითარებას.

ს. მესხს ღრმად სწამს, რომ ქართული ლიტერატურის განვითა-
რება ბევრად არის დამოკიდებული იმაზედ, თუ რა მდგომარეობაშია
ამ ლიტერატურის გამოცემის საქმე.

როგორც ცნობილია 70-იან წლებში ქართული წიგნის გამოცემის
საკითხი ვერ იდგა ჭეროვან სიმაღლეზე. ამ გარემოებას ს. მესხიც
შენიშნავდა და წერდა: „ოღონდ ქართული წიგნი კი დაიბეჭდოს და
გასაღდეს, და ჩვენთვის თითქოს სულ ერთია—რა წიგნია ეს წიგნი,
ააინტერესოა, მოუტანს იმის წაკითხვა საზოგადოებას რაიმე ნა-
ყოფს თუ არა“². წიგნებს სცემს ყველა, ვისაც კი სურვილი და შე-
საძლებლობა აქვს, გამომცემლებს არა აქვთ არავითარი პროგრამა.
არავითარი გარკვეული მიმართულება; ბეჭდავენ პირველ რიგში
იმას, რაც მათთვის სასარგებლოა, ან რაც მათ მიაჩნიათ სასარგებ-
ლოდ საზოგადოებისათვის.

ს. მესხი ფიქრობს, რომ ასეთი თვითნებური დამოკიდებულება
საგამომცემლო საქმისადმი ყოვლად დაუშვებელია, რადგან „წიგნე-
ბის გამოცემა ჩვენში ჭერ ნორჩი საქმეა, და როგორც ყველაფერს
ნორჩს და დაუმწიფარს დიდი სიფრთხილე და წინდახედულება ეკი-
რება. ჩვენი საზოგადოება თითქმის ეხლა ეჩვევა კითხვას, მაშასადა-
მე, უპირველესი მოვალეობა ქართული წიგნების გამომცემლებისა
ის უნდა იყოს, რომ კითხვაში წახალისებული და თან ტვინის მარგე-
ბელი საზრდო აძლიოს ამ საზოგადოებას“³. ეს კი, ს. მესხის აზრით,
მხოლოდ მაშინ იქნება შესაძლებელი, თუ გამომცემლები შეადგენენ
ამხანაგობას და გონივრულად შეაჩვენებენ გამოცემის მასალას. „გა-
მომცემელთა ამხანაგობის“ შედგენა ავტოცილებდა მრავალ შეცდო-
მას და გაუგებრობასო.

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 62—63.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 71.

³ იქვე.

წიგნების გამოცემის საქმე ს. მესხს იმდენად მნიშვნელოვნად მი-
აჩნდა, რომ ამ საკითხს იგი რამდენჯერმე დაუბრუნდა. მაგალითად,
1876 წელს წერილში „წიგნის საქმე“, მან კვლავ მიუთითა გამომ-
ცემლებს, რომ ყოველი გამომცემლის მოვალეობაა „უარ-პყოს
სპეკულიანტური მხარე და მოგება ამ საქმეში და გამოსცეს არა
„ყარამანიანისთანა“ წიგნები, არამედ იმისთანები, რომელთაც ხალ-
ხის ცხოვრებაში და გონების გახანაში რაიმე მნიშვნელობა ექნება“¹.

1877 წელს, რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში, თბილისის წიგ-
ნის ბაზარზე გაჩნდა ეგრეთ წოდებული „შაურიანი“ ლიტერატურა.
ეს იყო პატარა წიგნაკებად გამოცემული და თითო შაურად ღირე-
ბული „ომის სიმღერები“, „ბებუთოვის ლექსები“, „ჩოლოყაშვილის
ლექსი“, „ქვრივის ლექსი“ და სხვა მისთანანი. ამგვარი ქმნილებანი,
როგორც ესთეტიკური, ასევე შინაარსობლივი თვალსაზრისით უხამ-
სობას წარმოადგენდნენ. ს. მესხმა სასტიკად გაილაშქრა ამ უმსგავსო-
ბის წინააღმდეგ და გააფრთხილა მკითხველი, რომ „ყველა ეს ბრო-
შურები, ეს ლექსები, ეს შაურიანი წიგნები რომ ერთად მოვავრო-
ვით, ყველაში ერთად ერთი მისხალი კვება, გრძნობა, პოეზია და
პაზრი არ მოიპოვება. ცარიელა უაზრო სიტყვების უაზრო და უხეი-
რო რაბა-რუხიაო“².

მაგრამ ეს წიგნები მაინც საღდებოდა, რაც ს. მესხს, გარკვეულა
თვალსაზრისით, სასიამოვნო და ყურადღების ღირს მოვლენად მიაჩ-
ნია. მისი შეხედულებით ეს იმის დამამტკიცებელია, რომ „ხალხი,
უბრალო მდაბიო ხალხი გონების საზრდოს თხოულობს, რომ ამ
ხალხს კითხვა სწყურიათ“, მაგრამ ნაცვლად ნოყიერი საზრდოსი —
ნასუფრალით ჰკვებავენ. იაფი ლიტერატურა კი ძლიერი იარაღია.
რადგან ხალხს მისი შეძენა არ უჭირს, იგი სიამოვნებით იხდის ხუთ
კაპიკს პატარა წიგნაკში, გულთაც ეწაფება, მაგრამ ხანამშრალი
რჩება ამ უნიჭობის ნიმუშით, რადგან „ეს იარაღი სხვა-და-სხვა ისე-
თის პირების ხელში ჩავარდნილა, რომელთაც წიგნების გამოცემა
დუქნის გაღებაზე უფრო სასარგებლო საქმედ დაუნახავთ“. აპიტომ,
ს. მესხი ქართველ ინტელიგენციას ავალდებულებს, რათა ხელიდან
გამოაცალონ ეს მძლავრი იარაღი სპეკულანტებს. რომელთაც წიგ-
ნისა არა გაეგებათ რა, რომელთაც მხოლოდ მოგების სურვილი
ამოძრავებთ და უსინდისოდ საარგებლობენ ხალხში გაღვიძებული
წიგნის კითხვის სურვილით. „ჩვენი განათლებულებისათვის, —
წერს ს. მესხი, — ხალხის გულ-შემამტკივარ პირებისათვის, რომელ-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 228.

² იქვე, გვ. 333.

თაც ხალხის წინამძღოლთ და გზის მაჩვენებელთ ეძახიან, პირველ მოვალეობას შეადგენს ახლა ის, რომ ეს ჩინებული და სასიამოვნო მოთხოვნისება ხალხისა უფრო გონიერად, უფრო რიგიანად დააკმაყოფილონ, ვინემ დღემდინ ის ზემოხსენებული წიგნების გამოძევიმელნი აკმაყოფილებდნენ¹.

ქართული ლიტერატურის აღორძინებისა და განვითარების ერთ-ერთ პირობად ს. მესხი თვით ამ ლიტერატურის ხალხში გავრცელებას მიიჩნევს. იგი მშვენივრად ხედავდა; რომ 70-იანი წლების საქართველოში წიგნების გავრცელება არასასურველ მდგომარეობაში იყო. ამიტომ ს. მესხი იძულებული გახდა ეფიქრა და დაესახა პრაქტიკული ღონისძიებანი, რომელიც ხელს შეუწყობდა ლიტერატურის გავრცელებას ფართო მშრომელ მოსახლეობაში. მისი აზრით „სადაც კი სოფლის შკოლაა გახსნილი, იქ უნდა იყოს თავმოყრილი ამ შკოლისა და სოფლის ხალხისათვის საჭირო და საინტერესო წიგნები. დანარჩენ სოფლებში წიგნების ქონა ძალიან ძნელი იქნება, ამიტომ ამ თავათ ყოველ უეზდის ქალაქში პატარა წიგნის მაღაზიის გახსნაც, უეჭველია, ძალიან სასარგებლო იქნება. ყოველ ქალაქში რომ ისეთი კაცები იყვნენ, რომელთაც იარმუკობაზე და სოფლის ობაზე გამოიტანონ წიგნები გასაყიდათ, რასაკვირველია, ისინი კარგათ გასაღდებოდნენ“².

ქართული ლიტერატურის პოპულარიზაციის საქმეში ს. მესხი ლიტერატურული საღამოების გამართვასაც უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებს. „ჩვენ, ქართველები, — წერს იგი, — ჯერ კითხვას არა ვართ შეჩვეულნი: ათასში ერთი არ ჰკითხულობს ჩვენი ძველისა და ახალი დროების საუკეთესო მწერლების თხზულებებს და ჟურნალ-გაზეთებს. სხვა არა იყოს რა, ამგვარი საღამოების საშუალებით ცოტათი მაინც შეიძლება კითხვის ხალისი მიეცეს საზოგადოებას და გაიცნოს თავისი მწერლები, შეიტყოს, რომ ქართველის ტვინს ოდესმე უშრომნია, უფხიზლია და ახლაც შრომობს, რომ ქართული ლიტერატურა სრულებით ისე ღარიბი არ არის, როგორც ზოგიერთნი უმეცარნი ამტკიცებენ“³.

ლიტერატურის განვითარებისა და მწერლებში პასუხისმგებლობის გრძნობის გაზრდის მიზნით ს. მესხი ილაშქრებს ფსევდონიმების სისტემატურად გამოყენების წინააღმდეგ. ფსევდონიმების ხშირად გამოყენებას, მისი აზრით, უარყოფითი გავლენა აქვს ლიტერატურ-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 333.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 144.

³ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 56.

რისა და პუბლიცისტიკის განვითარებაზე, რადგან ფსევდონიმს ამოფარებული ავტორი ნაკლებ პასუხისმგებლობას გრძნობს მკითხველი საზოგადოების წინაშე, ხოლო როდესაც ავტორმა იცის, რომ მისი ხელმოწერით დაბეჭდილ წერილზე საზოგადოებას საშუალება ექნება იმსჯელოს მის ნიჭსა და უნარზე, მიზნებსა და ამოცანებზე, — ასეთ შემთხვევაში იგი ეტყობა, რომ წერილი თუ სტატია, ლექაი თუ მოთხრობა, როგორც ფორმით, ასევე შინაარსით მაღალხარისხოვანი იყოს. „ჩემ თავზე აი რა გამომიციდია, სწერს ს. მესხი კ. ლორთქიფანიძეს, — როცა ჩემ საყვარელ „დროებას“ კირიანი საყვები შემოპკლებია, მე ამიღია კალამი და ერთი ან ორი საათის განმავლობაში დამიჯღაბნია რამე უხეირო; ამისთანა სტატიის ქვეშ მე არ მომიწერია ხოლმე არასოდეს ჩემი საკუთარი გვარი. რატომ? იმისათვის, რომ მრცხვენთან ამისთანა სუსტი ქმნილების მითვისება. კარგი რამ რომ დამეწერა, დარწმუნებული იყავი, დიდი სიამაყით მოვაწერდი სრულ სახელსაც და გვარსაც. საკუთარი სახელის მოწერა ამისთვის არის კარგი, რომ არ გააბედვინებს კაცს იაეთი რამ დაანახვოს ქვეყანას, რომლის მითვისება თვითონვე ეთაკილებოდეს“¹.

საკუთარი ხელისმოწერით ავტორთა წერილების ბეჭდვას ის მნიშვნელობაცა აქვს, რომ როდესაც ამა თუ იმ პერიოდულ ორგანოში სახელოვანი მწერლები თანამშრომლობენ და თავის ვინაობას აშკარად აცხადებენ, ეს მკითხველთა ფართო ინტერესს იწვევს და ხელისმომწერთა რიცხვს ზრდის. „წარმოიდგინე რომელიმე უფერული ჟურნალი, მაგ. „Библиотека для чтения“ 1861 წლისა. წარმოიდგინე, რომ ჩერნიშევსკიმ და დობროლიუბოვმა იყიდეს იმ დროს ჟურნალი; გაუმრავლდებოდათ იმათ მკითხველები, რომელთაც გაგებულნი ექნებოდათ ეს ამბავი თუ არა? ნაცნობი სახელები განსაკუთრებით ჩვენი მკითხველისათვის, ერთი სიტყვით ბევრს ნიშნავს“².

მიუხედავად ამისა ს. მესხი მაინც იძულებული იყო ზოგ შემთხვევაში მიემართა ფსევდონიმებისათვის. ს. მესხი ფსევდონიმებს მაშინ იყენებდა, როცა ერთ ნომერში მისი რამდენიმე წერილი იბეჭდებოდა, ან როცა წერილი აჩქარებით იყო დაწერილი და იგი ავტორს არ მოსწონდა, ანდა, როდესაც არ სურდა თავისი პიროვნების გამომჟღავნება გარკვეული პოლიტიკური ან საზოგადოებრივი მოსაზრებით.

¹ ს. ხუნდაძე, მასალები ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის, 1949 წ., გვ. 71—72.

² იქვე, გვ. 75.

დღემდის ცნობილი და დადგენილია ს. მესხის შემდეგი ფსევდონიმები და ინიციალები: ლაზარე მესხიშვილი, ლაზარე მესხის-შვილი, ლაზარე მესხის-შვილი, ლაზ. მესხიშვილი, მეკენჭე, სოლოლაკელი და ინიციალები ს. მ. მუშაობის პროცესში გამოიჩვენა, რომ ს. მესხს სხვა ფსევდონიმები და ინიციალებიც ჰქონია, კერძოდ: ს. წკებლაძე, კოლო-ბუზი, ს. იმერელი და ინიციალები ს. წკ.

რომ ს. წკებლაძე და ს. წკ. ნამდვილად ს. მესხის ფსევდონიმი და ინიციალებია ამას შემდეგი გარემოება გვიდასტურებს: ს. მესხის პირად წერილებზე მუშაობის დროს, რომელიც ჩვენი რედაქციით გამოცემა სოხუმში 1950 წელს, ჩვენს წინაშე დაისვა ს. წკებლაძისა და ს. წკ-ს ვინაობის გარკვევის საკითხი. ს. წკებლაძის ხელმოწერით დაბეჭდილი წერილების ხასიათმა იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ ს. წკებლაძე და ს. წკ. ს. მესხის ფსევდონიმები უნდა ყოფილიყო. ასეთი ხელმოწერით დაბეჭდილია უმთავრესად ის წერილები, რომელნიც საზოგადოების რომელიმე მაზინჯი მხარის ან ცალკეული პიროვნების გაწვევლას, გაკრიტიკებას ისახევენ მიზნად. ს. წკებლაძისა და ს. წკ-ს ხელმოწერით დაბეჭდილი წერილების ენა, სტილი და თემატიკა ს. მესხის სხვა წერილების მსგავსია.

საიდან აიღო ს. მესხმა ფსევდონიმად ს. წკებლაძე? წკებლაძეების გვარი ნაკლებადაა გავრცელებული. ამ გვარის მატარებელი რამდენიმე ოჯახი დღეააც ცხოვრობს ს. მესხის მშობლიურ სოფელ რიონში და მის მახლობლად მდებარე სოფ. სორმონში. სავარაუდებელია, რომ ს. მესხმა აქედან აიღო ფსევდონიმად ს. წკებლაძე.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ეს ვარაუდი არ იქნებოდა საქმარისი საკითხის გადასაწყვეტად. ამიტომ ჩვენ წერილობით მივმართეთ ს. მესხის თხზულებათა პირველ გამომცემელ სამსონ ფირცხალავას და გავუზიარეთ ჩვენი თვალსაზრისი. მან დაბეჭი-თებით გვიპასუხა, რომ „ს. წკებლაძე და ს. წკ. — ნამდვილად ს. მესხიაო“¹.

ეკუთვნის თუ არა ფსევდონიმი „კოლო-ბუზი“ ს. მესხს? ამ ფსევდონიმით 1872 წლის „დროების“ მეცხრე ნომერში დაბეჭდილია სტატია „დიდ-მარხვის მიმოხილვა“. სტატიის ავტორი აკრიტიკებს ა. ფურცელაძის რომანს „მაცი ხვითას“ და განსაკუთრებით — მის კრიტიკულ-პუბლიცისტურ წერილს: „საქართველო, თხზულება

¹ ს. ფირცხალავას წერილი ჩვენთან ინახება. მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ინიციალები ს. წკ. შეიძლება ეკუთვნოდეს ს. მესხს, გამოსთქვა დოც. ს. ხუცი-შვილმა (იხ. ქართული კრიტიკის ისტორიისათვის, ტ. II, გვ. 549).

დომიტრი ბაქრაძისა“. ა. ფურცელაძის ორივე თბზულება დაბეჭდილი იყო 1872 წლის „მნათობის“ პირველ ნომერში.

1873 წელს „Гриффеский вестник“-ის მეოთხე ნომერში დაიბეჭდა დავით ერისთავის „ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა“, რომელშიც ავტორმა მიმოიხილა „კრებულისა“ და „მნათობის“ 1872 წლის მერვე და მეცხრე ნომრები და განსაკუთრებით შეჩერდა „მნათობში“ დაბეჭდილ ა. ფურცელაძის წერილზე: „ათი მტერს და ერთი მოყვარეს“. წერილში დ. ერისთავმა დაიცვა ნ. ნიკოლაძე და განსაკუთრებით კი ს. მესხი ა. ფურცელაძის შემოტყვევებისაგან.

ა. ფურცელაძემ უპასუხა დავით ერისთავს „Гриффеский вестник“-ის მეფორმულ ნომერში დაბეჭდილი ვრცელი სტატიით „Стевет Г—ну ж. მ.“ სტატიაში ა. ფურცელაძეს, სხვათა შორის მოაწვდის სიტყვა-სიტყვითი თარგმანი 1872 წლის „დროების“ მეცხრე ნომერში დაბეჭდილი სტატიიდან — „დიდ-მარხვის მიმოხილვა“, რომელიც სენოწერილია „კოლო-ბუზის“ ფსევდონიმით. აი ეს ციტატი: «Радуйтесь, физиологи! Знаменитый физиолог Пурцеладзе открыл, что в организме человека, кроме других нервов, есть еще нервы голода... кроме того он открыл, что нервы раздражаются. Bravo, Г. Пурцеладзе! Так, так прославте свое сечество».

ამ სტრიქონების და საერთოდ მთელი წერილის ავტორად ა. ფურცელაძე დაბეჯითებით მიიჩნევს სერგეი მესხს და წერს:

«...Имея в виду читателей и только на втором плане Г. Месхи, автор приведенной выше цитаты, я чтобы доказать, что не я, а «Время» ошибается... сделал ссылку на имевшийся у меня тогда под рукою сочинения... Сеченова».

ს. მესხმა საპასუხო წერილში — „Письмо в редакцию“, რომელიც დაიბეჭდა „Гриффеский вестник“-ის მეცამეტე ნომერში, არ უარჰყო, რომ იგი „დიდ-მარხვის მიმოხილვის“ ავტორია; პირიქით, მან მკაცრად დაიცვა წერილში გატარებული თვალსაზრისი და გაზეთ „დროების“ პოზიცია ა. ფურცელაძის მიმართ.

ვფიქრობთ, ეს გარემოება უეჭვოს ხდის, რომ „კოლო-ბუზი“ სერგეი მესხის ფსევდონიმაა.

ისიც უეჭვო უნდა იყოს, რომ ეს ფსევდონიმი ს. მესხს აულია გრიგოლ ორბელიანის ლექსიდან — „გამოცანების პასუხი“, რომელიც დაიწერა 1872 წელს და რომელშიც „შეოლთა“ თაობას პოეტმა „კოლო-ბუზებში“ უწოდა.

ს. მესხს ფსევდონიმად ს. იმერელიც უხმარია. ამ ფსევდონიმით გაუგზავნია მას რამდენიმე კორესპონდენცია „გოლოსში“ და

ეკ. მელიქიშვილისათვის მიუწერია: „გოლოსში“ კორესპონდენცია გავგზავნე (ა. იმერელი აწერია) და არ ვიცი დაბეჭდენ თუა არა“.

ქართული პრესისა და ქართული ლიტერატურის წარმატების მიზნით. ზოგიერთი ინტელიგენტი ურჩევდა ს. მესხს, რათა იგი დაახლოვებოდა გავლენიან პირებს. თეთრი კბილი ეჩვენებინა მათთვის, შეეამხანაგებინა რედაქციაში ისეთი ადამიანები, რომელთაც ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ გავლენიან პირებთან, რომ იქნება ამ გზით „დროებას“ ნაკლები დაბრკოლებანი შეხვედროდა. მაგალითად, დიმიტრი დადიანი სწერდა ს. მესხს: „შენ უფრო ბევრი სიმარღე გკირია, ვინემ შენ გგონია, ჩემო კარგო, —საჭიროა. რომ დაუახლოვდე იქაურ ტუზებს და რედაქციაში უნდა დაიამხანაგო ისეთი პირი, რომელს ცოტათი გავლენა ჰქონდეს, როგორც ჩვენს ხალხში, აგრეთვე მბრძანებლობის წინაშე — უამისოთ ჩვენს მწერლობას ბევრი ხნის სიცოცხლე არ ექნება“¹. მაგრამ პრინციპული ს. მესხი არ გაჰყვა ამ რჩევას. მან პირდაპირი, შეუპოვარი ბრძოლის გზა აირჩია და ამ გზით იარა სიცოცხლის უკანასკნელ წუთამდე.

ს. მესხმა ძალიან კარგად იცოდა, რომ ქართველ მწერალს წინ მრავალი დაბრკოლება ელოდებოდა, რომელნიც აფერხებდნენ არა მხოლოდ მხატვრული, არამედ საერთოდ ბეჭდვითი სიტყვის განვითარებას. ერთ-ერთ ფელეტონში ს. მესხი გულის ტკივილით ესაუბრება მკითხველს ამ ხელისშემშლელი მიზეზების შესახებ და წერს: „საწყალი ქართველი მწერალი! ყველა იმის ბატონია, ყველა იმის მბრძანებელი! ყველასი და ყველაფრის უნდა ეშინოდეს, ყველასი და ყველაფრის მორიდება უნდა ჰქონდეს! რაც უნდა თავის დღეში ვერ იტყვის, რასაც ჰფიქრობს იმის გამოთქმას ვერ ბედავს, როგორც ჰაურს ისე ვერ ილაპარაკებს. ეს ქალბატონს არ მოეწონება, ის ვაჟბატონსაო, ამისთვის ივანე გაწყრება, იმისთვის მიხაკო! ეს დიდ ბატონს შეაწუხებს, ის პატარასაო! ეს აზრი უდროოა, ის დაგვიანებულიო; ეს სიტყვა მკვახება, ის ერთობ ტკბილიო! რაზედაც შენ გინდა, რაზედაც შენ საჭიროდ მიგაჩნია, იმაზე კი ნუ ილაპარაკებ, იმაზე კი ნუ სწერ, იმაზე ილაპარაკე, რაც ჩვენ გვესიამოვნებოა“².

¹ ს. მესხი, წერილები, 1950, გვ. 183.

² საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. მესხის არქივი, საქმე № 67, წერილი I.

³ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 413.

ბრძოლა ამ დუხჭირი პირობების წინააღმდეგ ს. მესხის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო და ისიც ვაჟკაცურად უკაფავდა გზას ქართველ მწერლობას უკეთესი მერმისისაკენ.

ს. მესხმა ძალიან კარგად იცოდა, რომ საზოგადოება, რომელიც კულტურული განვითარების გარკვეულ საფეხურზე დგას, თავის სიცოცხლის უნარიანობას იმითაც ამჟღავნებს, რომ ამ საზოგადოების წევრნი სხვა და სხვა საგნებზე და მოვლენებზე სხვა და სხვა აზრისანი არიან და სხვადასხვაგვარად მსჯელობენ. „ეს სჯისა და აზრების განსხვავება და შეტაკება რომ არ იყოს... არც წარმატება იქნებოდა. მართლაც, ხშირად ქვეშაირიტება მხოლოდ მაშინ აღმოჩნდება, როდესაც ორი ან მეტი, ერთმანეთის მოპირდაპირე აზრი შეებმიან და დაეტაკებიან ერთმანეთს“¹.

აზრთა სხვადასხვაობა განსაკუთრებით მკვეთრად იჩენს ხოლმე თავს მოხუცებულებსა და ახალგაზრდებს შორის. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ს. მესხის აზრით ის არის, რომ „ყოველი კაცი, თუ რასმეს იძენს გონების გააამდიდრებელს, იძენს მხოლოდ ახალგაზრდობაში. ახალგაზრდის ცოცხალი და მღვიძარე ჭკუა-გონება ძალიან ადვილათ ითვისებს ყოველ ახალ აზრს და სწავლას. მოხუცებულობაში კი კაცი ამ ახალგაზრდობის დროს შეთვისებულ რწმუნებებით და სწავლით ცხოვრობს. იმას ხორცათ და სისხლათ გადაქცევია დიდი ხნიდან შეთვისებული აზრები და რწმუნებანი და ძნელათ გამოეთხოვება მათ“².

ამის ცოცხალ მაგალითს ს. მესხი საფრანგეთის ცხოვრებაში ხედავს, სადაც ძველი თაობა მოუთმენლად მოელის და ცდილობს მონარქიზმის აღდგენას, ხოლო ახალი თაობა რესპუბლიკანიზმის თავგამოდებულ დამცველად გამოდის.

ს. მესხი აზრთა სხვადასხვაობას 70-იანი წლების საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაშიაც ხედავს. ილ. ჭავჭავაძის მსგავსად ისიც ამჩნევს, რომ ცხოვრება წინ მიდის, „მას თან მოაქვს ახალი სწავლა, ახალი ჩვეულებანი. ახალგაზრდობა ითვისებს ამ ახალ სწავლას და ჩვეულებებს და მოხუცებულები კი ძველს, მამა-პაპურ ადათს არ შორდებიან“³.

როგორც ცნობილია, ძველი და ახალი თაობის დაპირისპირებამ კიდევ ერთხელ იჩინა თავი 70-იან წლებში, რომელიც ჩვენს ლიტე-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 189.

² იქვე, გვ. 190.

³ ს. მესხი, თხზულებანი, 1962 წ., გვ. 191.

რატურაში „მამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლის მეორე ტურის სახელით არის ცნობილი.

ეს შეტაკება აღარ იყო ისეთი მწვავე ხასიათისა, როგორც ამას ადვილი ჰქონდა სამოციან წლებში, რადგან სამოცდაათიანი წლები-სათვის „მამათა“ ბანაკი უკვე წელმოწყვეტილია. ყველა პრინციპული საკითხების ირგვლივ გამართულ ბრძოლაში მან ჯერ კიდევ 60-იან წლებში იღებდა დამარცხება. 70-იან წლებში „მამებმა“ კიდევ ერთხელ ვაჟოამჟღავნეს მათთვის დამახასიათებელი კონსერვატიზმი და შვილებმაც იმავე პოზიციებიდან შეუტიეს, რომლიდანაც 60-იან წლებში უტევდნენ მათ. ერთი სიტყვით, ეს იყო განახლებული დავა ძველ ქერქში, რომელსაც 60-იან წლებთან შედარებით არცერთი ახალი საკითხი არ წამოუყენებია და არც ისეთი მწვავე ხასიათი მიუღია, როგორც პირველი შეტაკების დროს ჰქონდა. თუ 60-იან წლებში წარმოებულმა ბრძოლამ თავისი მკვეთრი გამოხატულება ჯერ „ცისკრისა“ და შემდეგ „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე დაბეჭდილ მწვავე პოლემიკურ წერილებში ჰპოვა, 70-იან წლებში ეს ბრძოლა რამდენიმე ლექსით ამოიწურა. მართალია, ამ ლექსებში მკვეთრად გამოიხატა ორივე თაობის მსოფლმხედველობა. მაგრამ ეს ნაწარმოებები ერთმანეთის პირადი შეუარაცხოფა უფრო იყო და ს. მესხის თქმისა არ იყოს, ერთმანეთის „ლაშაზი სიტყვებით“ შემკობას წარმოადგენდა. ამ ნაწარმოებებს იმ პერიოდის საზოგადოებაში „უცენზურო მწერლობა“ უწოდა და იმ ხანებში ისინი არც დაბეჭდილან.

მაგრამ, ასე იყო თუ ისე, ორი ბანაკი მაინც არსებობდა და მათ შორის არსებული წინააღმდეგობა და უნდობლობა საზიანოდ მოქმედებდა საერთო საქმეზე. „ჩვენი მამები, — წერდა ს. მესხი, — ბრალად სდებენ შვილებს, რომ თქვენ ურწმუნონი, უსაქმონი და ლიბერალები ხართ, ენა წაგვიბილწეთო და სხვა ამისთანებს. შვილებიც თავის მხრით სხვა და სხვა მრუდე საქმეებს, საზოგადო სიკეთეზე დაუდევრობას და მხოლოდ თავის საკუთარ თავზე ზრუნვას აბრალებდნენ მოხუცებულებს. ამას გარდა ორივე მხრივ ბევრი გასამტყუნარი პუნქტია წარმოდგენილი“¹.

განსაკუთრებული სიმკვეთრით შეეჩახა ახალ თაობას გრიგოლ ორბელიანი. ამ მხრივ უდაოდ საყურადღებოა გრ. ორბელიანის „ბასუხი შვილთა“, რომელიც ძველი სემინარისტის ფსევდონიმით უნდა დაბეჭდილიყო 1874 წლის „ცისკრის“ მეშვიდე-მერვე ნომერში. გრ. ორბელიანის ეს ლექსი ერთგვარად შერბილებული რედაქციაა

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ. გვ. 191.

1872 წელს დაწერილი მისი „გამოცანების პასუხისა“. მიუხედავად ამისა, ლექსში იმდენად მწვავედ იყო გამოთარახებული ახალი თაობა, რომ მისი უპასუხოდ დატოვება ყოველად შეუძლებელი იყო. ს. მესხმა მოახერხა გრ. ორბელიანის შემოხსენებული ნაწარმოების დაბეჭდვამდე ხელში ჩაგდება და იგი იმწამსვე პირად ბარათთან ერთად ავ. წერეთელს გაუგზავნა პასუხის დასაწერად. სერგეი სწერდა: „გიგზავნი გრიგოლ ორბელიანის ახალს, მაგრამ ძველ კილოზე დაწერილ ლექსს ჩვენზე და შენ იცი, როგორ მახვილსა და შხამიან პასუხს დაუწერ და გამოიგზავნი“¹. აქაკიმ მართლაც უპასუხა გრ. ორბელიანს ლექსით „პატრიოტის აღსარება“, რომელიც ს. მესხმა „დროების“ 1875 წლის მეოთხე ნომერში დაბეჭდა.

უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს, რომ გრ. ორბელიანის მწვავე დამოკიდებულება „დროებისა“ და განსაკუთრებით ს. მესხის მიმართ შემთხვევითი არ არის. როგორც პროფ. დ. გამეზარდაშვილიც აღნიშნავს, „გრ. ორბელიანის და „თერგდალეულთა“ სოციალურ-პოლიტიკური და ეთნოტიკური შეხედულებები რადიკალურად, ან სავრძნობლად მაინც განსხვავდებოდნენ ყოველთვის და ყველა საკითხში“². ამ დებულების საილუსტრაციოდ უდაოვ საყურადღებოა ერთი ფაქტი: 1872 წელს -დროებისა“ მეათე ნომერში მოწინავეს სახით დაიბეჭდა ს. მესხის წერილი „ჩვენი სოფლის სასამართლოები“. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცულია „დროების“ შემოხსენებული ნომერი. ამ ნომერში დაბეჭდილი წერილები და კერძოდ ს. მესხის სტატია ვილაცას წითელი ფანქრით საგულდაგულოდ უსწორებია და გაზეთის ამიაზე შენიშვნებიც მიუწერია. „გასწორებულია“ წერილის ენა და სტილი და ზოგიერთი სიტყვის დაწერილობა. მაგალითად, სიტყვები: „ჩვენში“, „აქვს“, „გვქონდა“ და სხვანი შემდეგნაირად არის გასწორებული: „ჩუენში“, „აქტს“, „გუქონდა“ და სხვ. წერილის გამსწორებელს არ მოსწონებია გამოთქმა: „გაამართლა ამათი მოლოდინი“, — ამ სტრიქონისათვის წითელი ხაზი გაუსვამს და გვერდით მიუწერია: „რ უს ულია“.

მოწინავეში ვკითხულობთ: „სოფლებში ჭერჭერობით ძნელათ მოიპოვებინ ისეთი პირები, რომელთაც მართლა რიგიანათ ესმოდეთ მოსამართლეობისა და მამასახლისობის მოვალეობა“, კომენტა-

¹ საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის „მოამბე“ ტ. III, გვ. 172.

² დ. გამეზარდაშვილი, ნარკვევები ქართული რეალისტის ისტორიიდან, ტ. II, 1957 წ., გვ. 480.

ტორს ამ წინადადებებისათვის გვერდით წითელი ხაზი ჩამოუსვამს და მიუწერია: „დიდი ტყუილია მესხი“.

მოწინავეში ს. მესხი უბოძებდა „დროების“ ამავე ნომერში დაბეჭდილ კავთელის „სცენებზე“ და წერს: „დღევანდელ „დროების“ ნომერში დაბეჭდილია სოფლის სასამართლოების სცენები, რომლიდანაც მკითხველი ცხადათ დაინახავს, რომ იმ სოფლის გლეხები, რომელსაც ეს სცენები ეკუთვნის, ძალიან არ უნდა ემადლიერებოდნენ თავიანთ მამასახლისს და მოსამართლეებს“. ამ წინადადების გასწვრივაც ჩამოსმულია წითელი ხაზი და მიწერილია: „ვინ იცის სცენები ვგებ დამწერს მოუჩმახავს?“.

მოწინავეში ს. მესხი მიუთითებს იმ საშუალებებზე. რომელნიც შესაძლებელს ხდიან, რომ სოფლად პატიოსანი და საქმის მცოდნე პირები იყვნენ ამორჩეულნი მოსამართლეებად. კომენტატორს აქაც ჩამოუსვამს წითელი ხაზი და მიუწერია: „ეს რჩევა აქამდის რატომ არავის მოუვიდა გოგრაში?“.

კომენტატორი საერთოდ უკმაყოფილოა ამ წერილით და ბოლოში შენიშნავს: „ამაზე მეტი აღარა იყო რა სათქმელად?“

ვინ უნდა იყოს ამ მინაწერების ავტორი? ვის უსწორებია ს. მესხის ზემოხსენებული წერილი?

როგორც ცნობილია; ასეთი შენიშვნების გაკეთება „დროების“ წერილების მიმართ, თვით „დროების“ აშიებზე, დამახასიათებელია გრიგოლ ორბელიანისათვის, ისიც ცნობილია, რომ „დროების“ და ეკრძოდს. მესხის ენა პოეტისათვის სავსებით მიუღებელი იყო.

„დროების“ მეათე ნომრის აშიებზე გაკეთებული მინაწერების შედარება გრ. ორბელიანის ავტოგრაფებთან დაადასტურა, რომ ეს მინაწერები გრ. ორბელიანს გაუკეთებია. ასეთივე მინაწერები გაუკეთებია პოეტს. ამავე ნომერში დაბეჭდილი პეტრე ჩარეჭოვის წერილისათვის „ჩხალი სასამართლო“ და სხვა ნომრების რამდენიმე სტატიისათვის.

გრ. ორბელიანის დამოკიდებულება ს. მესხისადმი უფრო მკვეთრად გამოვლინდა პოეტის ლექსში: „დროების ათი წლის იუბილე“, რომელიც .1876. წელს დაიწერა. გრ. ორბელიანის აზრით „ვერ ისწავლა მესხიმ წერა

ვერა!... ვერა!..
და არც სჯერა,
რომ მან წერა
ვერ ისწავლა, ვერა, ვერა!“

გრ. ორბელიანი ს. მესხს ახასიათებს როგორც უნიჭო მწერალს, რომელმაც ენა წაგვიხდინა, წაბილწა, რომელიც

„ღრამატიკას
და ლოლიკას
აო დასდევს;
არახუნებს,
თითქოს კეტებს
პსიქემს ყურსა!“

• გრ. ორბელიანი დამწუხრებულადაა, რომ აღარ ისმის „ციხკრის“
ზამო ხმა. რომ „დაბნელდა უდროოდ მნათობი“ და „რომ კრებუ-
ლი, მარილ-ქებული“ დავკარგეთ და დავდუმდით, დავმორჩილდით
„ღროებას“.

განაწყენებული პოეტი ვერ მალავს აღმფრთვებას და მთელ
ღვარძლს დაუფარავად ანთხევს:

~~„ფუ“~~ დროსა
უნიკლსა
უკაცოს,
რომ დროება
წინ გვიდევს
~~მესხისა.~~
ჩვენი ენის,
ჩვენი ქვეყნის
მფარველად!!!
ბუნება: — ფუ, მესხის და მის ღროებას,
ფუ ჩვენსა,
ქოო, ფუ ჩვენსა“.

ცხადია, რომ გრ. ორბელიანის ასეთი მკაცრი გალაშქრება ს. მეს-
ხისა და „ღროების“ წინააღმდეგ უდაოდ ტენდენციურია.

მართალია, გაზ. „ღროების“ და კერძოდ ს. მესხის ენა ზოგჯერ
უდაოდ სცოდავს, ამიტომ გრ. ორბელიანს ჰქონდა საფუძველი ესაყ-
ვედურნა ს. მესხისათვის, მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ ის გარე-
მობა, რომ XIX საუკუნის 70-იან წლებში პერიოდული პრესის და
განსაკუთრებით გაზეთის ენა მხოლოდ ყალიბდებოდა და ამიტომ
სრულიად ბუნებრივი იყო ყველა ის ხარვეზი, რაც იმ დროს მას ახა-
სიათებდა.

„ღროების“ ენის ხარვეზებს ს. მესხიც გრძნობდა და წერდა:
„გვეუბნებიან ჩვენ, რომ ენა გააფუქეთო, გააკრეღეთო, კონსტრუქ-
ცია სულ ქართული არ არისო და სხვა. ეს ერთის მხრივ ტყუილიც
არ არის, ჩვენდა სამწუხაროდ, მაგრამ ამას თავისი მიზეზებიცა
აქვს“¹. და ამის მთავარ მიზეზს ს. მესხი იმაში ხედავდა. რომ ბევრმა
არც წერა იცოდა და არც აზრების გამოთქმის უნარი ჰქონდა, გარდა

1 ს. მესხის, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 30.

ამისა ცენზურაც ჩეხავდა ცალკეულ სტატიებს, რაც იწვევდა ქართული წინადადების კონსტრუქციის რღვევას და საერთოდ ენის დამახინჯებას.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, ს. მესხს არავითარ შემთხვევაში არ შეეძლო ევლო გრ. ორბელიანის მიერ მითითებული გზით, — დაბრუნებოდა ძველი ქართული ენის ნორმებს და უკვე ხმარებიდან ამოღებულ ასოებს. ქართული ენის განვითარება მისი განაღმებლობის გზით მიემართებოდა და ახალ ეპოქაში ახალი, ხალხურ მეტყველებასთან დაახლოვებული ახალი სალიტერატურო ქართული იქედებოდა, რაშიც ს. მესხიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, თითქოს ს. მესხი საერთოდ წინააღმდეგი ყოფილიყო ძველი ქართული ენისა. ამ ენას „დროების“ რედაქტორი უდიდეს ისტორიულ მნიშვნელობას ანიჭებდა და ძვირფას საღაროდ თვლიდა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის განვითარებისათვის. „ჩვენ არ მოგახსენებთ, — წერდა ს. მესხი, — რომ ჩვენი ძველი ენა სრულიად უსარგებლო იყოს ეხლა ჩვენთვის; ჩვენი ღარიბი ენისათვის მრავალი ისეთი სიტყვები და სიტყვის მნიშვნელობები მოინახებ: ძველ წიგნებში, რომელიც ჩვენ ახალ ენას არა აქვს. ამას გარდა ძველი ენა გამოგვადგება ჩვენ ძველი ისტორიული მასალების ამოსაკითხავათ“-ო¹.

აქვე გვინდა ერთ გარემოებასაც გავუსვათ ხაზი: ს. მესხი, რომელიც ყოველთვის იბრძოდა მოძველებული ასოების ხმარების წინააღმდეგ, ხელაღებით არ უარყოფდა მათ მნიშვნელობას. როდესაც ს. მესხმა განიხილა გ. წერეთლის გამოკვლევა — „ფილოლოგიური განხილვა ქართული ენისა“, მან გაიზიარა ავტორის თვალსაზრისი მოძველებული ასოების მნიშვნელობის შესახებ სიტყვის მორფოლოგიური შედგენილობისა და განვითარების ისტორიის შესწავლის საქმეში და აქვე მიუთითა, რომ „მართლწერაში მათი ხმარება საჭირო არ არისა“. ამიტომ ს. მესხი გულწრფელად ურჩევს არქაისტებს, რომ მიაქციონ ყურადღება გ. წერეთლის გამოკვლევას, რადგან „ისინი ბევრს ლაპარაკობენ ქართული მართლწერის დავიწყებამზე და არ იციან კი რა საბუთით“².

მოძველებული ასოების ხმარება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, ს. მესხის აზრით, სავსებით მიუღებელია, „მაგრამ ქართული ეტიმოლოგიის ძიებისათვის ეს ასოები ძვირფასი არიან და არასოდეს არ შეგვიძლიან დავივიწყოთ, რადგან უამ ასოებოთ ფი-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 16.

² იქვე, გვ. 214.

ლოლოგიურათ ქართული ენის შესწავლა ძნელია“. გ. წერეთლის ეს აზრი ს. მესხსაც კეშმარიტებად მიაჩნია.

ზემომოტანილი მსჯელობიდან ნათლად ჩანს ს. მესხის სწორი პოზიცია, როგორც სალიტერატურო ქართულის სიწმინდისათვის მებრძოლი კრიტიკოსისა.

ს. მესხის და საერთოდ „ღროების“ თანამშრომელთა ენის წინააღმდეგ გაილაშქრა ვ. ა. თარხან-მოურავმაც, რომელმაც 1874 წელს გამოსცა „ქართული ენის მზრუნველები“ (სცენები ჩვენი მწერლობის მოქმედებიდან), რომელშიც სასაცილოდ იყვენენ აგდებულნი ს. მესხი, გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე და ნ. ავალიშვილი. თარხან-მოურავის ზემოხსენებულ „სცენებს“ დიდი პოპულარობა არ მოუპოვებია, რადგან იგი საკმაოდ უნიჭოდ დაწერილი ნაწარმოები იყო, რომელსაც კინკლაობისა და სუბიექტივიზმის მკვეთრი ბეჭედი ესვა.

ს. მესხმა ძალიან კარგად იცის, რომ ამგვარი განხეთქილება, რომელიც ხშირად კინკლაობაში გადადის, ამუხრუჭებს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებას და ქააქაავს და ჰფანტავს ძალებს, რომელნიც საერთო მიზნისაკენ, ერის ბედნიერი ცხოვრების შექმნისაკენ უნდა მიისწრაფოდნენ. „ჩვენი ქვეყანა, — წერს ს. მესხი, — ახლა ისეთ მდგომარეობაშია, რომ იმისათვის აუცილებლად საჭიროა ყველა ქართველი უწყობდეს ხელს საზოგადო საქმეებს და ეხმარებოდეს ამ საზოგადო საქმეების სწორ გზაზე დადგომას. ყოველი საზოგადოების წევრი თავის შეძლების დაგვარად უნდა სცდილობდეს რაიმე სარგებლობა და დახმარება უძღვნას თავის საზოგადოებას. ვინ არ იცის, რომ ეს დახმარება და სიკეთე მხოლოდ მაშინ იქნება შესაძენველი და საგრძნობელი, როდესაც ყველანი ერთათ იმოქმედებენ? მაშასადამე, ამ ურთი-ერთობის განხეთქილებისაგან, ამ მამებისა და შვილების, მოხუცებულებისა და ახალგაზრდობის უკმაყოფილებისა და დაუნდობლობისაგან რა სიკეთეს უნდა მოელოდეს ჩვენი საზოგადოება?! ჩვენი მტრები არიან: უმეცრება, სიღარიბე და სხვა ათასი და თუ ერთმანეთში შური და დაუნდობლობა არ მოვსპეთ, უეჭველია, ეს მტრები სრულიად დაგვიმორჩილებენ და დაგვიჩაგრევენ ჩვენა“¹.

ამ შემთხვევაში ს. მესხს, როგორც ნაციონალურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთ თვალსაჩინო მოღვაწეს, არავითარი განსხვავებული პოზიცია არ უკავია სამოციანელებთან შედარებით. პირიქით, იგი სავსებით იზიარებს ილ. ჭავჭავაძის შეხედულებას იმის

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 191—192.

შესახებ, რომ ერის „წარმატებისათვის, კეთილდღეობისათვის საკი-
რია... ყოველნი ძალნი ერთობისანი ერთად, ერთ-გვარად იყვნენ მი-
დრეკილნი და მიწვეულნი. თვით წარმატებაც, განვითარებაც მაშინ
არის ქეშმარიტი და ნაყოფიერი, როცა ყველანი ერთგვარად და
ერთ-სახით გაჭირვების უღელს ეწევიან და თანასწორად ინაწილებენ
უფლებას და მოვალეობას. საცა ეს არ არის, მაშინ ერთის ამალღება
ერთის კეთილდღეობა, — მეორის დამდაბლებაზედ, მეორის გაღა-
რიბებაზედ არის ხოლმე ხშირად დამოკიდებული. უწორმასწორო-
ბა ერთმანეთ-შორის, სხვათა შორის უჭრა-უჭრად დაყოფის შედეგია;
ვისაც კეთილი უნდა, ამ უჭრებს კი არ უნდა წაუშატოს, რაც არის,
ისიც უნდა დაშალოს, დაარღვიოს და ქარს მისცეს“¹.

ასევე ფიქრობს ს. მესხიცი. მასაც ღრმად სწამს, რომ ბრძოლა
ერის კეთილდღეობისათვის მხოლოდ მაშინ გამოიღებს ჯეროვან შე-
დეგებს, როდესაც ამ ბრძოლაში ჩაებმება არა ერთი რომელიმე
თაობა ან წოდება, არამედ ყველა ერთად, — მთელი ერი. ამ ბრძო-
ლაში რა თქმა უნდა, წამყვანი როლი ახალგაზრდობას ეკუთვნის,
როგორც ენერგიულს, ახალი პროგრესული იდეებით შეიარაღე-
ბულს, რომელსაც შესწევს გონივრული ხელმძღვანელობის უნარი.
ამიტომ ს. მესხს ქეშმარიტებად მიაჩნია ის გარემოება, რომ „საზო-
გადო გაჭირვებას საზოგადო დახმარება უნდა“ და „მომავალი ყო-
ველთვის ახალგაზრდობას ეკუთვნის“².

ძველი თაობის ჯგუფში, რომელიც „ცისკრის“ ირგვლივ იყო შე-
მოკრებილი, ს. მესხი თვალსაჩინო განსხვავებას ხედავდა. აქ იყვნენ
წმინდა წყლის რეაქციონერები, რომელნიც კონსერვატიულ-რეაქ-
ციული პოზიციებიდან ებრძოდნენ სამოციანელებს (გიორგი ბარა-
თაშვილი, გენერალი გიორგი ერისთავი, ირაკლი ლორთქიფანიძე,
სარდიონ მესხიშვილი, თომა მაჭავარიანი, იაკინთე მესხიშვილი.
ალექსანდრე სულხანიშვილი, ექვთიმე წერეთელი, ბარბარე ჯორჯაძე
და სხვანი). „ცისკარშივე“ თანამშრომლობდნენ ქართული პატრიო-
ტული რომანტიზმის წარმომადგენლები: ალექსანდრე ორბელიანი,
გრიგოლ ორბელიანი; დიმიტრი ყიფიანი, გრიგოლ რჩეულიშვილი,
ვახტანგ ორბელიანი, დავით მაჩაბელი და სხვანი.

ქართველ რომანტიკოს მწერალთა შემოქმედება ს. მესხს სპეცია-
ლური კვლევის საგნად არ გაუხდია, მაგრამ კრიტიკოსის ის ცალკე-
ული გამონათქვამები, რომელნიც ალ. ქავჭავაძისა და ნ. ბარათაშვი-

¹ ი. ქავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. VIII, გვ. 50—51.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 192.

ლის შემოქმედებას შეეხებიან, საშუალებას გადალევენ განჯარკვიით ს. მეასის დამოკიდებულება ზემოხსენებულ მწერლებთანადმი.

მაგალითად, შემთხვევათი არ არის ის გარემოება, რომ ს. მესხმა მოიწონა „კრებულის“ მიერ აღ. ჭავჭავაძის ლექსის „ვაჰ სოფელსა ამასა...“ გამოქვეყნება. როგორც ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში სავსებით მართებულად აღინიშნა, ლექსში მკვეთრად არის გამოხატული პოეტის გულისტკივილი და პროგრესულ-სოციალური შეხედულებანი. ლექსი მიმართულია როგორც ეროვნულ, ასევე სოციალური და კლასობრივი ჩაგვრის წინააღმდეგ¹.

სწორედ აღ. ჭავჭავაძის ეს პროგრესული თვალსაზრისი იყო მიზეზი, რომ ათქმევინა ს. მესხს: „ეს წიგნი „კრებულისა“ განსაკუთრებით მდიდარია ლექსებით; და ამ ლექსებში ზოგიერთები ძალიან კარგებიც ურევია. მაგ. აღ. ჭავჭავაძის ლექსი „ვაი, სოფელსა ამასა და მცხთა მდგმურთა“ — მშვენიერი ლექსიაო“².

1873 წელს „კრებულის“ პირველ ნომერში დაიბეჭდა ნიკოლოზ ბარათაშვილის ოთხი წერილი მაიკო ორბელიანისადმი. ს. მესხს, რომელიც უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ეპისტოლარულ მემკვიდრეობას, ეს წერილები საუკეთესო მასალად მიაჩნდა ლიტერატურის ისტორიისათვის. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ს. მესხი ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, რომელმაც შენიშნა უმკვიდროესი კავშირი ნიკოლოზ ბარათაშვილის ეპისტოლარულ და პოეტურ მემკვიდრეობას შორის. ამ წერილებში, — წერდა ს. მესხი, — „ნათლად იხატება ის სულის ბრძოლა, ის „ობლობა“ და ჰაზრის თანამოზიარის ნაკლებობა, რომელიც ასე მშვენიერად გამოხატულია მომეტებულ ნაწილ იმის ლექსებში („ჩემს მერანს“, „სული ობოლი“, „ბოროტი სული“ და სხვ.)“³.

მოაქვს რა ვრცელი ამონაწერი ნ. ბარათაშვილის წერილიდან, რომელიც პოეტს 1842 წლის 31 ოქტომბერს მიუწერია მაიკო ორბელიანისათვის, ს. მესხისათვის სავსებით გასაგები ხდება, თუ „როგორ უნუგეშოთ, ობლად და გულ-მოკლულად... უნდა ეგრძნო მაშინ თავი. განსაკუთრებით ისეთ მაღალ გრძნობისა და იდეალების კაცს, როგორის პატრონიც ნ. ბარათაშვილი იყო-ო“⁴.

¹ იხ. დ. გამეზარდაშვილი, აღ. ჭავჭავაძე და ქართული რომანტიზმი, 1948, წ.; აკ. კენჭოშვილი, აღ. ჭავჭავაძე, 1953 წ.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 165.

³ იქვე, გვ. 352.

⁴ იქვე, გვ. 353.

ს. მესხის თვალსაზრისი ეპისტოლარული მემკვიდრეობის მნიშვნელობის შესახებ მეტად ახლოა ილ. ჭავჭავაძის თვალსაზრისთან ამავე საკითხზე, რაც მწერალმა მშვენივრად გამოხატა კ. ლორთქიფანიძისადმი მიწერილ წერილში 1872 წლის 9 დეკემბერს¹.

1892 წლის „ივერიის“ 77-ე ნომერში დაიბეჭდა ილ. ჭავჭავაძის წერილი „ნიკოლოზ ბარათაშვილი“; იგი ნაწილია ილიას ცნობილი წერილებისა ქართულ ლიტერატურაზე“. ზემოხსენებულ წერილში ილიამ მოკლედ, მაგრამ მეცნიერული სიღრმით გააშუქა ნ. ბარათაშვილის შემოქმედება და ნათლად დაგვანახა მისი უდიდესი მნიშვნელობა. აღსანიშნავია, რომ ს. მესხის მიერ 1873 წელს გამოთქმული თვალსაზრისი ნ. ბარათაშვილის შესახებ, საესებითაა გაზიარებული ილ. ჭავჭავაძის მიერ.

ს. მესხის დამოკიდებულება ქართული პატრიოტული რომანტიზმის წარმომადგენლებთან მეტად თავისებურია. მართალია, ს. მესხი არ იზიარებს მათ ძირითად თვალსაზრისს, მაგრამ იგი რომანტიკოსთა საქმიანობასა და მოღვაწეობაში ხედავს სამშობლოს გულწრფელ სიყვარულს და ზრუნვას ქართული ლიტერატურის აღორძინებისათვის. ამიტომ იყო, რომ ს. მესხმა მაღალი შეფასება მისცა ალექსანდრე ორბელიანის მოღვაწეობას. „თ. ა. ორბელიანი, — წერდა იგი, — იყო ერთი იმ პირთაგანი, რომელზედაც ხნიანობას ძლიერ მცირედი გავლენა აქვს: უკანასკნელ ყამამდე ის დარჩა ეგრეთივე ჭკუით ცოცხალი და ახალი აზრების შემთვისებელი, როგორც ყმაწვილობაში. ყოველს ახალს, სასარგებლო აზრს აღტაცებაში მოჰყავდა. მიცვალებული და ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა, რომ იმისთვის ხელი გაემართა. სხვათა შორის, იმას ძალიან კარგათ ესმოდა — თუ რა გავლენა აქვს საზოგადოების კეთილ-დღეობაზე სამშობლო ლიტერატურას და ამისთვის არაფერს არ ზოგავდა იმის აყვავებისათვის: 1857 წელს თითქმის სულ იმის მეცადინეობით განაწლდა ჩვენში პირველი ჟურნალის გამოცემა და უკანასკნელ დრომდინ მუდამ აძლევდა შემწეობას ამ ჟურნალსა, როგორც მატერიალურად, აგრეთვე ზნეობითაც და კალმითაც...

ძველ კაცებში მგონი, მხოლოდ ეს ერთი გეყავდა, რომელიც ვით მამულის ნამდვილი შვილი, ზრუნავდა საქართველოს ბედზე, დასტიროდა იმის უბედობას და დაჰბაროდა ბედნიერებას“².

ს. მესხის ეს სიტყვები ალ. ორბელიანის დაკრძალვის დღეს წარმოითქვა, სადაც თავმოყრილნი იყვნენ ქართველი საზოგადოების

¹ იხ. ი. ჭავჭავაძე, წერილები, 1949 წ., გვ. 31.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 48—49.

წარმომადგენლები. მათ შორის „მამათა“ ჯგუფი და მთელი „გეზე-რალიტეტი“.

კ. ლორთქიფანიძემ არ მოუწონა ს. მესხს ალ. ორბელიანის ამგვარი ქება-დიდება, რისთვისაც სერგეი სწერდა მას: „ძალიან მწყინს.. რომ ვერ მიხვდი რისთვის ვთქვი მე ამნაირი სიტყვა გენერალიტეტის წინაშეო“. შეიძლება ს. მესხმა მართლაც ოდნავ გააზვიადა ალ. ორბელიანის როლი ქართული კულტურისა და ლიტერატურის განვითარების საქმეში, მაგრამ ბოლოა „გენერალიტეტის“ წინაშე, რომელთაც. ილ. ჭავჭავაძის თქმისა არ იყოს, ქვეყნის ავ-კარგი „ფეხებზედ ეკიდათ“, ამგვარ სიტყვას გარკვეული მიზანდასახულობა ჰქონდა.

აღსანიშნავია, რომ ს. მესხის შეხედულება ალ. ორბელიანზე სავსებით ემთხვევა ილ. ჭავჭავაძისა და აკ. წერეთლის შეხედულებებს. ილიაც და აკაკიც ალ. ორბელიანის დამსახურებას ლიტერატურის განვითარებისათვის ზრუნვაში და სამშობლოს უნაგრო სიყვარულში სეუავენ. ილ. ჭავჭავაძემ, წერილში „მოკლე ბიოგრაფია ვასტანგ ორბელიანისა“, ალ. ორბელიანი იმ გონება-გახსნალ ყმაწვილკაცობის ბრწყინვალე წრეს მიაკეთვანა... აიღამაც გამოვიდნენ თ. გრ. ორბელიანი, დ. ყაფიანი, ორნი გოორგი ერისთავნი. ზაქარია ელისთავი. იოსებ და კონ. ტანტონე მამაცამილეები. თ. ბახათაშვილი... და ბევრი სხვანი, რომელთაც საბელოვნად იჩინეს თავი ზოგმა ლიტერატურაში, ზოგმა საზოგადო და სახელმწიფო საკბიელზე. ამ წრის წმიდათა-წმიდა იყო სამშობლოს სიყვარული. რომელმაც ბოლოს თავდადებულ ტრფილებამდე გაიწია მათდა ასახელოდ“.

აკ. წერეთელი იგონებდა რა პირველ შეხვედრას ალ. ორბელიანთან, წერდა: „მხიარულად მიმიღო დიდის პატივით. „პატივით და მოწიწებით მიგიღებ, როგორც წერეთელსო — მიტბრა — და როგორც აკაკის-კი მინდა გადაგეხვიოვო!.. პირველი ნახვისთანავე შემიყვარდა. ის იყო ნამდვილი ქართველი კაცი, ბევრის მნახველი. ბევრის გამგონე და ნაღვაწი... ის ძალიან საყვარელი იყო და საქართველოს განსხვავებულად უყვარდა: ეს მისი ნაწერებიდანაცა სჩანს...“.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, არც ს. მესხი, რომელმაც სამოციანელთაგან პირველმა მოგვცა ალ. ორბელიანის შეფასება, და არც ილ. ჭავჭავაძე და აკ. წერეთელი ალ. ორბელიანს არ თვლიდნენ „მამათა“ რეაქციული ბანაკის წარმომადგენლად, რაც სავსებით მართებულია და გაცეხებს იწვევს ის გარემოება თუ რატომ მიაჩნია ზო-

1 ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული. ტ. III, 1953 წ., გვ. 238.

2 აკ. წერეთელი, რჩეული ნაწერები, 1940 წ., გვ. 470—471.

გიერთ ჩვენ ლიტერატურის ისტორიკოსს ალ. ორბელინი უკიდურეს რეაქციონერად და „მამათა“ ბანაკის ხელმძღვანელად.

ეყრდნობა რა ილ. ჭავჭავაძის, ავ. წერეთლის და ს. მესხის შეხედულებებს ალ. ორბელიანის შესახებ, პროფ. აპ. მახარაძე მართებულად ასკვნის, რომ არ შეიძლება „ალ. ორბელიანის როლი გადაჭარბებით შეეფასოს, რომ მის პიროვნებაში ფართო დემოკრატიული იდეებისათვის მებრძოლი მწერალი დავინახოთ“, მაგრამ ეს არც იმას ნიშნავს, რომ ალ. ორბელიანი კონსერვატორად და უკიდურეს რეაქციონერად მოვნათლოთ. „ალ ორბელიანის სახით ჩვენ გვყავს ტიპიური ქართველი რომანტიკოსი მწერალი, რომელიც თავისი ქვეყნისა და ხალხის ბედზე ღრტივინავს, მისი დაწინაურებისათვის იღწვის. სრულიად კეთილი განზრახვით, ხან ერის კულტურული წინსვლისა და ამბღლების გეგმებს აწყობს და ხან წარსულის იდეალიზაციას ახდენს“¹.

დაახლოვებით ასეთივე დამოკიდებულებას ამჟღავნებს ს. მესხი პლატონ იოსელიანისადმიც, რომელიც ძველი თაობის თვალაჩინო წარმომადგენელი იყო. პლ. იოსელიანი მას „კავკასიის თითქმის უძველეს მწიგნობრად“ მიაჩნია. ს. მესხმა ძალიან კარგად იცის, რომ პლ. იოსელიანისა და სამოციანელთა მსოფლმხედველობა არსებითად განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან, რომ პლ. იოსელიანს ბევრი ისეთი მხარეები ახასიათებდა და „ბევრი ისეთი რამ ჩაუდენია თავის სიცოცხლეში“, რასაც სამოციანელები კეთილად ვერ მოიხსენიებენ, მაგრამ პლ. იოსელიანს ჰქონდა ერთი ღირსება, რომელიც, ს. მესხის აზრით, განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე იყო და რომელმაც ახალ თაობას პლ. იოსელიანის ცხედრის წინაშე მუხლი მოაყრევინა. ეს ღირსება იმაში გამოიხატებოდა, რომ „ერთ დროს ის იყო მოღვაწე ქართული ლიტერატურისა“, სწორედ ამიტომ ს. მესხმა და საერთოდ სამოციანელებმა „დაივიწყა ყველაფერი, რაც მიცვალებულში არ მოსწონდა და გაიხსენა მხოლოდ ის ერთი დამსახურება, რომ ის ქართული მწერლობის შესამატებლათ და გასამდიდრებლათ ზრუნავდა; დაივიწყა ყველაფერი, რაც არ გაუკეთებია და გაიხსენა იმის წარსული შრომა, ის, რაც გააკეთა, და მხოლოდ ამისთვის სცა იმას უკანასკნელი პატივი“².

ს. მესხისათვის ქართული ლიტერატურა ისეთი მაგიური ძალაა, რომელსაც შესწევს უნარი ორი თაობის შეერთებისა და რომელიც აიძულებს ახალ თაობას ბევრ დათმობაზე წავიდეს. „მამათა“ ბანაკ-

1-ავ. მახარაძე, ქართული რომანტიზმი, 1960 წ., გვ. 141.

2 ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 155.

კის უაღრესად რეაქციონური წრის წარმომადგენელთა საყურადღებოდ, რომელნიც ალმაცერად უყურებდნენ სამოციანელების მოღვაწეობას, ს. მესხი საჯაროდ აცხადებდა, რომ „ლიტერატურისა და ბალბის სახელით, ახალი თაობა ყოველთვის მზათაა ბევრი ნაკლებეანება, ბევრი შეცდომა მოუტევოს ყველას, ვინც უნდა იყოს. ოღონდ ჩვენი დაცემული ლიტერატურისა და ბალბის აღსადგინებლათა და განსაღვიძებლათ იზრუნეთ და ახალგაზრდობა მუდამ თქვენთან იქნება; ესაა ის საგანი, რომელიც უნდა გვაერთებდეს, რომელიც უნდა გვაიწიყებინებდეს ყველა წვრილ ანგარიშება, უთანხმოებას, განხეთქილებას.

ამ აზრს ვაცხადებთ ჩვენ მიცვალებულის პლატონ იოსელიანის საფლავზედ იმ ჩვენი მამებისათვის, რომელნიც, საუბედურთ, ჩვენ, თავიანთ შვილებს, როგორღაც განზე გვიყურებენ“¹.

ს. მესხს ღრმად სწამს, რომ თეორიული და პრაქტიკული ცოდნით შეიარაღებული ახალგაზრდობა მნიშვნელოვან ძალას წარმოადგენს ქვეყნის წინსვლისა და განვითარების საქმეში, რომ მომავალი ყოველთვის ახალგაზრდობას ეკუთვნის, მაგრამ იგი ამჟამად როგორ მშვენიერად ამჩნევს, რომ ახალგაზრდობაში მკვეთრად შემჩნევა ერთგვარი დიფერენციაცია.

წერილში, — „ახალი მიმართულება ჩვენი ახალი თაობისა“, — ს. მესხმა შეადარა ერთმანეთს 50—60-იანი წლებს ქართველი ახალგაზრდობა 70-იანი წლებს ახალ თაობას და რამდენიმე ფრიად საყურადღებო დასკვნა გააკეთა.

მისი აზრით „ათი და ოცი წლის წინათ გამოზრდილი ყმაწვილი კაცები მხოლოდ ჩინოვნიკობისათვის იყვნენ მომზადებულნი. თავიდანვე იმათ ისეთი მიმართულება ჰქონდათ მიცემული და შემდეგ სწავლასაც ისეთს იღებდნენ, რომ ან ჩინოვნიკათ უნდა წასულიყვნენ და ან სულ ტყუილ-უბრალოთ, უსაქმით და უმიზნით მოეკლათ ღრო“².

ს. მესხის დაკვირვებული თვალი ამჩნევს, რომ 70-იანი წლების ახალმა თაობამ იგრძნო თავისი წინა თაობების ყველა ნაკლოვანება, იგი „ნამდვილად დარწმუნდა, რომ ეს ძველი გზა... გამოუასადეგარი და ხანდახან მავნებელი გზა იყო“, იგი შეუდგა ახალი გზის ძიებას და გამოიანახა კიდევ ეს გზა, ახალგაზრდობის რწმენით, დასავლეთ ევროპის გზა იყო. და მართლაც 70-იან წლებში ქართველი ახალგაზრ-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 155—156.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 270.

დობის მნიშვნელოვანმა ნაწილმა დასავლეთ ევროპის უმაღლესი სასწავლებლებისაკენ იწყო დენა.

ს. მესხი იწონებს და მხარს უჭერს ახალგაზრდობის არჩევანს, რადგან დარწმუნებულია, რომ „ყოველგვარი ცოდნისა, განათლებისა და ცხოვრების გაუმჯობესობისა და წარმატების წყარო ჯერ-ჯერობით დასავლეთი ევროპა არის. ყველა ხალხი და მათ შორის რუსეთიც: ამ წყაროს ეწაფებიან და აქედან გამოაქვთ ყველაფერი, რაც კი საუკეთესოა, კაცის მანუგეშებელია და წინ წამწევი ხალხთა ცხოვრებაში. თავის თავისა და თავის ქვეყნის წინ წაწევა მხოლოდ იმას შეუძლია, ვისაც ევროპის ცხოვრება და მეცნიერება კარგათ და ქემზარიტათ გაუცვნიან“¹.

ს. მესხის გატაცება დასავლეთ ევროპით და საერთოდ მის მიერ დასავლეთ ევროპის მოწინავე აზროვნების პროპაგანდა, შემთხვევითი მოვლენა არ არის. 70-იანი წლების საქართველოში ინტერესი დასავლეთ ევროპისადმი განსაკუთრებით გაიზარდა, მეცნიერება და „კულტურის მარაგი... მაშინ ევროპის დროშით მოდიოდა“ საქართველოში².

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში პროფ. გ. ჯიბლაძემ გამოთქვა მოსაზრება, თითქოს ს. მესხის ზემოხსენებულ წერილში ავტორი „ერთმანეთს უპირისპირებს თერგდალეულებისა და ახალი მიმართულების ახალი თაობის ორიენტაციას“³.

ვფიქრობთ, რომ ეს დებულება ერთგვარ დაზუსტებას საჭიროებს. თუ პროფ. გ. ჯიბლაძე თერგდალეულებში ქართველ სამოციანელებს გულისხმობს, რომელთაც მიეკუთვნებიან ილ. ქავკავაძე, აკ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი, გ. წერეთელი, კ. ლორთქიფანიძე და სხვანი, მაშინ ეს მოსაზრება მცდარია, რადგან, როგორც ცნობილია, ეს თაობა „მხოლოდ ჩინოვნიკობისთვის“ არ იყო მომზადებული. პირიქით, სწორედ მათ აწარმოეს შეუპოვარი ბრძოლა ჩინოვნიკობისა და ბიუროკრატიზმის წინააღმდეგ და მთელი სერიოზულობით დააყენეს ეროვნული განთავისუფლების პრობლემა.

აქ აღსანიშნავი ისიცაა, რომ ზემოხსენებულ წერილში ს. მესხიც არ ხმარობს ტერმინს — „თერგდალეულები“. იგი ათი და ოცი წლის წინათ კურსშესრულებულ ახალგაზრდობას „ძველ ახალთაობას“ უწოდებს, რომელთა ერთი ნაწილი ჩინოვნიკური კარიერის გზას დაადგა, ნაწილი კი უსაქმოდ და უმიზნოდ დაეხეტებოდა ცხოვრე-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 271.

² გ. ჯიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, I, 1958 წ., გვ. 400.

³ იქვე.

ბაში. ეს ეგრეთ წოდებული „ძველი ახალი თაობა“ და „თერგდალეულები“ კი ერთი და იგივე არ არის.

მაგრამ თუ პროფ. გ. ჭიბლაძე თერგდალეულებში გულისხმობს გ. ერისთავისა და ა. წერეთლის შემოქმედებაში ასახული გმირების პროტოტიპებს, ეგრეთ წოდებულ რუსეთუმეებს, მაშინ ავტორის ზემოხსენებული თვალსაზრისი საფუძვლით მისაღებია, რადგან თვით ს. მესხი 50-60-იან წლებში უმაღლეს განათლება მიღებულ ახალ თაობის მნიშვნელოვან ნაწილში სწორედ რუსეთუმეებს გულისხმობს. „წინანდელი ჩვენი თაობა. — წერს ს. მესხი. — ძალიან ნაკლებათ გაირჩეოდა თავიანთ მამებისაგან. იმის ნაცვლათ, რომ თავის გავლენით და მოქმედებით წინ წაეწიათ და ცოტათი მაინც გაეუმჯობესებინათ უწინდელ ნაკლოვანებებით საჯე ჩვენი ცხოვრება, ისინი თვითონ დაემორჩილნენ ამ ცხოვრებას, გული აუვარდათ ყველა კეთილს, კაცობრიულს წადილზე და საფუძვლათ ჰქონდათ ძველი უვარგისი არაკი: „მდინარე შენ თუ არ ამოკვეყა, შენ თვითონ დაკვეციო“. სამუშუალოც ის არის, რომ ჩვენ განათლებულებში ძალიან მცირე ნაწილი აცდილობდა „მდინარეს აყვანას“. უმეტესი ნაწილი იმათგანი, შევიდა თუ არა ცხოვრებაში, იმ წამსვე თვითონ მიჰყვა ცხოვრების ტალღას, და ის მცირე ნაწილიც, რომელიც სცდილობდა რიგიანს გზაზე დაეყენებინა ჩვენი უხეირო ცხოვრების მიმართულება, ისიც მალე დაემორჩილა ამ ცხოვრებას და „თვითონ დაკვეა მდინარეაყენ“¹.

მაგრამ სულ სხვა იყო სამოციან წლებში ცხოვრების ასპარეზზე გამოსული ახალგაზრდობის ჯგუფის ის ნაწილი, რომელიც ჯერ „საქართველოს მოამბის“, ხოლო შემდეგ „დროება“-„კრებულის“ ირგვლივ შეჯგუფდა და შეკავშირდა. ამ ჯგუფს „ერთი საზოგადო საბელმძღვანელო ჰაზრი ჰქონდა; ეს ჰაზრი იმას არასოდეს არ გაუშვია ხელიდამ და, იმედია. არც შემდგომში მიატოვებს.

იმას ესმოდა და ესმის სამშობლო ენისა და ლიტერატურის მნიშვნელობა ყოველის ხალხისათვის; იმას ესმოდა და ესმის, რომ ლიტერატურა საზოგადოთ და პერიოდული განსაკუთრებით ძალაა, რომ ყოველმა პატიოსანმა კაცმა ეს ძალა თავის ქვეყნის სასარგებლოთ უნდა მოიხმაროს.

იმას ესმოდა და ესმის, რომ კაცობრიობა ერთ წერტილზე ვერ გაჩერდება, რომ დროთა ვითარება თავისას თხოულობს, რომ ერთს ალაგას გაჩერება რომლისამე ხალხისა პირველი და აუცილებელი ნიშანია ამ ხალხის სიკვდილისა და ისტორიადამ გაქრობისა.

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 80.

ამ რწმუნების და-გვართ „დროებას“ თავის წრეში შრომა და ერთგულება არ დაუკლია. და შემდეგშიაც იშრომებს; იშრომებს მით უმეტესის კმაყოფილებით და ენერგიით, რომ იცის. ეს შრომა, რაც უნდა მცირე იყოს, ცოტა სარგებლობას მაინც მოუტანს იმ ყველასათვის ძვირფასს საგანს, რომლის სიკეთისა და წარმატებისათვის ადამიანს ათასობით და მილიონობით შეუწირავს თავი და რომელსაც საზოგადო სამშობლო ჰქვია¹.

მშობლიური ენისა და ლიტერატურის აღორძინებას ისახავდნენ მიზნად ს. მესხის ლიტერატურულ-კრიტიკული და ბიბლიოგრაფიული წერილები, რომლებიც მან საკმაო რაოდენობით დავეიტოვა. ამ წერილებში განვითარებულ თეორიულ თუ ისტორიულ-ლიტერატურულ და კრიტიკული შეხედულებების მნიშვნელოვან ნაწილს დღესაც არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა და ამდენად ისინი უდაოდ ანგარიშს გასაწევია ჩვენი წარსული ლიტერატურული ცხოვრების შესწავლის დროს.

ს. მესხი პირველი კრიტიკოსი იყო, რომელმაც ვრცელი წერილი უძღვნა ხალხურ „არსენას ლექსს“.

„არსენას ლექსი“ და ნაწყვეტი ილ. ჭავჭავაძის პოემიდან „კაკო ყაჩაღი“ 1872 წელს ცალკე წიგნად გამოსცა ნ. ყიფიანი. გამოცემის საერთო ტირაჟი 1200 ცალს უდრიდა, რაც 70-იანი წლების საქართველოში დიდ ტირაჟად ითვლებოდა, მაგრამ მთელი გამოცემა მალე გაიყიდა და ნ. ყიფიანი ხელმეორედ შეუდგა წიგნის ბეჭდვას.

ს. მესხი აღფრთოვანებულია იმ გარემოებით, რომ წიგნმა ასეთი დიდი რეზონანსი გამოიწვია, რომ მას კითხულობენ ყველგან: სახლში, ქუჩაში, ინდივიდუალურად თუ ჯგუფურად.

ს. მესხმა იცის, რომ „ჩვენ ქვეყანაში ისეთი ქართველი არ მოიძებნება, რომელსაც ზეპირად თუ არ უსწავლია არსენას ლექსი, უკანასკნელი ათჯერ მაინც გაუგონია ან მესტირესაგან, ან საზანდრისაგან“. საქართველოს ყოველ კუთხეში: ქართლში, კახეთში, რაქასა და გურიაში „არსენას ლექსის“ სხვა და სხვა ვარიანტებია შემონახული და ხალხს, განსაკუთრებით ღარიბ გლეხობას, იგი სახალხო გმირად მიაჩნია, „ყველა შენატრის მის ბედს, ყველა ლო-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 190.

ცავს მის მარჯვენას, ყველას უკვირს მისი მოქმედება და ყველა, ჯანსაყუთრებით ღარიბები, თანაუგრძნობენ და დამღევიან მას¹.

რით ხსნის ს. მესხი ხალხის ასეთ დიდ სიყვარულს არსენასადმი? ის ხომ ერთი გავარდნილი ყაჩაღი და მძარცველი იყო და „განა ამისთანა კაცს თანუგრძნობს ხალხი? განა ამისთანა კაცს ზღის ის თავის გმირათ?“

ითვალისწინებს რა იმ ისტორიული გარემოს თავისებურებებს, რომელშიც უზღებოდა ცხოვრება და მოქმედება არსენას, ს. მესხი მას არ მიიჩნევს ჩვეულებრივ ყაჩაღად. მისი ღრმა და მართებული რწმენით „არსენა იყო უბრალო სომხეთელი გლეხი, ქართველი თავადიშვილის გლეხი. სცხოვრობდა ამ ოცი-ოცდაათი წლის წინათ, ე. ი. ისეთ დროს, როცა ბატონ-ყმობის უფლება სასტიკად და განუკითხავად სუფევდა ჩვენში. ვინ არ იცის, ვის არ ახსოვს ის მონობის დრო, როდესაც ყველა „ბატონს“ შეეძლო, როგორც უბრალო ნივთი, გაეყიდნა, დაეგირავენინა და გაესაჩუქრა თავისი გლეხი! ბატონს ჰქონდა უფლება გლეხის ოჯახიდან მამა ერთისთვის მიეყიდა, დედა მეორისათვის და შვილები მესამისათვის; ბატონს შეეძლო ეცემა და ხან ეწვალეზინა თავისი გლეხი. იმას შეეძლო გლეხის ყველა ქონება და საკუთრება მიეთვისებინა. კანონით იქნება ხანდისხან ყველაფრის ამის ნება არ ჰქონოდა, მაგრამ იმ „დალოცვილ დროში“ კანონს ძალიან ხშირათ გვერდს უვლიდნენ. ბატონი იყო თითქმის განუკითხველი პატრონი თავის გლეხის სულისა, ხორცი-სა და ქონებისა; ხანდისხან ძლიერ სასტიკათაც ხმარობდა ის ამ უფლებას. ვის არ ექნება გაგონილი ზოგიერთი მებატონის ყოფა-ქცევა, რომელნიც თითქმის სულს აძრობდნენ და ტყავს ატყავებდნენ თავიანთ გლეხებს“².

მოტანილ ამონაწერში ს. მესხის მიერ ბატონყმური ცხოვრების ზუსტი სურათია წარმოდგენილი. ამ მძიმე ვითარებაში ს. მესხი გლეხობის ორ ჯგუფს ამჩნევს. ერთი ნაწილი გლეხობისა, და ისიც უმრავლესობა, შეეჩვია მონურ მდგომარეობას. ისინი „ჰფიქრობდნენ, უთუოდ ეს ასე უნდა იყოსო, უთუოდ ღმერთს ჩვენ ბატონებისათვის გაუჩენივართო“ და საოცარი სულგრძელობით ითმენდა თავს დატეხილ ყოველ უბედურებას. მაგრამ თვით ამ გლეხობაში ჩნდებოდნენ თითო-ოროლა პირნი, რომელნიც პროტესტს გამოსთქვამდნენ ამ აუტანელი რეპრესიების წინააღმდეგ და „სცდილობდნენ,

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 182.

² იქვე, გვ. 183.

ან ევნო რამე იმ პირებისათვის, რომელნიც მას სწავრავდნენ და ან სრულიად მოშორებოდა ამ ქვეყანას“.

არსენა გლეხობის ამ მეორე ჯგუფის წარმომადგენელია. მაგრამ ეს მეორე ჯგუფიც არ იყო ერთგვაროვანი. იყვნენ ყაჩაღები, რომელნიც ავიწროვებდნენ თავადაზნაურობასაც და გლეხობასაც. რომელნიც მხოლოდ საკუთარი, ეგოისტური მიზნებით ხელმძღვანელობდნენ; მაგრამ იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც გლეხობის, დაჩაგრული მოძმის ინტერესებს იცავდნენ და მათ ქომაგად გვევლინებოდნენ. ასეთი იყო არსენა და მისდამი ხალხის სიყვარულსა და თანაგრძნობას თვით არსენას ფართო, თანაგრძნობით აღსავსე და ხალხის სიყვარულით გამთბარი გული ედო საფუძვლად. „არსენა ხედავდა ხალხის გაჭირვებულ მდგომარეობას, ხედავდა ვინ იყო ამგვარი მდგომარეობის მიზეზი და ისე იქცეოდა, როგორც ქუთა და გონება უჭრიდა. არსენა იყო ღარიბების მეგობარი. მართალია თავის ღარიბებისადმი სიყვარულსა და მდიდრებზე უკმაყოფილებას ის ახირებულათ ამტკიცებდა: სადაც კი დახვდებოდა მდიდრებსა და ვაჭრებს, ართმევდა მათ ყველაფერს და შემდეგ ღარიბებს ურიგებდა, მაგრამ არ უნდა დაევიწყოთ, ვინ იყო თვითონ არსენა და რა გარემოებაში ცხოვრობდა ის? უბრალო მარაბდელ ვლენს ამაზე მეტი არ მოეთხოვება“¹.

ს. მესხს საერთოდ არ მოსწონს ავანაყოფა, შარავნაზე ვისიმე გაძარცვა, მაგრამ არის ზოგჯერ „შესაწყნარებელი მიზეზები“, რომელნიც ამგვარი მოქმედების ერთგვარად გამართლების საშუალებას იძლევიან.

ამ მიზეზთაგან პირველ რიგში ანგარიშგასაწევი ის გარემოებაა, რომ უსამართლო სოციალური წყობილების წყალობით ვაბოროტებულ ადამიანს, რომელიც განუკითხავად არის ექსპლოატირებული და პირუტყვზედ უარეს მდგომარეობაშია ჩაყენებული, ბევრი არასასიამოვნო რამის ჩადენა შეუძლიან. ანგარიშგასაწევია აგრეთვე ის მოტივებიც, რომელითაც ეს ადამიანები ხელმძღვანელობდნენ, რაც იმაში გამოიხატება, რომ მათი მოქმედება პირად გამდიდრებას და უზრუნველყოფას კი არ ისახავდა მიზნად, არამედ მშრომელი, ღარიბი ადამიანების დახმარებას. ასეთივე იყო არსენაც, რომელიც „თავისთვის... მხოლოდ იმდენს იტოვებდა, რამდენიც საჭირო იყო, რომ შიმშილით არ მომკვდარიყო, დანარჩენს ღარიბებს ურიგებდა“.

¹ ს. მესხი, თბულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 184.

არსენას მოქმედების გამართლებას ს. მესხი დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში არსებული კლასობრივი ბრძოლის მაგალითებით ცდილობს.

დასავლეთ ევროპის სოციალური და პოლიტიკური ცხოვრების კარგად მცოდნე ს. მესხმა იცის, რომ ისეთ დაწინაურებულ ქვეყნებში, როგორც არის ინგლისი და საფრანგეთი, დიდი ხანია ბატონყმობა აღარ არსებობს, მაგრამ კლასობრივი წინააღმდეგობა, ქონების არათანაბარი განაწილების გამო, ხშირად მწვავე სისხლის მღვრელ შეჯახებებში იჩენს თავს. „ამ განათლებულ ქვეყნებშიაც არიან ერთის მხრით ისეთი პირები, რომელნიც ფუფუნებითა და განცხრომით ატარებენ დროს და მეორეს მხრით ისეთები, რომელთაც არ იციან; ექნებათ დღეს რამე საქმელი და ღამე საღმე თავშესაფარებელი, თუ არა. ამ ორ მხარეს შუა მუდამ გაუწყნარებელი მტრობა და სიძულვილი არსებობს: ღარიბი და მდიდარი ძალიან იშვიათად თავსდებათ ერთად, რადგან მდიდარს უფრო ხშირათ ქსურს ღარიბების შრომით როგორმე ისარგებლოს და ღარიბიც თავის მხრით ცდილობს, თავის ოფლით მონაგები ლუკმაპური მასვე დარჩეს. ჩვენ არ მოვთვლით ამ არეულებებს, რევოლუციებს და სისხლის ღვრას, რომელიც ამ ორი მხრის მტრობისა და სიძულვილის გამო მომხდარა ევროპაში; არაფერს არ ვიტყვით არც იმ საშინელ სისხლის ღვრაზე, რომელიც მოხდა შარშან, როცა კომუნა დაწესდა პარიჟში და რომლის ნამდვილი მიზეზი იგივე მტრობა და ლუკმაპურის მოპოვების სურვილი იყო. გავახსენებთ მხოლოდ მკითხველს იმ სიტყვებს, რომელნიც ერთხელ „დროებაში“ იყო მოყვანილი და რომელთაც პარიჟიდან გაქცეული კომუნის მომხრეები სწერდნენ საფრანგეთის ბურჟუას (მდიდრებს, კაპიტალისტებს): „იცოდეთ, რომ ადრე თუ გვიან, ჩვენ თქვენზე ძლიერნი ვიქნებით და მაშინ საშინლათ გადაგიხდით. მაშინ არ დავზოგავთ იმათ, რომელთაც 1848—1871 წწ. დახოცეს ხალხი, თავებს დაგაყრვეინებთ, თუნდ რომ ეს თავები ქაღარა თმით გქონდეთ შემოსილი! თქვენ ცოლებს და შვილებს სიკვდილი მოელის; არცერთს არ გაუშვებთ ცოცხალს: იქნება ღმერთმა ქნას და თქვენი დაწყევლილი გვარი სამუდამოთ მოისპოს. ბურჟუაზიის წევრო, ჩვენ მოგკითხავთ თქვენ ანგარიშს!“¹.

ეს არის კეთილშობილური ბრძოლა სოციალური ბოროტების წინააღმდეგ. ეს არის გამწარებულთა პროტესტი ფუფუნებაში

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 185.

მყოფთა წინააღმდეგ. ამ გამწარებული ხალხის ღვიძლი შვილია არსენაც, რომელმაც შეიძლება ბევრი საშინელი საქმე ჩაიდინოს, მაგრამ „ხანდისხან ეს საქმე იმას მიეტყვება“.

ს. მესხის ღრმა რწმენით ხალხი არასოდეს არ დაივიწყებს იმ ადამიანს, რომელსაც რაიმე სიკეთე მოუტანია მისთვის და გაჭირვებაში თანაგრძნობა გამოუცხადებია. მშრომელი მასების ქომაგი და თანამგრძნობი იყო არსენაც, რომლის ხსოვნაც მარად იცოცხლებს ქართველი ხალხის გულში.

პროფ. გ. ჯიბლაძე. იხილავს რა ს. მესხის ზემოხსენებულ წერილს, სწორად შენიშნავს, რომ ს. მესხმა ქართულ ლიტერატურულ კრიტიკაში „პირველმა მიუთითა... ილია ჭავჭავაძის კაკოსა და ხალხურ არსენას მსგავსება“¹. მართლაც დიდია მათ შორის არსებული კავშირი. არსენას მაგალითი ზრდიდა გლეხობაში პროტესტანტულ სულს; კაკო, ზაქრო, გაბრო და სხვანი მისი უშუალო შთამომავალი იყვნენ, არსენას სახე ბავშვობიდანვე აცისკროვნებდა მათ გონებას, რასაც გულახდილად ეუბნება ყაჩაღად გასული ზაქრო კაკოს:

„არსენა ჩენი, ის მხნე არსენა—
ჩენამდე, ძმაო, ზღაპრად მოსული,
ის იყო ჩემი ჭავრი და ლხენა,
ის იყო ჩემი გული და სული“.

ხედავდა რა მკიდრო კავშირს „არსენას ლექსსა“ და „კაკო ყაჩაღს“ შორის, ს. მესხი სინანულით შენიშნავდა, რომ ნ. ყიფიანის გამოცემაში მხოლოდ ნაწყვეტი დაიბეჭდა ილ. ჭავჭავაძის ამ მშვენიერი ნაწარმოებიდან და არა მთელი პოემა.

ს. მესხისათვის მეტად ძვირფასი იყო საქართველოს ისტორიული წარსულის ის ძეგლები, რომლებშიც ნათლად ჩანდა ხალხის გამირული სული, მისი ბრძოლა ეროვნული დამოუკიდებლობისა და სოციალური თანასწორობისათვის. ამიტომ, თავისი კრიტიკული წერილით არსენა ოძელაშვილის შესახებ ს. მესხმა არა მხოლოდ ნაწარმოების ანალიზი წარმოგიდგინა, არამედ ნათლად დაგვანახა ბატონყმური ცხოვრების საშინელებანი და სოციალური და კლასობრივი ბრძოლის ცოცხალი სურათები, როგორც საქართველოში, ასევე დასავლეთ ევროპაში.

საყოველთაოდ ცნობილია გიორგი ერისთავის და საერთოდ 40—50-იანი წლების რეალისტების დამსახურება ქართული ლიტერატურის წინაშე. გიორგი ერისთავი ითვლება კრიტიკული რეალიზ-

¹ გ. ჯიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, ტ. I, 1958 წ., გვ. 395.

მის ფუძემდებლად, მაგრამ, როგორც სამართლიანად აღინიშნა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში 40—50-იანი წლების რეალისტებმა „ვერ შესძლეს რეალიზმის, როგორც მხატვრული მეთოდის, მრმარჯვება ლიტერატურის წინაშე მდგომი ყველა არსებითი ამოცანის გადასაწყვეტად“. მათ და კერძოდ გ. ერისთავმა ყურადღება ძირითადად მხოლოდ სოციალურ საკითხზე გაამახვილა. მართალია, „თავისთავად ეს არ იყო მცირე მნიშვნელობის მოვლენა, მაგრამ მათ შემოქმედებას ჯერ კიდევ ბევრი აკლდა იმისთვის, რომ გამსდარიყო სინამდვილის ამსახველ საჩქედ“¹.

ილ. ჭავჭავაძე, „წერილებში ქართულ ლიტერატურაზე“, შეეხო გ. ერისთავის შემოქმედებას და მწერლის უდიდესი დამსახურება იმაში დაინახა, რომ მან „მარტო სიყვარულისა და ტრფიალების მორევში მოარული ჩვენი გული და მარტო განლტოლვილ ფიქრებში წასული ჩვენი გონება ჩვენს შინა-ცხოვრებას დააკვირვა, მიახედა; მისი „გაყრა“ ამის მაგალითია... გ. ერისთავი, როგორც პოეტი, იმითია შესანიშნავი, რომ ჩვენს პოეზიას ჩაუმატა ის პირწვეტიანი ეკალი, რომელსაც „სტირას“ ეძახიან“². მაგრამ მან მხოლოდ მაღალი წოდების ცხოვრება დახატა და ყურადღების გარეშე დარჩა „მდაბიო ხალხის ყოფა-ცხოვრება“, რაც ილია მწერლის შემოქმედებითი ხედვის ნაკლად მიაჩნია.

გ. ერისთავის შემოქმედება ს. მესხის ყურადღების საგანსაც წარმოადგენდა. კრიტიკოსი განსაკუთრებით „დავა“-ზე შეჩერდა და ხაზგასმით მიუთითა, რომ ეს კომედია „არც ერთ გ. ერისთავის სხვა დრამატულ თხზულებებს უკან არ ჩამოუვარდება“. ს. მესხის მართებული რწმენით „დავა“, „რომელსაც შესანიშნავი სცენიკური ღირსება აქვს“, დიდი შენამატია ჩვენი ღარიბი რეპერტუარისათვის. მაგრამ კომედიას გარკვეული ნაკლიც ახასიათებს, რომლის აღნიშვნაც ს. მესხს საჭიროდ მიაჩნია. ეს ნაკლი იმაში მდგომარეობს, რომ კომედიის მეოთხე მოქმედება, მცირე გამონაკლისის გარდა, მთლიანად რუსულადაა დაწერილი, რაც დიდ უხერხულობას ქმნის. მისი აზრით, შეიძლებოდა რამდენიმე სიტყვა უცხო ენაზე ყოფილიყო, მაგრამ „მთელი შვილი თაბახის აკრელება კი რიგი არ არის“³. მით

¹ დ. გამეზარდაშელი, ნარკვევები ქართული რეალიზმის ისტორიდან, II, 1957 წ., გვ. 211.

² ილ. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. III, 1953, გვ. 222.

³ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 207.

უმეტეს, რომ მშვენივრად შეიძლებოდა ეს ადგილები ქართულად ყოფილიყო დაწერილი და ამით ნაწარმოებს „არც თავის აზრი და არც ირონია არ მოაქლდებოდა“.

საერთოდ, გ. ერისთავის დრამატურგიის მთავარ ნაკლად ს. მესხს შემდეგი გარემოება მიაჩნია: გ. ერისთავის კომედიებს და მოქმედ პირებს, — წერს იგი, — ის ნაკლულევანება აქვთ, რომ სიტყვაზე, ხშირად ცინიკურ ფრაზებზე არის მთელი კომედია დამყარებული და არა კომიკურ მოქმედებაზე¹, რაც ნაწარმოებს ეფექტურობას უქარგავს.

ვფიქრობთ, კრიტიკოსის ეს საყვედური ძირითადადში მართებულია. ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაშიც გამოითქვა მოსაზრება, რომ გ. ერისთავს არ ეხერხება დრამატული ინტრიგის ეფექტური გაშლა, რომ მას ახასიათებს ზოგიერთი ტიპის მკვეთრი მოცემა, მაგრამ დანარჩენები მხოლოდ პორტრეტებია და რომ მის ზოგიერთ ნაწარმოებში ნათლად იგრძნობა დაუხვეწელობა, მოქმედებათა არათანაბარი დაძაბულობით განვითარება და ზოგიერთი სურათის ხელოვნურად ჩართვა. ს. მესხის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ გ. ერისთავის კომედიებში მოქმედებას ნაკლები ყურადღება ექცევა, ჩვენმა ლიტერატურის ისტორიკოსებმაც გაიზიარეს და იგი ღრმა მეცნიერული მსჯელობით დაასაბუთეს, მაგრამ პრიორიტეტი, ამ შემთხვევაში, მაინც ს. მესხს ეკუთვნის, თუმცა იგი არ ცდილა თავისი დებულების დასაბუთებას.

კომედიას, როგორც დრამატიულ ჟანრს, რომელიც მიზნად ისახავს ხუმრობისა და სიცილის ფორმით ამხილოს საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და ცალკეული ადამიანების უარყოფითი მხარეები, ს. მესხი სხვა ლიტერატურულ ჟანრთა შორის ერთ-ერთ საპატიო ადგილს უთმობს და იძლევა მისი არსებობისა და ფუნქციის განმარტებას. როგორც პროფ. გ. ჭიბლაძე შენიშნავს ს. მესხის მიერ წარმოდგენილ განმარტებაში დარღვეულია კომედიის ტრადიციული გაგება, „თითქოს იგი იყოს მარტოოდენ სასაცილოს გამოხატვა... და წინა პლანზე წამოწეულია თვით კომედიის არსობასთან ერთად მისი ფუნქციის საზოგადოებრივი ხასიათი. გარდა ამისა, კომედიის, როგორც ლიტერატურული ჟანრის, სასიცოცხლო ღირებულება მკვიდროდ არის დაკავშირებული თეატრთან, რომელიც ხელს

¹ „დროება“, 1879 წ., № 254.

² იხ. გ. ჭიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, ტ. I, 1958 წ., გვ. 157—197; დ. გამეზარდაშვილი, გიორგი ერისთავი, 1949 წ.

უწყობს კომიკურის შინაგანი ღირსებების სრულყოფილ გაშლას და წარმოსახულის საზოგადოებისათვის უკეთ გადაცემას¹.

კომედიის ძირითადი მიზანი ს. მესხის გაგებით იგივეა, რასაც საერთოდ ისახავს მიზნად ლიტერატურა: „კომედიას, როგორც საზოგადოდ ყველა ლიტერატურულ ქმნილებას, — წერს ს. მესხი, — უნდა ჰქონდეს სახეში, გამოხატოს კაცის ნამდვილი ცხოვრება, იმის ხასიათი და გრძნობა“². მაგრამ კომედიას განსაკუთრებული დანიშნულებაა აქვს, რაც მის სპეციფიკურობაში მდგომარეობს და იმაში გამოიხატება, რომ „ხალხის ცხოვრებიდამ გადმოიღოს და მომქმედ პირებში გამოხატოს რომელიმე სასაცილო და გასაიციხი თვისებები და ცხადათ, სცენაზე, დაანახოს საზოგადოებას, რომ აი ეს მხარე თქვენი ხასიათის ან ცხოვრების სასაცილო და დასაგმობია და უნდა მოიშალოთ“³.

სასცენო კომპოზიციის ყველა სახის ნაწარმოებს და მათ შორის კომედიასაც ს. მესხი უდიდეს აღმზრდელობით-პედაგოგიურ ფუნქციას ანიჭებს, რადგან საკუთარი თვალით დანახულს უფრო მეტი ემოციური და ქმედითი გავლენა აქვს ადამიანზე, ვიდრე წაკითხულს ან გავონილს. „კომედიას და საზოგადოთ ყოველგვარ თეატრის წარმოდგენას, — წერს ს. მესხი, — პედაგოგიური მნიშვნელობა აქვს. წაკითხულს თავის დღეში არა აქვს კაცზე ისეთი მნიშვნელობა, როგორც თვალთ ნახულს, როდესაც საზოგადოება ნათლათ, ცოცხლათ ხედავს მოქმედ პირებში იმ კაცის ხასიათის მხარეებს, რომელნიც დასაზრახნი არიან“⁴.

იმისათვის, რომ კომედიამ თავის მიზანს მიაღწიოს, რომ მან აღმზრდელობითი გავლენა იქონიოს მაყურებელ საზოგადოებაზე, ს. მესხის აზრით, საჭიროა ორი მთავარი პირობა, რომლის განხორციელებაც დამოკიდებულია როგორც მაყურებელზე, ასევე კომედიოგრაფზე: „პირველათ საჭიროა, რომ ამ საზოგადოებას ესმოდეს იმის (კომედიის, ი. ბ.) მნიშვნელობა: თუ საზოგადოება ამ კომედიას მარტო იმისთვის უყურებს, რომ იცინოს და არა ისწავლოს, მაშინ კომედიის წარმოდგენა ამისთანა საზოგადოებისათვის სრულებით უნაყოფო იქნება. მეორეთ — საჭიროა, რომ კომედიაც ისეთი იყოს, რომელშიაც მართლა ცხადათ იყოს გამოხატული საზოგადოების რო-

¹ გ. ჯ ი ბ ლ ა ძ ე. კრიტიკული ეტიუდები, ტ. I, 1958 წ., გვ. 386.

² ს. მ ე ს ხ ი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 119.

³ იქვე, გვ. 120.

⁴ იქვე.

მელიმე ნაკლოვანება. თუ კომედიის დამწერს ტალახტს გარდა; დაკვირვებისა და საზოგადო ნაკლულევანების მონახვის ნიჭი არ აქვს და არ შეუძლია იმის ცოცხლად გამოხატვა, — მაშინ, დარწმუნებული იყავით, ამისთანა მწერლის კომედიას არავითარი გავლენა და მნიშვნელობა არ ექნება საზოგადოებისათვის“¹.

ზემომოტანილი მოსაზრებანი ს. მესხს განვითარებული აქვს ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წერილში, რომელიც მიეძღვნა გ. წერეთლის კომედია „ჯიბრის“ განხილვას. ამ წერილის ვულდასამით გაცნობა მკითხველს ნათლად დაანახვებს, თუ. ხშირ შემთხვევაში, რა ახლოს არის ავტორის თვალსაზრისი ბ. ბელინსკის შეხედულებებთან, რომელნიც დიდმა რუსმა კრიტიკოსმა განავითარა წერილში „პოეზიის დაყოფა გვარებად და სახეებად“².

კომედიისათვის წაყენებულ ზემოხსენებულ მოთხოვნებებს ს. მესხის აზრით მხოლოდ ორი მწერალი თუ აკმაყოფილებს. ესენი არიან გიორგი ერისთავი და ზურაბ ანტონოვი. „მხოლოდ ამ ორ მწერალს გაუგიათ ნამდვილი მნიშვნელობა დრამატიული თხზულებისა და ამათთვის ნიქსაც ნება მიუცია, რომ რამდენიმე ხეირიანი კომედია დაეწერათ“³.

აკმაყოფილებს თუ არა გ. წერეთლის „ჯიბრი“ ყველა იმ მოთხოვნილებას, რაც ს. მესხმა კომედიას წაუყენა? ვიდრე ავტორი ამ საკითხს განიხილავდეს, იგი მკითხველს კომედიის მოკლე შინაარსს მოუთხრობს. როგორც პროფ. გ. ჯიბლაძე შენიშნავს, ამ შემთხვევაში „თვით შინაარსის გადმოცემას მნიშვნელობა ენიჭება, როგორც ბატონყმური ცხოვრების ცოცხალ ილუსტრაციას, — კერძოდ — იმ შეხედულებათა გადმოცემას, რასაც თვით ს. მესხი ემყარება“⁴.

მართლაც, კომედიის შინაარსის თხრობაში და იმ კომენტარებში. რომელთაც ს. მესხი თხრობის დროს იძლევა, ნათლად ჩანს მისი უარყოფითი დამოკიდებულება ბატონყმობისადმი.

ს. მესხის ღრმა რწმენით გ. წერეთლის „ჯიბრი“ ცოცხალი სურათია იმ პერიოდის ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრებისა, როდესაც ბატონყმობა სუფევდა. ეს იყო ის უაღრესად მავნე სოციალური ინსტიტუტი, რომელიც რყვნიდა ადამიანის ზნეობას და ალტაყებდა ფართო მშრომელ მასებს. „უმეტესი ნაწილი მაშინდელი

1 ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 120 — 121.

2 მხედველობაში გვაქვს განსაკუთრებით წერილის ის ნაწილი, სადაც ბელინსკი ეხება დრამატიული პოეზიის საკითხებს.

3 ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 121.

4 გ. ჯიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, ტ. I, 1955 წ., გვ. 388.

მებატონეებისა თითქმის არაფერს არ აკეთებდა: თუ შინ ბრძანდებოდნენ, წამოწევბოდნენ დიდი მუხის ჩრდილში, ყალიონს აბოლებდნენ და ერთმანეთში მასლაათობდნენ ქვეყნის ამბებზე... უმეტეს ნაწილ დროს კი ჩვენი მებატონეები გარეთ ატარებდნენ ან ნადირობაში ან სტუმრათ: -- ვისაჲ ქორწილში, ან ნათელაში, ან დამარხვაში. იშვიათი იმათგანი უგდებდა ყურს სახლ-კარს და ადგილმამულს, რომელიც ჩაბარებული ჰქონდა მოურავს, ბატონის ოჯახის განუკითხავ გამგებელს¹.

ს. მესხი ხაზგასმით მიუთითებს, რომ სწორედ ეს წინდაცემული მოურავები იყვნენ, რომელნიც ანადგურებდნენ და აჩანაგებდნენ არა მხოლოდ გლეხების, არამედ თვით მებატონეთა ოჯახებსაც. მაგრამ ს. მესხის დაკვირვებული თვალი იმასაც ამჩნევს, რომ მხოლოდ მოურავები არ იყვნენ მიზეზნი გლეხების ეკონომიური გაქვალტყაეებისა. „ყველა მებატონეს არ ჰყოლია მოურავები... მაგრამ ამისთანა უმოურავო გლეხების მდგომარეობა უარესი თუ არ იყო, უკეთესი არ ყოფილა“.

ს. მესხის მართებული გაგებით, თვით ბატონყმობა იყო ისეთი უვარგისი, სისტემა, რომელიც ვერავითარ შემთხვევაში დადებით შედეგს ვერ გამოიღებდა. ეს იყო სოციალური ინსტიტუტი, რომლის წიაღშიც მეფობდა საშინელი ანტაგონიზმი და რომელშიც ყოველი წევრი თხა და მგელივით უმზერდა ერთმანეთს. „რაღაც ხოვრება უნდა ყოფილიყო ჩვენში იმ დროს. -- წერს ს. მესხი, -- როდესაც თითქმის ყოველი წევრი საზოგადოებისა მხოლოდ იმას ჰფიქრობდა, რომ როგორმე რაიმე წაეგლიჯა მეორე წევრისათვის. როდესაც მებატონე სცილობდა — რაც შეიძლება მომეტებულიათ ესარგებლა გლეხის მუქთა შრომისაგან და გლეხკაცი თავის მხრით, ეძებდა ღონისძიებას, რომ რაიმე ზიანი მიეცა თავის ბატონისათვის. აი, ამნაირი განხეთქალება, ამნაირი „ჭიბრი“ დაბადა, სხვათა შორის, ჩვენში იმ სენმა, რომელსაც ჩვენ „ბატონყმობას“ ვეძახდით“².

მართალია, ბატონყმობა გადავარდა, მაგრამ მისი ნაშთები მტკივნეულად ბოგინობდნენ ს. მესხის ეპოქაში. ს. მესხი მშვენივრად გრძნობდა ამ მდგომარეობას და ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ „ზოგიერთი ამ უზერო თვისებათაგანი (რაც ბატონყმობას ახასიათებდა, ი. ბ.) ისე ღრმად იყვნენ ჩანერგილი ჩვენს ცხოვრებაში და ჩვეულებაში, რომ ახლაც არსებობენ ჩვენში, თუშეცა ბატონყმობა კი გადა-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 122.

² იქვე, გვ. 123—124.

ვარდა და იქნება კაი ხანმა გაიაროს, სანამ ჩვენ ამ ბატონყმობის კვალისა და იმის შედეგებისაგან განვთავისუფლდებით და სწორ გზაზე დავაყენებთ ჩვენ ცხოვრებას“¹.

ახსიათებს რა ბატონყმური ცხოვრების შავბნელ მხარეებს და მის მტკიცეულ გადმონაშთებს თანამედროვე ცხოვრებაში, ს. მესხი გ. წერეთლის კომედიის უდიდეს ღირსებას სწორედ იმაში ხედავს, რომ „იმას შეუძლია ჩვენს წარსულ და იქნებ ახლანდელ ცხოვრებაზედაც დააფიქროს ყოველი კაცი, რომლის ტვინიც ნორმალურად მუშაობს“.

ამრიგად, ს. მესხის დასკვნით, გ. წერეთლის „ჯიბრი“, როგორც ლიტერატურული თხზულება, უაღრესად მნიშვნელოვანი ნაწარმოებია.

მაგრამ როგორია იგი, როგორც სცენიური ნაწარმოები? აკმაყოფილებს თუ არა „ჯიბრი“ იმ მოთხოვნილებებს, რაც წარედგინება სცენისათვის დაწერილ თხზულებას? თუ ამ კუთხით შევხედავთ გ. წერეთლის კომედიას, ს. მესხის აზრით, იგი ვერ აკმაყოფილებს მოთხოვნილებას, რადგან „ჩვენი საზოგადოება ისეთი კომედიების ყურებას არის მიჩვეული, იმას ისეთი კომედიები მოსწონს, რომელშიც ბლომათ არის სახარხარო ადგილები, მოულოდნელი და სასაცილო შემთხვევები და სცენიკური ეფექტი და მოძრაობა“². გ. წერეთლის კომედიაში კი მხოლოდ ერთი კომიკური ადგილია, როდესაც უფლებააყრილ გამდელს ართმევენ თახჩის გასაღებს და აიძულებენ დატოვოს სამზარეულო, სადაც მთელი სიცოცხლე გაუტარებია. გარდა ამისა, კომედიის შინაარსი და მისი გარეგანი ფორმა, ს. მესხის აზრით, არ შეესატყვისებთან ერთმანეთს და რაც მთავარია, ნაწარმოებში ნაკლებია „სცენიკური მოძრაობა“, რაც „ჯიბრს“ გ. ერისთავის „გაყრაზე“, ზ. ანტონოვის „მზის დაბნელებაზე“ და ი. ჭავჭავაძის „სცენებზე“ დაბლა აყენებს. ს. მესხის მართებული რწმენით, დრამატიული ნაწარმოების შინაარსი ვერ სწყვეტს მისი წარმატების საკითხს და ამიტომ მწერალი ვალდებულია ყურადღება შინაარსის სცენიკური დამუშავების ხერხებზედაც გაამახვილოს, მაგრამ ს. მესხმა ისიც კარგად იცის, რომ შემოქმედებითი პროცესი მეტად რთულია. ცალკეული მხატვრული ფორმების მიგნება და სათანადო ხერხებითა და მეთოდებით მათი დამუშავება იოლი არ არის; იგი საგულდაგულო ძიებას მოითხოვს და მრავალი ლაბირინთის გავლა დასჭირდება მწერალს, ვიდრე შე-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 124.

² იქვე.

მოქმედების სწორ გზას დაადგებოდეს. ეს მწერლის შემოქმედებითი ზრდის დამახასიათებელი და სავალდებულო პროცესია და სწორედ ამაზედ მიუთითებს ს. მესხი, როდესაც წერს: „ხშირათ მწერლობაში, როგორც ცხოვრებაშიაც, სანამ სწორ გზაზე დადგებოდეს კაცი, ვალდებულია მიხვეულ-მოხვეულ გზებზე იაროსო“.

მიუხედავად შენიშნული ნაკლისა, ს. მესხის აზრით, გ. წერეთლის „ჯიბრი“ ჩვენს ღრამატიულ ლიტერატურაში... მაინც შესანიშნავი თხზულებაა“.

ს. მესხის ზემოსხენებული კრიტიკული წერილი მისი ავტორის ერთ-ერთი პირველი წერილთაგანია, რომლის მნიშვნელობაც საკმაოდ დიდია რეალისტური ლიტერატურულ-კრიტიკული აზროვნების განვითარების საქმეში. ამ წერილის „უშთავრესი ღირსება მის რეალისტურ კონცეფციასა და ლიტერატურული საკითხების სერიოზულ სიღრმით განხილვაში მდგომარეობს“¹.

1875 წლის 27 ნოემბერს თბილისის ქართულ სცენაზე წარმოდგენილ იქნა გაბრიელ სუნდუკიანცის სამმოქმედებიანი კომედია „პეპო“, რომლის ქართული თარგმანიც შესრულებული იყო თვით ავტორის მიერ რაფიელ ერისთავის დახმარებით.

ს. მესხი ალტაცებით შეხვდა ამ სასიხარულო მოვლენას და საკმაოდ ვრცელი რეცენზია დაბეჭდა „დროების“ ფურცლებზე. მისი ღრმა რწმენით „ამისთანა აზრიანი. სცენის დამაკმაყოფილებელი და მოფიქრებული კომედია ჩვენს საზოგადოებას ქართულ ენაზე და სცენაზე ჯერ არ ენახა“².

კომედიის მთავარ ღირსებად კრიტიკოსმა ის გარემოება მიიჩნია, რომ იგი ნათლად და რეალურ ფერებში გამოხატავდა ჩვენი ცხოვრების სინამდვილეს, როგორც თავისი უარყოფითი, ასევე დადებითი მხარეებით. ს. მესხის აზრით კომედიის მოქმედი პირნი „ჩვენი კარგი ნაცნობები“ არიან, რომელთაც ყოველ დღე და ყოველ ნაბიჯზე შეხვდება ადამიანი. უდაოა, რომ ამ შემთხვევაში ს. მესხი იზიარებს ბ. ბელინსკის თვალსაზრისს ლიტერატურული ტიპის შესახებ, რაც დიდმა რუსმა კრიტიკოსმა შემდეგ სიტყვებში ჩამოაყალიბა: „Каждый тип для читателя есть знакомый незнакомец“³.

¹ გ. ჯიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, ტ. I, გვ. 391.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1953 წ., გვ. 156.

³ В. Г. Белянский, Познов собр. соч. под ред. С. А. Венгерова. т. II, стр. 224.

გ. სუნდლუკიანცის კომედია, ს. მესხის აზრით, იმითაც არის საყურადღებო, რომ იგი სავსებით გამართულ ნაწარმოებს წარმოადგენს სცენიური თვალსაზრისით და, რაც მთავარია, დაწერილია დიდი მოფიქრებით და საკმაოდ აზრიანად.

ს. მესხი სავსებით სწორად შენიშნავს, რომ ნაწარმოებში ოთხი მთავარი მოქმედი პირია, რომელნიც ავტორის მიერ ტიპიურობამდეა აყვანილი. ეს ტიპებია: პეპო, კაკული, არუთინ ზიმზიმოვი და გიქო. ტიპიური სახეა ავრეთვე ეფემიაც. მაგრამ კომედიაში იგი მეორეხარისხოვანია. დანარჩენი მოქმედი პირები კი ტიპებს არ წარმოადგენენ. ისინი მხოლოდ კომედიის საერთო ფონის შესაქმნელად სჭირდება ავტორს და „მხოლოდ იმიტთვის არიან გამოყვანილნი, რომ უამათოდ მოქმედება არ შეიძლებოდა“.

ვინ არის პეპო? იგი უბრალო მეთევზეა, მაგრამ არა უბრალო კინტო. მისი გონება საღად აზროვნებს, — „ტვინი მუშაოდა“. იგი „კარგათ აკვირდება ქვეყნის ბრუნვას“, ერკვევა არსებული საზოგადოებრივი წყობის თავისებურებაში, ესმის საზოგადოების წესები და ცხოვრებაზე გონივრული დაკვირვების საფუძველზე საკუთარი პრინციპები შეუმუშავებია. „პეპოში გამოხატულია, განხორციელებულია ის ეკონომიური უთანხმოება, რომელიც მთელი ქვეყნისათვის ხაგრძნობელი და დამაფიქრებელი შეიქნა“¹.

პეპოს შინაგანი არსება დღეს და იტანჯება იმ უსამართლობით. რომელიც ქვეყანაზე სუფევს. მართალია, მას განათლება არ მიუღია, მაღალი მცნებები და თეორიები წიგნურად არ შეუწავლია; „მობაზე, ერთობაზე და თანასწორობაზე სიტყვაც არ გაუგონია“. მაგრამ ის დაკვირვებია ცხოვრებას, გაუვლია ცხოვრების ორმოტრიალში და საკუთარ კანზე უგრძვნია მისი სიდუხჭირე. პეპო „უსამართლობასა და გამწარებას მკერმეტყველ გამომთქმელად გაუხნდია ყველა იმ სენისა, რომელსაც ჩვენ ვხედავთ ქვეყანაზე“. მას ვერ აუტანია ძლიერის მიერ სუსტის ჩაგვრა და წამება, ამიტომ მზად არის თავისუფლებაც კი გასწიროს ოღონდ გამოაშკარაოს უსინდისოდ გამდიდრებული არუთინ ზიმზიმოვის პიროვნება და საერთოდ ამცნოს ქვეყანას, „თუ როგორები არიან ეს მდიდრები, როგორის საშუალებით შეუძენიათ იმათ ეს სიმდიდრე, ეს ფულები, ეს მშვენიერი მორთულობა და სხვა“².

ცხოვრების მძიმე პირობებმა და თვით ამ ცხოვრებაში გამეფებულმა უსამართლობამ ალაპარაკა და აამოქმედა დარბაისელი მე-

¹ ს. მ. ე. ს. ხ. ი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 158—159.

² იქვე, გვ. 157.

თევზე პეპო. მისი გულწრფელი სურვილია ნიღაბი ჩამოგლიჯოს ზიმზიმოვის მსგავს ადამიანებს, რომელთაც „ყველანი თავს უკრავენ, ყველანი ეპატიუებიან, ყველანი ეფერებიან და პატივსა სცემენ“. პეპომ მოინდომა გზა გადაეღობა ზიმზიმოვისა და მის მსგავს უსინდისო ადამიანებისათვის, რომ „შემდეგში... თავის მსგავსები დაეხსნა ამისთანა უსამართლობისაგან“. ამიტომ, ს. მესხის აზრით, სრულიადაც არ არის გასაკვირი, რომ პეპომ „ამისთანა უანგარობა და თავის სარგებლობის დავიწყება გამოიჩინა“¹.

კრიტიკოსისთვის ყურადღების ღირსია კომედიის მეორე მოქმედი პირიც—კაკული. ისიც ტიპური სახეა, რომლის მსგავსსაც ხშირად შეხვდებით თბილისის ქუჩებში, მაგრამ კაკული მაინც ბევრით განსხვავდება პეპოსაგან. თუ პეპოს ხასიათი „ტვირის აკმაყოფილებს“, სამაგიეროდ კაკული „გულისთვის საამო სანახავია, სიმპატიურია...“. კაკული „უდარდელი, ქეიფის მოყვარე, დარდიმანდი და ჩიტივით უზრუნველი კინტოა“, ტოლ-ამზანაგების უსაზღვროდ მოყვარული, რომელიც თავს ბედნიერად გრძნობს, თუ პურ-ღვინო გააჩნია. იგი ყოველდღიური ცხოვრებით ცხოვრობს და ხვალინდელი დღის ფიქრი არა აქვს. კაკულისათვის უცხოა დარდის გულში ჩახვევა, „უსამართლობა ნახა სადმე — იყვირებს, ქველი საქმისათვის გადაგხვევა, ვინც უნდა იყო და გადაჯოცნის, ახირებულად ნუ მოეჩვენები, თორემ ისეთნაირათ დაგცინებს, ისეთნაირად მასხარათ აგიგდებს, რომ გულს მოგიკლავს. შეურაცხყოფა მიაყენე რამე — ცხრა ლიტრიანი მუშტი მზათა აქვს. პრინციპების არა იცის რა: მუდამ პირველ გრძნობით, პირველ შთაბეჭდილებით ცხოვრობს და მოქმედობს“².

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ მეთევზე პეპოს შიშარტ შემუშავებული ეს საცხებით სწორი თვალსაზრისი, ს. მესხმა რატომღაც შესცვალა 1879 წელს ქართული მუდმივი დასის მერ წარმოდგენილ გ. სუნდუიანცის კომედიის შესაწებ დაწერილ რეცენზიაში. ამ წლის „დროების“ 223-ე ნომერში ს. მესხი უკვე სხვაგვარად აფასებს პეპოს. მისი აზრით, „პეპო, ცოტა არ იყოს, ხელოვნური, ავტორის ფანტაზიადამ შექმნილი და არა ნამდვილი ცხოვრებიდამ გადმოხატული პირია. ვინ იტყვის, გლეხი კინტო და საზოგადოთ მღაბოა წოდების ხალხი ყველაზე უკეთ არ გრძნობს ახლანდელ საზოგადოების და ცხოვრების უსამართლობას, ეკონომიურ დაჩაგრვას, მდიდრისაგან ღარიბის ტყავის გაძრობას და სხვ., მაგრამ უძვეველია ვერცერთი ახლანდელი კინტო და გლეხი ვერ წარმოუხტეკვამს ამას ისეთის სიტყვებით, როგორც ავტორს მიუცია პეპოს ენისათვისო“.

² ს. მესხი, თბულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 159—160.

ს. მესხის მიერ კაკულის, როგორც დარდიმანდი კინტოს ტიპის დახასიათება სავსებით სწორად არის წარმოდგენილი. იგი ძველი თბილისის ნატეხია, რომლის ბუნებაც კრიტიკოსისათვის მეტად მახლობელი და ნაცნობია.

გ. სუნდუკიანცმა მევახშის სამაგლითო ტიპი შექმნა არუთინა ზიმზიმოვის სახით. ს. მესხი მშვენივრად ხედავს, რომ ზიმზიმოვები, ეს ჩვენი ცხოვრების ხორცმეტები, რომელთათვისაც „არაფერი წმინდა არ არის რა ქვეყანაში“, განუკითხავად პარპაშებენ ცხოვრების სარბიელზე და უკანასკნელ სისხლის წვეთს სწოვენ ალაღმართალ, პატოსან ადამიანებს. ზიმზიმოვი ის ადამიანია, რომლისთვისაც არ არსებობს სინიდისის ცნება, რომლის თავმოყვარეობაც მოჩვენებითი ხასიათისაა. იგი გულგრილად ისმენს ლანძღვა-გინებას, იტანს შეურაცხყოფას, ოღონდ სხვამ არ გაიგოს, ქვეყანამ არ შეიტყოს. არუთინას გაქვავებულ გულზედ არ მოქმედებს არც ვედრება, არც ცრემლები, მას „თავის სიცოცხლის მიზნათ ფული, ფული და ფული გაუხდია, რომელიც არავითარ საშუალებას არ ზოგავს, რომ ამ მიზანს მიაღწიოს... წარმოიდგინეთ კაცი, რომელსაც გულ-გრილათ და წარბების შეუქმუხვნელათ შეუძლია ლატაკს უკანასკნელი გროში წაართვას, ჩამოწონწილს — დაფხრეწილი ჩოხა გააძროს, მშიერს ლუკმა გამოგლიჯოს პირიდან, — და ყველა ეს მხოლოდ იმისათვის, რომ ამათგან მოტაცებული გროშები ოქროებათ აქციოს და ზედ დასცქეროდეს, — წარმოიდგინეთ ეს და თქვენ თვალწინ იქნება სურათი არუთინასი!“—დასძენს ს. მესხი¹.

კრიტიკოსი გულისტივილით აღნიშნავს იმ გარემოებას, რომ ზიმზიმოვის მსგავსი ტიპები გამონაკლისს არ წარმოადგენენ, სავაქრო და სავახშო კაპიტალიზმის ზრდამ სოკოებივით მოამრავლა ისინი და „იმათი ნახვა აღარავის უკვირს; შევეჩვიეთ, მუდამ ყოველ ნაბიჯზე შევხვდებით“.

სიხარბის, შურიანობის და ამპარტავნობის განსახიერებაა არუთინ ზიმზიმოვის თანამეცნედრე — ეფემია. ს. მესხის მართებული გაგებით იგი „ჩინებული ტიპია იმ ღარიბი ოჯახიდან მდიდარ ოჯახში ჩავარდნილი ქალებისა, რომელთაც სხვისი წაბაძვით, გარეგნობით და ყალბი ამპარტავნობით ჰსურთ თავის შთამომავლობა დაივიწყონ და ამაღლდნენ. გული მოუკვდება, თუ იმანაც ისე მდიდრულათ არ მორთო სახლი, როგორც იმის მეზობელსა აქვს... რა

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 160.

გული მოუთმენს რომ კარაპეტას მარუამ პოდესუას კაბა, ან ხავერდის მოაასხამი შეიკეროს და იმან კი არა!¹.”

რაც შეეხება გიქოს, ს. მესხის გაგებით, ისიც მშვენიერი ტიპია ღინჯი, დარბაისელი და „გადამდნარი“ მოხუცებულისა, რომელსაც ცხოვრების ვრცელი გზა გაუვლია, ამ გზაზედ ერთ დროს ისიც პეპოს მსგავსად ღელავდა, ჰქუხდა და ღულდა, მაგრამ წელთა სიმრავლეს მისი შეგრძნება დაუბლაგვებია და ინდიფერენტულად უყურებს ყველაფერს, რადგან იცის, რომ „ყოველივე ამა საწუთროსი წარმავალია“.

ს. მესხი შეეხო პეპოს წარმოდგენის საკითხსაც და მსახიობების თამაშს, განსაკუთრებით კი პეპოს როლის შემსრულებლის ჩიმიშკიანის სცენიურ ხელოვნებას მეტად მაღალი შეფასება მისცა.

სავსებით სამართლიანად წერს პროფ. გ. ჯიბლაძე, რომ „გაბრიელ სუნდუკიანის კლასიკური კომედიისა და მისი წარმოდგენის ასეთი ღრმა ანალიზი შემთხვევითი არ არის. სერგეი მესხი ახლოს იცნობდა თეატრალურ ხელოვნებას. ეს არც გასაკვირია. სიმონ მესხის ოჯახმა სცენას მისცა კოტე მესხი, ქართული თეატრის ერთ-ერთი დიდი რეფორმატორი, მისცა ეფემია — ქართული სცენის ასევე ერთ-ერთი მშვენიერება და სილამაზე“².

გაბრიელ სუნდუკიანის რეალისტურმა თვალთახედვამ, რომელიც მშვენიერად გამოვლინდა მის კომედიაში და აგრეთვე სპექტაკლის ცხოვლად წარმოდგენამ ს. მესხის გულითადი ნატვრა გამოიწვია და ისურვა, რომ „ამისთანა გონივრული და ესთეტიკური დატკობა, რაც შეიძლება, უფრო ხშირად ღირსებოდა ჩვენს საზოგადოებას“.

1871 წელს „კრებულის“ მეხუთე ნომერში დაიბეჭდა ილ. ჰავაძის „მგზავრის წერილების“ პირველი სამი თავი.

ს. მესხმა, რომელმაც მიმოიხილა „კრებულის“ ეს ნომერი, განსაკუთრებით ყურადღება სწორედ „მგზავრის წერილებზე“ გაამახვილა და იგი ავტორის პოეტური ნიჭისა და გონების შედევრად მიიჩნია. შემთხვევითი არ არის ის გარემოება, რომ ს. მესხი მკითხველს საგულდაგულოდ მიანიშნებს ნაწარმოების ორ ადგილზე და მოაქვს იქიდან საკმაოდ ვრცელი ამონაწერები. ერთი ადგილია დღისა და ღამის ალგორითული შედარება-დაპირისპირება, ხოლო მეორე — საუბარი მოხვევსა და მგზავრს შორის. ს. მესხის მართებული რწმენით „ეს საუბარი, ეს სჯა და თვით ენა უბრალო მოხვევისა

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 161.

² გ. ჯიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, ტ. I, გვ. 413.

ისეთი ხელოვნებითაა გადმოღებული, ისეთი ორიგინალური და შესანიშნავია“, რომ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია. ასევე ყურადღების ღირსად მიაჩნია ს. მესხს ილიას „ბედნიერი ერი“, რომელმაც კრიტიკოსს უღრმესი კმაყოფილება აგრძნობინა და, ამავე დროს, მწარე ღიმილი მოჰკვარა.

ს. მესხი ილ. ჭავჭავაძის „გლახის ნაამბობსაც“ შეეხო. მართალია, ამ ნაწარმოების შესახებ მას პრესაში ოფიციალურად არ გამოუთქვამს თავის თვალსაზრისი, მაგრამ ჩვენ მოგვეპოვება რამდენიმე დოკუმენტი, რომელიც სავსებით მკაფიოდ გამოხატავს ს. მესხის აზრს, „გლახის ნაამბობის“ შესახებ.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში „გლახის ნაამბობის“ ირგვლივ ს. მესხის თვალსაზრისზე ძირითადად სწორი შეხედულებაა განვითარებული. პროფ. გ. ჯიბლაძე და დოც. მის. გაფრინდაშვილი ხაზგასმით მიუთითებენ „გლახის ნაამბობის“ შესახებ ს. მესხის მიერ გამოთქმული აზრის პოზიტიურ და ნეგატიურ მხარეზე. ორივე მკვლევარი ეყრდნობა ს. მესხის ბარათს, მიწერილს ეკ. მელიქიშვილისადმი 1873 წლის 22 სექტემბერს და თავისი დასკვნებიც აქედან გამოაქვთ. ს. მესხის ეს ბარათი ეკ. მელიქიშვილას წერილის პასუხს წარმოადგენს. ეკ. მელიქიშვილის წერილი კი თავისთავად მეტად საყურადღებო დოკუმენტია, რადგან მასში, ერთი მხრივ, საკმაოდ ნათლად ჩანს მომავალი მწერალი ქალის აზრი „გლახის ნაამბობზე“, ხოლო მეორე მხრივ, გასაგებს ხდის თვით ს. მესხის პასუხს. გარდა ამისა, მას ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ, როგორც ირკვევა, ეკ. მელიქიშვილის წერილში განვითარებული შეხედულება „გლახის ნაამბობის“ შესახებ საკმაოდ ყოფილა ფესმოკიდებული იმ პერიოდის ქართულ ლიტერატურულ-კრიტიკულ აზროვნებაში.

„გლახის ნაამბობი, — სწერს ეკ. მელიქიშვილი, — დიდის სიამოვნებით და აღტაცებით წავიკითხე. მშვენიერი ენით არის, მართლა, დაწერილი. რა ძალიან მარაღიანი წინასიტყვაობა აქვს! მართალია, ზოგიერთ ადგილას კი ძალიან *вещественно*, როგორც მაგალითად იმ თოთხმეტი წლის ყმაწვილის სჯა და ლაპარაკი. აბა, ერთი მითხარი, როგორ შეეძლო იმას ამგვარი ჰაზრიანი ლაპარაკი, როდესაც თავის სიცოცხლეში არაფერი კეთილი არ გაუგონია... ამას გარდა იმ ღვდლის ამ გვარი კეთილი მოქმედებები, ამგვარი გავლენა ხალხზე ისე რომ, როცა ის დარიგებან მისცემდა ვისმე ისე აზროვნათ და ჰკვიანურათ, რომ მთელი ხალხი დაიწყობდა თითქმის ტირილს და სცდილობდნენ მოქცეულიყვნენ და კეთილი ჩაედი-

ნათ: ეს ძალიან საეჭვოა, რომ როდისმე მღვდელს ასეთი გავლენა ჰქონოდა ამ ხალხზე... Одним словом какой то сверхъестественный тип, который уж большая редкость в особенности между священниками. რაც უნდა ბუნებით ჰქონდა ჰქონდეს კაცს, ასე უსწავლელი მღვდელი, რომელსაც მარტო თავის დროის ქართული წიგნები უკითხავს, ასეთ აზრებს ვერ გამოთქვამს. აი, ჩემო ბატონო, ჩემი აზრი ეს განლავსთ...."¹.

ს. მესხმა არ გაიზიარა ეკ. მელიქიშვილის ზოგიერთი მოსაზრება და საპასუხო წერილში აღნიშნა: „გლახის ნაამბობი“ ტყვილად არ მოგწონებია შენ, მართალია, მთელი მოთხრობა ერთობ იდეალურია, არც ის მღვდელი და არც თვითონ გლახა არ ჩამოგევანან იმ მღვდლებსა და იმ გლახებს, რომელთაც ჩვენ ჩვენში ვხედავთ, და ერთობ ფანტაზიურია, მაგრამ რაც უნდა იყოს, მოთხრობაში მშვენიერი ტენდენციებია და კიდევ უფრო მშვენიერი ენაა; და საზოგადოთ სულ ეს მოთხრობა სრულებით ისე ყжасно нежданное არ არის, როგორც შენ იწერები“².

ჩვენ შეიძლება გავიზიაროთ ს. მესხის თვალსაზრისი, როდესაც იგი მღვდელს „იდეალურ“, „ფანტაზიურ“ და არარეალურ სახედ მიიჩნევს. მართლაც ძნელი დასაჯერებელია, რომ მღვდლის ილიასეულ სახეს სინამდვილეში რეალური დასაყრდენი ჰქონოდა (თითო-ორი ილიას მღვდლისებური პირი დასაყრდენად არ გამოდგებოდა). ქართველი სამღვდელოება, რომელმაც გარკვეულ პერიოდში ერთგვარი პროგრესული როლი ითამაშა ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის უკვე უაღრესად რეაქციულ ძალას წარმოადგენდა. რომელიც არა ნაკლებ ატყავებდა მშრომელ გლეხობას, ვიდრე მემამულენი, მოხელენი, თუ ჩარჩ-ვაკრები. საუბედუროდ, სამღვდელოების მნიშვნელოვანმა ნაწილმა ხელისუფლების საიდუმლო აგენტის სამარცხვინო როლიც კი იკისრა, რითაც საბოლოოდ დაჰკარგა ხალხის ყოველგვარი ნდობა და ავტორიტეტი.

ი. ჭავჭავაძე მშვენიერად გრძნობს და ხედავს ამ სავალალო მდგომარეობას, ამიტომ, იგი რეალურად არსებულ მღვდლებს უპირისპირებს მის მიერ შექმნილ იდეალური მღვდლის სახეს და ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორი უნდა იყოს ერის „სულიერი მოძღვარი“.

¹ ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმი, № 16954—6.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 53.

ანალოგიურ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე ალ. ყაზბეგის შემოქმედებაშიაც. დიდი რეალისტი შემოქმედი წერილში „ბატონ მეუნარვიას „მოძღვრის“ წერილის გამო“, ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ მისი მოძღვარი იყო არა რეალური პიროვნება, არამედ მომავლის იდეალური სახე. „ამასთანავე იქონიეთ მხედველობაში, რომ ამ მოთხრობაში ვხატავ იდეალურ მოძღვარს, ისეთ მოძღვარს, რომელიც წირვა-ლოცვის დროს მლოცველს ხელში არ შეჰყურებს და უმალღესის მოვალეობის აღსრულების დროს დახლზედ არ ფიქრობს. ჩემი მოძღვარი ხალხისა და ქვეყნისათვის თავგანწირულია, ის აღზრდილია უმალღესთა კანონთა საზრების გავლენის ქვეშ და ეს სწავლა იქამდის ტენდენციური არის, რომ თვით ჩემი მოძღვარიც თუ არ იდეალურს, ტენდენციოზურს ქმნილებათ, სხვა გვარად ვერ გამოიხატებოდა. როდესაც ჩემმა მოძღვარმა უპატრონოდ დაგდებული... ქალი სახლში შეიყვანა, მოძღვარს ონოფრეს უეჭველად უნდა ემოდვრა იმისთვის და მას რომ მოძღვრობის მავიერად არ შეიყობა დაეწყო, მაშინ ის მოძღვარი კი აღარ იქნებოდა, არამედ წარმოგვიდგენდა ერთს იმ ვალექნის ყმაწვილ-კაცთაგანს, რომელიც სავალალოდ ისე გახშირდა ჩვენში და ისე ურცხვად დაკარგა პატივიც, ნამუსიც და თავის სამშობლოსებური, ყოველთვის სახელგანთქმული ნამუსი“¹.

ი. ჭავჭავაძის მღვდელიც და ალ. ყაზბეგის მოძღვარიც არარეალური სახეები. მათი დახატვით დიდმა მწერლებმა საკმაოდ მწვავე მათრახი გადაჰკრეს. სასულიერო წოდებას და დაანახეს ნამდვილი სახე დიდი მორალის მქონე „სულიერი მამისა“, რომელიც ხალხის გვერდით უნდა მდგარიყო ჭირშიც და ლხინშიც და მთელი შეგნებით ეკისრა ჭეშმარიტი მოძღვრის მძიმე ტვირთი.

რაც შეეხება გაბრიელს, მას სენტემენტალიზმის მცირედი ნიშნები უდაოდ ახასიათებს, მაგრამ ილიამ მაინც მშვენივრად შესძლო მოეცა რეალური სახე განაწამები გლეხისა და — მკაცრი შეფასება ბატონყმური ძალმომრეობისა. ილიამ ოსტატურად დაანახა მკითხველს „გლეხი მისი დღითი-დღიური საჭიროებით, მისი სიცოცხლისაგან გათელილი ხასიათით, მისი გარემოებისაგან გაბინძურებული მდგომარეობით, მისი დამდაბლებული და უღონო, უპატიური ცხოვრებით“ და ეს ი. ჭავჭავაძის, როგორც რეალისტი მწერლის უდიდესი დამსახურებაა.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, თუ რა დიდი სიყვარულითა და პატივისცემით ეკიდებოდა ს. მესხი ავ. წერეთელს, როგორც მწერალსა

¹ ალ. ყაზბეგის, თხზულებანი, ტ. V, 1950 წ., გვ. 150.

და პუბლიცისტს. ეს სიყვარული და პატივისცემა გამოემჟღავნა აგრეთვე ს. მესხის ერთ-ერთ კრიტიკულ-ბიბლიოგრაფიულ ხასიათის წერილში, რომელშიც მან 1872 წლის ეურნალ „კრებულის“ მეექვსე და მეშვიდე ნომრები მიმოიხილა.

წერილში ს. მესხი სპეციალურად შეჩერდა აკ. წერეთლის დრამატიულ ნაწარმოებზე — „სცენა საპატიმროში“. კრიტიკოსის ღრმა და მართებული რწმენით აკ. წერეთელი უაღრესად ნიჭიერი და დახლოვებული მხატვარია, რომელსაც შესწევს უნარი „ერთი-ორი კარანდაშის მოსმით გამოჰხატოს... რომლისამე ადამიანის ანუ ბუნების სურათის სახე“¹. მწერლის ნიჭის ეს თავისებურება გამოემჟღავნა მის „სცენა საპატიმროშიც“. ნაწარმოების ღირსება იმაში მდგომარეობს, რომ მწერლის მიერ „რამდენიმე-კალმი“ გასმით გამოხატულია სხვა და სხვა ჩვენში მცხოვრები ბალბების ნაციონალური ხასიათი, ამათი გონების გამჭირახობა. ჩვეულება. ზნე. ცრუ-მორწმუნეობა და სხვა თვისებები“. აქ არიან ქართლელი და იმერელი. ოსი და რაკველი, მეგრელი და გურული, სომეხი და ებრაელი და მწერლის მიერ ყოველი მათგანი დიდი ოსტატობითა და სიზუსტით არის დახასიათებული. მწერალს შესწევს უნარი ღრმად ჩასწვდეს თითოეულის სულიერ სამყაროს, ფსიქო-იდეოლოგიას და მოურიდებლად ამხილოს ის მანკიერი და უარყოფითი მხარეები. რაც მათ ახასიათებთ და რამაც ისინი საპატიმროს კარამდე მიიყვანა. განსაკუთრებით კარგად არის განვითარებული დიალოგი. რომელიც იმდენად ლაკონიურია, რომ რამდენიმე სიტყვაში ან სტრიქონში მკვეთრად არის გამოვლინებული მოქმედი პირების ნიშანდობლივი ხასიათი.

ს. მესხის აზრით, ეს „სცენა“ ნამდვილი და ხელოვნური კალმით დახატული სურათია ჩვენი ცხოვრებისა. ერთი სიტყვით... ამ უკანასკნელ წელიწადში, ერთი-ორი ლიტერატურული თხზულების გარდა, ამისთანა არ გამოსულა ქართულ ენაზე“².

ს. მესხმა სავსებით სწორი შეფასება მისცა რაფიელ ერისთავსაც, როგორც შემოქმედს. მისი აზრით რაფ. ერისთავი თუმცა „შეაწინავენი ლიტერატურული ნიჭი არ არის“. მაგრამ ჩვენს ლიტერატურულ ცხოვრებაში, რომელიც დარბია ტალანტებით, არ შეიძლება, რომ რაფ. ერისთავი შეუწინავენი დარჩეს. მართალია, მის შემოქმედებაში მკითხველი ვერ იპოვის ღრმა ან ახალ აზრს, ფორმის თვალსაზრისითაც მისი პოეზია და პროზა რაიმე განსაკუთრებული ნიშნებით არ ხასიათდება, მაგრამ რაფ. ერისთავის ღირსება იმაში

¹ ს. მესხი. თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 209.

² იქვე, გვ. 211.

მდგომარეობს, რომ მისი „კალამი სწერს ხშირად შესანიშნავი სინაზელით, ოხუნჯობით და ავტორში ცხოვრების დაკვირვების ნიქს გვიჩვენებს“¹.

ს. მესხის აზრით, რაფ. ერისთავის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია მისი „სცენები“, რომელნიც „დროება“-„კრებულის“ ფურცლებზე სხვა და სხვა სათაურით იბეჭდებოდნენ („რამდენიმე სურათი ჩვენი ხალხის ცხოვრებიდან“ და „სურათები ჩვენი ხალხის ცხოვრებიდან“). სწორედ აქ გამოვლინდა რაფ. ერისთავის დაკვირვებული თვალი და მახვილი „კალმის ძალა მწერლის „სცენები“ ნათლად მეტყველებენ, რომ რაფ. ერისთავი ძალიან კარგად იცნობს ჩვენ ცხოვრებას და ამ ცხოვრებაში მოქმედი ადამიანების ხასიათებს. „ამ ქამად,—წერს ს. მესხი,—ჩვენში ორ-სამ მწერალს გარდა, არავინ გვეგულება ისეთი, რომელიც ჩვენ ცხოვრებას რაფ. ერისთავზე უკეთ იცნობდეს და უკეთ ხატავდეს... ერთნაირის ხელოვნებით ხატავს რაფ. ერისთავი როგორც თფილისელ კინტოების ხასიათს, იმათ უღარდებლობას და დარდიმანდობას, აგრეთვე უფრო მაღალი საზოგადოების უსაქმობას და ფუჭ ცხოვრებას, და ახალგაზრდა ქალებისა და ვაჟების სიყვარულზე სჯასა და სხვა გულითად წადილებსა“².

რაფ. ერისთავის უდიდესი დამსახურება ს. მესხის აზრით ისიც არის, რომ მწერალი კარგად იცნობს არა მხოლოდ ქალაქს, არამედ—სოფელსაც და წერს „ნამდვილი გლეხ-კაცის ენით“, რაც მის ნაწარმოებებს უფრო საინტერესოსა და მიმზიდველს ხდის.

მაგრამ მხოლოდ ამით არ განისაზღვრება რაფ. ერისთავის შემოქმედების და კერძოდ მისი „სცენებისა“ და „სურათების“ მნიშვნელობა ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის. მათ უდიდეს ღირსებას კრიტიკოსი იმაშიც ხედავს, რომ „მარტო სიცილს არ აჯერებენ მკითხველს. ყოველი გონიერი და მოაზრე მკითხველი, უეჭველია, დაფიქრდება, როდესაც ზოგიერთ ამ სცენებს წაიკითხავს. როგორ არ დააფიქრებს, მაგალითად, კაცს ის ზემოხსენებული სცენა ორ სოფელელ ქალს შუა, რომელშიც ასე ცხადათ იხატება ჩვენი გლეხების გაჭირვებული ცხოვრება და იმათი სიღარიბე? როგორ არ დააფიქრებთ იმისთანა ახალგაზრდა ქართველი ქალების დანახვა, რომელნიც ქართულს ისე ლაპარაკობენ, თითქოს ამერიკელი ქალები იყვნენ და სალაპარაკო საგნათ მუდამ ის აქვთ, რომ დღეს რა გააკეთონ, ხვალ ვისთან წავიდნენ დროს გასატარებლათ და ზეგ

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 211.

² იქვე.

ვის წაყვანენ ცოლათ? ან კიდევ ის სურათი—როგორ ატყვილებს საწყალ უმეცარ გლეხს დაქნილი და სუდებში ნათრევი ვილაც ადვოკატი“¹.

ს. მესხი რაფ. ერისთავის შემოქმედების განსაკუთრებულ ღირსებას მის რეალიზმში ხედავს, რომელსაც ჩვენი ცხოვრების მანკიერ მხარეთა მხილების გარდა, უდიდესი აღმზრდელობითი მნიშვნელობაც აქვს.

რაფ. ერისთავის შემოქმედება ს. მესხმა რეალისტურ-უტილიტარული პრინციპების თვალთახედვით შეაფასა და სინანული გამოთქვა, რომ იგი „ერთობ იშვიათად იღებს ხელში კალამსო“.

ცნობილია, რომ ანტონ ფურცელაძის შემოქმედებაში „მაცი ხეიტია“ ყველაზე პოპულარული ნაწარმოებია, რომელშიც მწერალმა საკმაოდ მუქ ფერებში გადმოგვცა ბატონყმობის დროინდელი სურათები სამეგრელოს ცხოვრებიდან. მაგრამ შემჩნეულია, რომ ნაწარმოების მოქმედი პირები უპერსპექტივო ადამიანები არიან და ავტორიც ადრე სწყვეტს მათ სიცოცხლეს. სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მხედველობაში ს. მესხს, როდესაც წერდა „ამ რომანის (იგულისხმება „მაცი ხეიტია“, ი. ბ.) შინაარსი ორი სიტყვით გამოითქმის: მოქმედება რომანისა მდგომარეობს ცხენების ქურდობაში; თავის მოქმედნი პირნი ფურცელაძემ ერთხელ კლდეზე გადაყარა, მეორეთ, როგორც იყო გადაარჩინა თოფის სროლას და სიკვდილს; მაგრამ ბოლოს კი მაინც და მაინც იმდენი შეუბრალებლობა გამოიჩინა, რომ სამი იმათგანი ერთმანეთს შეაქლა; ჯერ ერთმა მეორე მოკლა ქურდობაში, მერე მეორემ მესამე და შემდეგ ეს მესამე მოკლული წამოხტა ზეზე და მეორეს „ჩაუსვა გულში ტარამდი სანჯალი“².

მკითხველი ადვილად შეამჩნევს, რომ ამ შემთხვევაში ს. მესხის დამოკიდებულება ა. ფურცელაძის მიმართ ერთგვარად ტენდენციურია. აქ დაუმსახურებლად არის გაბიაბრუებული ნაწარმოები, რომელშიც, თუმცა ბევრია მიაბიტიური და გულუბრყვილო ეპიზოდები, მაგრამ არ შეიძლება არ დავინახოთ ნაწარმოების სიუჟეტის ოსტატური განვითარება.

საერთოდ, ს. მესხი ა. ფურცელაძეს დაბალი მხატვრული ნიჭის მქონე შემოქმედად თვლის და ეს ნამდვილად ასეც იყო. როგორც მწერალი, ა. ფურცელაძე უდაოდ სუსტია, მეორე ხარისხოვანია, მაგრამ ა. ფურცელაძეს, როგორც მოაზროვნესა და პუბლიცისტს

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 212.

² იქვე, გვ. 194.

საკმაოდ თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. მიუხედავად ამისა, მან მაინც ვერ კპოვა საყოველთაო აღიარება თანამედროვეთა შორის, რაც ძირითადად მისი უცნაური და ხშირად ახირებული პირადი თვისებებით იყო გამოწვეული. სავსებით სწორად შენიშნავს პროფ. მიხ. ზანდუელი, რომ „ანტ. ფურცელაძე მოურიგებელი, დაუდგრომელი კაცი იყო; ჩვენი პრესის საუკეთესო წარმომადგენლებთან — ილ. ჭავჭავაძესთან, ნიკო ნიკოლაძესთან, გიორგი წერეთელთან და სხვებთან ხშირად არ კჭონდა კარგი დამოკიდებულება“¹. მწვავე იყო ურთიერთობა ს. მესხსა და ა. ფურცელაძეს შორისაც. ამგვარმა ურთიერთობამ მკვეთრად იჩინა თავი მათ შორის წარმოებულ პოლემიკაშიც (იხ. მაგ. „დროება“, 1872 წ., № 9 და „Труды ИСКУССТВЕНН. 1873 წ., № 11, 13), რომელიც თუმცა პრინციპულ საკითხებს ეხებოდა მაგრამ მწვავე პირადული ურთიერთობა არც ერთ მხარეს არ აძლევდა ობიექტური მსჯელობის საშუალებას.

1879 წლის „დროების“ მეორე ნომერში დაიბეჭდა გრ. ვოლსკის „ელეგია“, ხოლო იმავე წელს 37-ე ნომერში გამოქვეყნდა მისივე მეორე ლექსი „მოტყუებულს“. ეს ორი ნაწარმოები სავსებით საკმარისი აღმოჩნდა, რომ ს. მესხს უმწიფარიძის ფსევდონიმს ამოფარებულ ახალგაზრდაში მზარდი პოეტური ნიჭი შეემჩნია და წაექეზებინა იგი ამ კეთილშობილურ ასპარეზზე სამუშაოდ. „მოულოცავთ ჩვენს ახალგაზრდა პოეტს, — წერდა ს. მესხი. — ასე ჩინებულად, ასე ნიჭიერად გამოსვლას სალიტერატურო ასპარეზზე და ვინატრით, რომ შემდეგი ნაბიჯებიც ისეთივე მარჯვე, ისეთი ბრწყინვალე ყოფილიყოს იმისი, როგორც ეს პირველია. ვინატრით. რომ ეს ნიჭი ისე უდროვოთ, ისე „დაუმწიფებლად“ არ დაჩაგრულიყოს და არ დამკვნარიყოს, როგორც დაჰკნა ზოგიერთი ჩვენი ახალგაზრდა მწერლების ნიჭი, მაგალითად, გ. კალაღიდელისა (ქოჩაქიძისა) და სხვ.“².

ექვეგარეშეა, რომ ს. მესხის წამახალისებელმა სტრიქონებმა გადაწყვეტი როლი ითამაშეს გრ. ვოლსკის ცხოვრებაში. როგორც ცნობილია, იგი აკ. წერეთლის სკოლის ერთ-ერთ ნიჭიერ პოეტად ჩამოყალიბდა, რომლის შემოქმედების ფორმა და თემატიკა გაგრძელება აკაკის მიერ დანერგილი ქართული პოეზიის დიდი ტრადიციებისა. გრ. ვოლსკის მრავალი ლექსი ხალხმა თავის წიაღში გაიტაცა და მღეროდა და მღერის დღესაც დიდი ეშხითა და სიყვარულით.

¹ მ. ზანდუელი, ახალი ქართული ლიტერატურა, ტ. III, 1955 წ., გვ. 267.

² „დროება“, 1879 წ., № 37.

დღემდის შემორჩა ქართული სიმღერების მდიდარ რეპერტუარს გრ. ვოლსკის ნაწარმოებზე დაწერილი მ. ბალანჩივაძის ორი რომანსი: „ნანა, შვილო“ და „შენ გეტრფი მარად“. დიდი პოპულარობით სარგებლობდა და ფართოდ იყო გავრცელებული გრ. ვოლსკის პატრიოტული ლირიკის შესანიშნავი ნიმუში „როს საუკუნოდ დავდუმდე“.

მართალია, გრ. ვოლსკი არ იყო პირველხარისხოვანი პოეტი, მაგრამ თავისი დროისათვის მან უდაოდ დიდი საქმე გააკეთა თანამემამულეთა შორის პატრიოტული გრძნობის ფართოდ დანერგვისათვის, რაც მისი უდაო დამსახურებაა. ამ საქმეში ს. მესხის წვლილი თვალსაჩინოა¹.

საერთოდ ს. მესხი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა დამწყებ მწერლებთან მუშაობას და ყოველთვის დიდი სიფრთხილითა და სიფაქიზით ეკიდებოდა მათ პირველ ნაბიჯებს. „უნდა გაამხნევოთ ახალგაზრდა მწერალი, — წერდა იგი, — უნდა დაარიგოთ: აჩვენოთ, თუ. თქვენი აზრით, როგორ გზაზე უნდა დადგეს: რა გეარა თხზულებანი უფრო შეეფერებიან იმის ნიჟსა და მიმართულებას, — ერთი სიტყვით, საჭიროა... მუდმივი და განუწყვეტელი პირადი ლაპარაკი თუ არა. წერითი კავშირი მაინც გქონდესთ“².

ს. მესხი ყოველთვის დიდი აღფრთოვანებით ეგებებოდა ყოველ ახალ ნაწარმოებს, ორიგინალური იქნებოდა იგი თუ ნათარგმნი, რომელიც ამდიდრებდა ჩვენს ლიტერატურულ საგანძურს.

ქართული ლიტერატურის მნიშვნელოვან შენაძენად მიაჩნდა ს. მესხს მამია გურიელის (ფაზელის) მიერ მიხეილ ლერმონტოვის „დემონის“ თარგმნა. თარგმანის ღირსებას ს. მესხი იმაში ხედავდა, რომ „ზოგიერთი ადგილები თარგმანისა ლექსის ძლიერებითა და გამოთქმის სიმკვირცხლით სრულიად არ ჩამოუდგებიან უკან თავის ორიგინალსა“³. ცხადია, აქ ს. მესხი უდაოდ ცდება. შეუძლებელია, რომ თარგმანი ორიგინალის თანაფარდი იყოს.

ს. მესხის აზრით განსაკუთრებული სიძლიერით არის ნათარგმნი ის ადგილები, რომელნიც ბუნების თვალწარმტაც სურათებს გადმოგვცემენ და სწორედ აქ მქლავნდება მ. ფაზელის „პოეტური ნიჭი და კალმის სიმარჯვე“.

ს. მესხი, საერთოდ. წინააღმდეგია სიტყვა-სიტყვითი თარგმანისა, რადგან ასეთ შემთხვევაში ზოგჯერ აზრი იკარგება და არ ხერხ-

¹ გრ. ვოლსკის შესახებ იხ. დ. ნაცვალაძის „გრ. ვოლსკი“, ბათუმი, 1955 წ.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. 11, 1963 წ., გვ. 60.

³ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. 1, 1962 წ., გვ. 207.

დება პოეტური სულის ზუსტად გადმოცემა. მაგრამ ფაზელის დამსახურებას ს. მესხი იმაში ხედავს, რომ თუმცა იგი „ზოგჯერ თითქმის სიტყვა-სიტყვით სთარგმნის დედნიდამ“, მაგრამ ამას „სრულიად არ დაუკლია ღირსება ნათარგმნისათვის“.

თუმცა ფაზელის მიერ „დემონის“ თარგმანი კარგად არის შესრულებული, მაგრამ ს. მესხის აზრით, მასში არის ცალკეული გამოთქმები, რომლებიც არ შეესატყვისებიან ქართული ენის ბუნებას, მაგალითად, ქართული არ არის „ფუქსა ჯავრობას“, არც „უწყვეტს (ე. ი. დაუღვევლს) ცრემლობას“ და არც „პირველებს“... არ ითქმის აგრეთვე „შვებები“ (მრავლობით რიცხვში) და სხვა¹. მაგრამ ს. მესხის თქმით ეს წვრილმანი შეცდომებია და ისინი ვერ სცემენ თარგმანის ღირსებას.

ს. მესხის შენიშვნები იმდენად სწორი და მართებულია, რომ სავარაუდებელი იყო — მთარგმნელი გაიზიარებდა მათ, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. ფაზელმა არ მიიღო მესხის თითქმის არც ერთი შენიშვნა და შეეცადა მის მიერ ნახმარი გამოთქმებისა თუ ცალკეული სიტყვების მოქალაქეობრივი უფლების დაცვას სალიტერატურო ქართულში. მისი აზრით „ჩვენ ყოველდღე გვესმის ხოლმე, და მითუმეტეს თბილისის მრავალხალხიან ქუჩებში შემდეგნაირი სიტყვები: „დაეხსენ, თუ ღმერთი გწამს, მაგ ფუჭ ჯავრობას, მაგ ფუჭ დავას, ფუჭ საქმეს“ და სხ., სადაც შეიძლება ითქვას „უსაფუძვლოს, ტყუილ უბრალოს“, იქ ფუჭსაც ითქმის. ამაზე არა მგონია შეიძლებოდეს დავა. თანასწორ მისა სიტყვაც „უწყვეტი ცრემლები“ იხმარება ქართულად; მაგ. „რა არის ეს „უწყვეტი ცრემლები“ ამ ყმაწვილ ქალისა? ეს გაუწყვეტელი ღზინი ამ ყმაწვილისა!“ არა თუ გაუწყვეტელი და გამოუღვეველი, ხშირად ხმარობენ „დაუსრულებელსაც“, მიუხედავად ამისა, რომ დაუსრულებელი არ შეიძლება იყოს რამე ამ ცოდვილის მიწის პირზე... სიტყვაზე „პირველები“ აღარას ვიტყვით ამაზე მეტს: თუ კი სიტყვა „უკანასკნელები“ იხმარება, მაშინ მიზეზი აღარ რჩება რა „პირველების“ უხმარებლობისათვის.

ერთს მხოლოდ სიტყვაზე ვეთანხმები მე და ისიც სანახევროთ, ე. ი. „შვებები“ თითქმის მართალია, რომ მრავლობით რიცხვში მისი ხმარება რაღაც არ ეწყობა სმენას, მაგრამ რადგანაც ქართულ ენაზე ჭერჭერობით არ არის მისი თვისების თანახმა ღრამატიკა, ამის-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 207.

თვისაც სრული ნება გვაქვს ვიხმაროთ ის მხოლოდითაც და მრავლობითაც“¹.

მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ ამ შემთხვევაში ფაზელის თვალსაზრისი უდაოდ მცდარია. საესებით კანონიერია ვიხმაროთ ისეთი გამოთქმები, როგორცაა „ფუჟი დავა“, „ფუჟი საქმე“, „უწყვეტი ცრემლები“, მაგრამ არ ამბობენ „ფუჟსა ჯავრობას“, „უწყვეტს ცრემლობას“, „პირველები“ და მისთანანი. განსაკუთრებით უნერხულად უღერს ეს გამოთქმები ფაზელის მიერ ნათარჯმნ ქვემოთ მოტანილ სტროფში, რომელიც ს. მესხმა გააკრიტიკა:

„მამავ, დაეხსენ ფუჟსა ჯავრობას,
შენ საწყალ თამარს ნულარ უწყრები:
ხომ ხედავ უწყვეტს ჩემსა ცრემლობას
და არ არიან ეს პირველები“.

ს. მესხმა არ გაიზიარა ფაზელის თვალსაზრისი და გონივრული პასუხი გასცა მას. „ქართული ენის ხასიათი, — წერდა ს. მესხი. — ხშირად სრულიად არ ითვისებს და არ იფერებს იმ სიტყვების მრავლობით რიცხვს, რომელსაც გრამატიკაში „განყენებულ აზრს ანუ გამოხატვას“ (отвлеченное понятие) — ეძახიან. მაგ. ქართულად არ ითქმის ბედნიერებები, უბედურებები, შვებები, სიყვარულები და სხვ. ამგვარ სიტყვებს ჩვენი საუკეთესო ძველი და ახალი მწერლები ყოველთვის მხოლოდით რიცხვში ხმარობენ. ჩვენ სრულიად არ ვეთანხმებით უფ. ფაზელს იმ აზრზე, რომ „რადგანაც ქართულს ენაზე ჯერჯერობით არ არის შისი თვისების თანახმა ღრამატიკა. ამისთვის სრული ნება გვაქვს ვიხმაროთ სიტყვა „შვება“ მხოლოდითაც და მრავლობითაც“. მართალია, ჩვენ ჯერჯერობით ხეირიანი ღრამატიკა არა გვაქვს, მაგრამ ჩვენ ენას, როგორც საზოგადოთ ყველა ენებს, აქვს თავისი საკუთარი კანონები, რომელსაც არა თუ წერაში, ლაპარაკშიაც არ უნდა გადასცდეს კაცი“². ს. მესხის ეს თვალსაზრისი საესებით მართებული იყო.

1872 წელს გამოვიდა „თარგმანი საამო საკითხავთა თხზულებათა. გამოცემული ქართველი ქალებისაგან. წიგნი პირველი“, რომელსაც დართული აქვს ხელმოუწერელი წინასიტყვაობა სათაურით „მკითხველს“. ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდის გაურკვეველი იყო, თუ ვინ არის ამ წინასიტყვაობის ავტორი.

¹ „ღროება“, 1872 წ., № 20.

² იქვე.

კ. მარქსის სახელობის საქართველოს სსრ სახელმწიფო რესპუბლიკური ბიბლიოთეკის ქართველოლოგიის კაბინეტში დაცულია ამ გამოცემის ერთი ეგზემპლარი, რომელშიც წინასიტყვაობის ბოლოს შავი მელნით ასეთი მინაწერია გაკეთებული: „დაწერილია სერგეი მესხისაგან. პ. უმიკაშვილი“. ეს მინაწერი ნამდვილად პეტრე უმიკაშვილის ხელით არის შესრულებული და სავსებით საიმედო წყაროს წარმოადგენს ს. მესხის ავტორობის დასადასტურებლად, რადგან პ. უმიკაშვილი იმ პერიოდის ლიტერატურული ცხოვრების ცენტრში ტრიალებდა და ძალიან კარგად იცოდა, თუ ვინ იყო წინასიტყვაობის ავტორი. გარდა ამისა, წინასიტყვაობის ენა, სტილი და ცალკეული მოსაზრებანი ემთხვევა ს. მესხის ხელმოწერით 1872 წლის „დროების“ 44-ე ნომერში ამ თარგმანის შესახებ დაბეჭდილ ბიბლიოგრაფიულ-კრიტიკულ წერილში განვითარებულ თვალსაზრისს და საერთოდ ს. მესხის ენასა და სტილს.

ს. მესხი ამ წერილშიც იმეორებს თავის შესხედულებას ლიტერატურის დანიშნულების შესახებ და აღნიშნავს, რომ ლიტერატურა საუკეთესო საშუალებაა „მშვიერი ტვინის მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად“. ლიტერატურა ზრდის ადამიანს გონებრივად და ზნეობრივად, უჩვენებს ცხოვრების უარყოფით მხარეებს და მიუთითებს სწორი გზისაკენ. მაგრამ ს. მესხმა ისიც იცის, რომ ყოველ ლიტერატურულ ნაწარმოებს არ შეუძლიან სარგებლობა მოუტანოს ადამიანს. „ერთი დრო იყო, რომ ამგვარ ლიტერატურულ თხზულებათა ვნების მეტი არავითარი სარგებლობა არ მოჰქონდათ მკითხველი საზოგადოებისათვის. ეს იყო ის დრო, როცა რომანებისა, მოთხრობებისა და ლექსების მწერლები თავის ნაწერებში თითქმის არ ეხებოდნენ ნამდვილ ცხოვრებას, სწერდნენ მხოლოდ სიყვარულზე, შეყვარებულების კენესა-ონვრაზე, ამკობდნენ ბუნების სიმშვენიერეს და დამღეროდნენ ბუღბუღლისა და ვარდის ტრფობას. ამისთანა თხზულებანი მართლაც რომ გონების გარყვნისა და ჭკუა-ხასიათის დამახინჩების მეტს სარგებლობას არ მოუტანდნენ მკითხველ საზოგადოებას“.

ს. მესხი სასტიკი წინააღმდეგია ამგვარი ლიტერატურისა. თუ ნაწარმოები მხოლოდ ოცნებაზეა დაფუძნებული და „ნამდვილ ცხოვრებას, ნამდვილ ხასიათებს ...ნამდვილ კაცს“ არ შეეხება, მას არა თუ სარგებლობის, არამედ მხოლოდ ვნების მოტანა შეუძლიან. ს. მესხის მართებული რწმენით თანამედროვე ცხოვრება რეალისტურ ნაწარმოებებს მოითხოვდა, რომელშიც ზუსტად იქნებოდა ასახული თანადროულობა და რომელსაც, გარდა ესთეტიკური დატკბობისა, „მქადაგებლის“ მნიშვნელობა და ხასიათიც ექნებოდა.

„ვეროპისა და ამერიკის ლიტერატურაში. — წერს ს. მესხი, — ჩვენ ხშირად ვხედავთ ისეთ რომანებსა, მაგალითად, რომელთაც მხოლოდ ის დანიშნულება აქვთ, რომ რომელიმე ახალი პაზრი, ახალი სწავლა და ახალი საქმე გაავრცელონ საზოგადოებაში; ერთი სიტყვით, ამისთანა ადვილათ საკითხავი თხზულებების საშუალებით მწერლები ახალ ცხოვრების გზას უქადაგებენ საზოგადოებას და ამგვარათ ისინი ყოველთვის უფრო მალე მიაღწევენ ხოლმე თავიანთ წადილს, უფრო მალე პოულობენ ახალ პაზრსა და სწავლის მომხრეებს, ვიდრე ღრმად დაწერილს და ფილოსოფიური ტრაქტატების საშუალებითა“.

თუ ასეთი დიდი შემეცნებითი მნიშვნელობა აქვს ბელეტრისტიკას კულტურულად დაწინაურებულ ქვეყნებში, მით უფრო დიდია მისი მნიშვნელობა ქართველი მკითხველისათვის, „რომელნიც კითხვას ეხლა ვეჩვევით“. მაგრამ ს. მესხი ხედავდა, რომ რეალისტური ნაწარმოებები, რომელნიც ჩვენი ცხოვრების ნათელ სურათს ასახავდნენ და ამავე დროს ნერგავდნენ „ახალ პაზრსა და სწავლას“, უჩვენებდნენ საზოგადოებას ცხოვრების განვითარების სწორ გზას, — სამწუხაროდ, ძალიან ცოტა მოგვეპოვებოდა. „ჩვენი საკუთარი ლიტერატურა და მწერლები ამ მხრით სოულად ვერ აკმაყოფილებენ ჩვენი მკითხველი საზოგადოების მოთხოვნილებას“.

იხილავს რა ქართულ ლიტერატურას რეალისტურ-უტილიტარული და ესთეტიკური თვალსაზრისით. ს. მესხი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ „სურამის ციხისა“, „სოლომონ ისაკიჩ მეჯღანუაშვილისა“, „კაცია ადამიანისა“ და „გლახის ნაამბობის“ მეტს თითქმის ვერც ერთს ისეთს რომანსა და მოთხრობას ვერ შეხვდებოთ, რომ იმათი წაკითხვა ერთსა და იმავე დროს სასიამოვნოც იყოს მკითხველისათვის და სასარგებლოცა“. მაგრამ მდიდარიც რომ იყო ამ თვალსაზრისით ჩვენი ლიტერატურა, ს. მესხის აზრით უცხოურიდან ნათარგმნ ნაწარმოებებს მაინც უდიდესი მნიშვნელობა აქვთ ჩვენთვის, რადგან „იმათი საშუალებით ჩვენი საზოგადოება გაიცნობს დაწინაურებული ქვეყნების ცხოვრებას, იმათ პაზრს, გონების მიმართულებას და წადილს და ამგვარი ცოდნა, უეჭველია. უნაყოფოდ არ ჩაივლისო“.

იმავე წელს დაწერილ კრიტიკულ-ბიბლიოგრაფიულ წერილში ს. მესხმა ვრცლად გაარჩია „თარგმანი საამო საკითხავთა თხზულებათა“. მისი რწმენით „ამ წიგნის გამოსვლა ჩვენს ლიტერატურაში და ჩვენს ცხოვრებაში შესანიშნავი მოვლინებაა“. შეიძლება წიგნი თავისი შინაარსით განსაკუთრებული მნიშვნელობისა არ იყოს, მაგრამ ამ შემთხვევაში ყურადღების ღირსი ის გარემოებაა, რომ „ეს წიგნი გადმოთარგმნილი და გამოცემულია ქართველი ქალებისაგან...

რომ ჩვენი ქალები, რომელნიც ამ უკანასკნელ დროებაში მხოლოდ სიყვარულზე, გათხოვებაზე, ცეკვა-თამაშზე და ტანისამოსზე ჰფიქრობდნენ, ჰკიდებენ ხელს ისეთ საქმეს, რომელსაც უეჭველია, საზოგადოებისათვის რაიმე მნიშვნელობა უნდა ექნეს¹. ქართველი ქალების გამოფხიზლება, მათი ჩაბმა საზოგადოებრივ-ლიტერატურულ ცხოვრებაში, ს. მესხს მეტად სანუგეშო და ბევრის მოქმედ მოვლენად მიაჩნია.

ს. მესხი იწონებს ქალების (ეკ. გაბაშვილის, ეკ. მელიქიშვილის და ელ. ყიფიანის) ნამუშევარს, მაგრამ წერილის დასაწყისშივე ერთ მეტად არსებითი ხასიათის შენიშვნას აძლევს მათ. ს. მესხს სავსებით მართებულად სწამს, რომ თარგმნა ყოველთვის დედნიდან უნდა ხდებოდეს. რომელიმე უცხოური ენიდან რუსულად გადმოთარგმნილი ნაწარმოების ქართულ ენაზე გადმოლება დედანს უკარგავს ცხოველმყოფელობას. თარგმანის თარგმანი ვერასოდეს ვერ გამოხატავს დედნის სულსა და გულს. გარდა ამისა უცხოურიდან რუსულად ნათარგმნის გადმოქართულებას უკვე აღარა აქვს, მაინცა და მაინც, დიდი მნიშვნელობა, რადგან „რუსული თითქმის ყველამ იცის ჩვენში, ასე რომ ეს ენა თითქმის „უცხო ენათ“ არ ჩაითვლება.

ქართველი ქალების მიერ გამოცემული წიგნის არსებითი ნაკლი კი სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ ერთი მოთხრობის ვარდა („როსელის უკანასკნელი დღენი“) ქართველ ქალებს ყველა რუსული თარგმანიდან გადმოუქართულებიათ და არა დედნიდან. ეს კი გაუმართლებელია და გაუმართლებელია არა მხოლოდ იმიტომ, რომ თარგმანის თარგმანში დედანი ჰკარგავს თავის ელფერს, არამედ ის გარემოებაცაა მხედველობაში მისაღები, რომ უცხო ენებზე „უფრო ბევრი და უფრო უკეთესიც სათარგმნელი რომანები და მოთხრობები მოიპოვება“.

მიუხედავად ამისა, კრიტიკოსის აზრით, წიგნში შესულ ყველა ნაწარმოებს სიამოვნებით წაიკითხავს კაცი.

ს. მესხი განსაკუთრებულ ყურადღებას ვიქტორ ჰიუგოს „პარიველ ბიჭზე“ ამახვილებს, რომელიც ამოღებულია მწერლის ვრცელი რომანიდან „საბრალონი“. ეს ნაწყვეტი კრიტიკოსის აზრით, იმით არის ყურადსაღები, რომ მასში მშვენივრად არის გამოხატული პარიზელი ბიჭის სოციალური მდგომარეობა და, რაც მთავარია, დიდი მწერლის მიერ დახატული პარიზელი ბიჭი თავისი თვისებებითა და ხასიათით ძალიან ჰგავს ქართველ ჩვენებურ ქუჩის ბიჭებს.

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 280.

ს. მესხის აზრით, რომელიმე დიდი რომანიდან ან მოთხრობიდან ცალკეული რჩეული ადგილების თარგმნა უდაოდ კარგი საქმეა, მაგრამ ეს ცალკეული ადგილები ვერ გააგებინებენ მკითხველს „რომანისა და მწერლის ხასიათსა და აზრს“, ამიტომ იგი ურჩევს მთარგმნელებს, რომ „რამდენადაც შესაძლებელი იქნება, მთელი მოთხრობები და რომანები თარგმნონ, ანუ შემოკლებით მაინც მოიყვანონ იმათი შინაარსი და უფრო შესანიშნავი ადგილები კი სრულად გადმოთარგმნონ“¹.

ს. მესხისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს „მეთვრამეტე საუკუნის ამერიკელი ქალების“ ქართულ თარგმანს... რადგან ელეონორა უილსონის და მერი სლეეკმბის სახით ქართველი მკითხველის და განსაკუთრებით ქართველი ქალების წინაშე მისაბამ ძაგალითად წარმოსდგება დიდი პატრიოტების, თავდადებული საზოგადო მოღვაწეების და ნამდვილი დედების მარად უქცნობი სახე.

უდაოდ კარგი შენაძენია ქართული ლიტერატურისათვის „ჟულ ტარროც“, რადგან მასში „ცხადათ და ხელოვნური კალმით გამოხატულია ის საზოგადო წყობილება და გარყვნილება, რომელიც ნაპოლეონის დროს სუფევდა საფრანგეთში და რომელმაც ეს მშვენიერი ქვეყანა ეხლანდელ დამცირებულ მდგომარეობამდე მიიყვანა“². ნაწარმოების ღირსება ისიცაა, რომ იგი ქართველ მკითხველს ცოცხლად უხატავს პარიზის სურათს „კომუნის არეულობის დროს“, ხოლო თვით ჟულ ტარროს სახით აცნობს თავდადებული პატრიოტის სახეს, რომელიც ცდილობს დაცემული საზოგადოების აღდგენას.

ასეთივეა კრიტიკოსის აზრით „ნათანიელ როსსელის უკანასკნელი დღეებიც“. ამგვარი ნაწარმოებები ს. მესხის ღრმა რწმენით ქართველ მკითხველ საზოგადოებას „სიამოვნებასთან სარგებლობასაც მოუტანს. მითუმეტეს, რომ ისინი „ნამდვილი ქართული ენით არის გადმოღებული“.

1872 წელს ჟურნალ „კრებულის“ ბოლო ნომრებში (10, 11, 12) ნ. სკანდელის ხელმოწერით დაიბეჭდა ნ. ნიკოლაძის მოზრდილი წერილი სათაურით „ჩვენი მწერლობა“. წერილში ნ. ნიკოლაძემ ვრცელი ადგილი დაუთმო ქალების მიერ გამოცემულ ზემოხსენებულ წიგნაკს. იგი მიესალმა მათ მიერ გადადგმულ ნაბიჯს და ქალების მიერ გაწეული „შრომა სწორედ საამო და ბედნიერ მოვლენად“ მიიჩნია ჩვენს ღარიბ ლიტერატურაში. „მაგრამ თუ ჩვენ მართლა გვწამს ჩვენი მომავლის ღირსება და სიკეთე. — შენიშნავს ნ. ნიკო-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 282.

² იქვე.

ლავე.—ჩვენ ისე მხატვრულ და უზრუნველათ კი არ უნდა მოვეპყროთ „ქართველი ქალების“ შრომას, როგორც ჩვენი სკეპტიკები და ზოგიერთი სხვა პირებიც შერებთან*. ჩვენ არც იმ შემცდარი აზრით უნდა მოვადგეთ ამ შრომას, როგორც სკეპტიკებს ნიადაგ თავში უძევთ, და არ უნდა დავიწუნოთ ეს შრომა, მართო იმ საფუძვლით, რომ ის უნაკლულევანო არ არის, არც იმგვარათ უნდა მოვეპყროთ იმას. როგორც კაცი ბავშვის პირველ ნაბიჯის გადადგმას, ან პირველი სიტყვის გამოთქმას აფასებს და არ უნდა გვეკონდეს ის დაფარული აზრი, რომ „თქვენგან. ბავშვებიდან, ესეც კარგიაო, არც ამას მოველოდით“. ჩვენი აზრით, როგორც ჩვენი მადლობა შესრულებული შრომისათვის, ისე ჩვენი იმედი მომავალი საქმისათვის იმით უნდა გამოითქმოდეს. რომ ჩვენ ნამდვილი გულწრფელობით დავაფასოთ ეს ნაწარმოები და მოვეპყრათ „ქართველ ქალებს“, როგორც ტოლი-ტოლს, კაცურად, პირუთენელად და გულგაშლილათ“¹.

ნ. ნიკოლაძის მართებული რწმენით, ყოველ მწერალს თუ მთარგმნელს ყოველთვის ის უნდა ჰქონდეს მხედველობაში. რომ თავისი შრომით საზოგადოებას სარგებლობა მოუტანოს, დაეხმაროს მას გონების გახსნაში და მდგომარეობის გაუმჯობესებაში.

ნ. ნიკოლაძე ამ საზომით უდგება სარეცენზიო წიგნსაც და გულის ტკივილით აღნიშნავს, რომ წიგნი ვერ აკმაყოფილებს მოთხოვნილებას. ნ. ნიკოლაძის აზრით არავითარ საჭიროებას არ წარმოადგენდა „პარიჟელი ბიჭის“ თარგმნა. მართალია, ეს ნაწყვეტი თავისთავად „ჩინებული რამ არის, და ის ვიქტორ ჰიუგოს რომანში „საბრალონი“ მარგალიტივით ბრწყინავს“, თარგმანიც უდაოდ კარგად არის შესრულებული, მაგრამ ჩვენი მკითხველი საზოგადოებისათვის, რომელიც უმთავრესად „სრულიად უსწავლელი და გონება გაუხსნელ პირებიდგან“ შედგება, ამ ნაწყვეტს არავითარი განსაკუთრებული მნიშვნელობა არა აქვს. იგი ვერც ვერაფერს ასწავლის მკითხველს, ვერც ცხოვრებას და ადამიანის თვისებებს აცნობს, ვერც ხასიათს უკეთილშობილებს და გონებასაც ვერ უხსნის. „ის მხოლოდ რიგიანათ დახატული სურათია იმ მოხერხებული და საყვარელი ქმნილების, რომელსაც პარიჟელ გამენს ეძახიან და მხოლოდ მისი ღირსება იმაში მდგომარეობს, რომ ამ გამენების ხასიათს გვაცნობს“². ამიტომ, ნ. ნიკოლაძის აზრით, უკეთესი იქნებოდა გა-

* ან „ზოგიერთ სხვა პირებში“ ნ. ნიკოლაძე უდაოდ ს. მესხს გულისხმობს.

ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 111. 1963 წ. გვ. 38.

გვ. 41—42.

მენების ხასიათის გასაცნობათ ანრი მონიეს სურათები ან გავარსონ ზოგიერთი „ლეგენდები“ ეთარგმნათ.

რაც შეეხება „ნათანიელ როსელის უკანასკნელ დღეებს“ — ნ. ნიკოლაძის აზრით, არც ესაა დიდი შენაძენი ქართული მწერლობისათვის, რადგან მასში ჩანს არა გმირი, არამედ „საბრალო ახალგაზრდა კაცის ხასიათი“, კაცისა, რომელიც თრთის სიკვდილის წინაშე.

ნ. ნიკოლაძე არც „ეულ ტაროს“ იწონებს. მართალია. მასში რამდენიმე სურათი კარგია, მაგრამ საერთოდ ეს ისეთი მოთხრობაა. რომელსაც ეურნალებში „ბალასტს“ ეძახიან. და რომელსაც საზოგადოთ იმისთვის ბეჭდავენ, რომ ეურნალის დანაკლისი თაბახები შეავსონ“.

ერთად-ერთი ნაწარმოები. რომელიც ნ. ნიკოლაძის აზრით ამ კრებულში „უფრო შესანიშნავია“, ეს არის „ამერიკელი ქალები მეთვრამეტე საუკუნეში“. „ამ თარგმანს, — წერს ნ. ნიკოლაძე. — ის ღირსება ექნება, რომ აჩვენებს... თუ როგორ ცხოვრობენ სხვა ქვეყნის ქალები, რა ძალა და შრომა უხმარიათ თავიანთი მდგომარეობის გასაუმჯობესებლათ და როგორი გზით უვლიათ ამ ძნელ და საამო გზაზე...“

ნ. ნიკოლაძე შეეხო წინასიტყვაობასაც. რომელიც სარეცენზიო წიგნს ჰქონდა დართული. სხვათა შორის საყურადღებოა. რომ ამ წინასიტყვაობის ავტორებად ნ. ნიკოლაძეს ქართველი ქალები მიაჩნია. კრიტიკოსს მოსწონს წინასიტყვაობა. მითუმეტეს. რომ „საფუძვლათ იმას ორი ძლიერ ხეირიანი პრინციპი უძევს: სურათების სინამდვილე ცხოვრებასთან და სარგებლობის მოტანა საზოგადოებისათვის“¹. მაგრამ საკამათოს კრიტიკოსი ამ წინასიტყვაობაშიც პოულთბს. იგი არ იზიარებს იმ მოსაზრებას, რომ „ვითომ უწინდელ მწერლობაში სულ სიყვარულზე და ამისთანა რამეებზე სწერდნენ და ახლა კი სულ რეალურ თხზულებებს სწერენ. თითქო უწინ გიოტე და ლესინგი. მოლიერი და ათასი სხვა მწერლები არ ყოფილიყვნენ და ვითომ. კიდევ. ახლა კი არ იყვნენ, ათასობით პოლ-დეკოები, ბორნები და ემსები“².

ნ. ნიკოლაძე შენიშნავს, რომ წინასიტყვაობაში გაკიცხულნი არიან ის მწერლები, რომელნიც მხოლოდ სიყვარულზე სწერდნენ. ამკობდნენ ბუნების სიტურფეს და დამღეროდნენ ბულბულისა და ვარდის ტრფობასო. რომ აქ წინასიტყვაობის ავტორს მართლაც

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 46.

² იქვე.

„საკიცხავი და საძრახისი“ მწერლობა აქვს მხედველობაში; მაგრამ ამასთანავე საჭიროდ მიიჩნევს აღნიშნოს, რომ „ყველა თხზულება „სიყვარულზე“ და სხვ. ასე ადვილათ გასაკიცხავი და უკუშისაგდები როდია. თუმცა ათასს და იქნება მეტ თხზულებას სიყვარულზე მკითხველებისათვის ვნების მეტი არა მოუტანიათ რა, მაგრამ ასი და იქნება ხუთასი თხზულებაც მოიძებნებოდეს ამავე საგანზე ისეთი, რომელთაც ნამდვილი და დაუვიწყარი სარგებლობა მოუტანიათ მკითხველებისა და მთელი კაცობრიობისათვის“¹.

ასეთია ნ. ნიკოლაძის შეხედულება ქართველი ქალების მიერ ნათარგმნ მოთხრობებზე. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ნ. ნიკოლაძის მიერ გამოთქმული შეხედულებანი ზოგ შემთხვევაში უმართებულო და ტენდენციურია და საერთოდ მისი წერილი გადაქარბებული სიმკაცრით ხასიათდება. როგორც ჩანს, ეს უხერხულობა წერილის ავტორსაც უგრძენია და წერს: „მართლაც რომ ვთქვათ, ჩვენ ნამეტნათ სასტიკათაც მოვებყარით იმათ წიგნსო“.

ნ. ნიკოლაძის კრიტიკულ შენიშვნებს ს. მესხმა პასუხი გაცა იმ ბიბლიოგრაფიაში, რომელშიც განიხილა 1872 წლის „კრებულის“ 10—11 და 12 ნომრები.

მიუხედავად იმისა, რომ ს. მესხი დიდად აფასებდა ნ. ნიკოლაძეს როგორც ლიტერატურის კრიტიკოსს და დიდ იმედებსაც ამყარებდა მასზე, მან მაინც გააკრიტიკა ნ. ნიკოლაძის თვალსაზრისი „საამო საკითხავ თხზულებათა“ შესახებ.

ს. მესხი არ ეთანხმება ნ. ნიკოლაძეს, თითქოს „პარიჟელ ბიჭის“ თარგმნას არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდეს და არ შეეძლოს მკითხველის გონების გახსნა, მისი დაფიქრება ზოგიერთ მოვლენაზე და თუ ხასიათის გაკეთილშობილება არ შეუძლიან, ნიდაგს მაინც მოამზადებს ადამიანის ხასიათის გასაკეთილშობილებლად. ს. მესხის აზრით, თუ ეს ნაწყვეტი თავისთავად „ჩინებული რამ არის და ის ვიქტორ ჰიუგოს რომანში „საბრალონი“ მარგალიტივით ბრწყინავს“, როგორც ამას ნ. ნიკოლაძე აღნიშნავს, — ნუთუ არ ღირდა მისი თარგმნა ქართულად? ს. მესხის მართებული რწმენით არა თუ რომელიმე ნაწყვეტს მხატვრული ნაწარმოებიდან, არამედ არც რომელიმე ერთ წიგნს არ შეუძლიან ადამიანის „გონების გახსნა“, „დაკვირვების გაღვიძება“ ან „გაკეთილშობილება“. მართალია, „კარგი წიგნი ბევრ მასალას იძლევა ადამიანის გონების გასახსნელადაც, ხასიათის გასაკეთილშობილებლად და საზოგადოდ იმის ბუნების გასაუმჯობესებლად“, მაგრამ ფეოდალურ და კაპიტალისტურ გარემო-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 47.

ცვაში ადამიანის ხასიათი იმდენად გაფუჭებულია, რომ „იმის რომლისამე მხარის გასწორება ერთ წიგნს არ მოეთხოვება. კაცის ხასიათის გასწორება, ან მისი გონების გახსნა და გაკეთილშობილება რომ რომელსამე წიგნით შეიძლებოდეს, მაშინ ხომ ეხლა დედა-მიწაზე არცერთი მცარცველი, არცერთი მტარვალი, არცერთი ავაზაკი, არცერთი მოძმის დამჩაგვრელი და საზოგადოთ არცერთი ცუდი კაცი აღარ იქნებოდა“¹.

ს. მესხი ეთანხმება ნ. ნიკოლაძეს, რომ, რა თქმა უნდა, ევროპულ ლიტერატურაში „პარიეელ ბიჭზე“ უკეთესი ნაწარმოები მოიძებნება, მაგრამ ქართველი მკითხველისათვის ამასაც აქვს გარკვეული მნიშვნელობა, „ისიც გააცნობს მკითხველს რასმე და შეატყობინებს ისეთს რასმე, რომელიც ადრე არ იცოდა, ისიც დააფიქრებს ისეთ შინაურულ მოვლენებზე, რომელზედაც ადრე არ უფიქრია, თუმცა კი მუდამ ხედავს... და ეს ცოტაა?!“

ს. მესხი არ ეთანხმება ნ. ნიკოლაძეს არც ნათანიელ როსელის პიროვნების შეფასებაში. ნ. ნიკოლაძის აზრით როსელის სახით მკითხველი „ელის ნახოს მხნე, მამაცი, რომელსაც ესმის, რომ მისი საქმის სიწმინდე, მომავალი და სარგებლობა ითხოვს იმისაგან მარჯვეთ მოკვდომას, რომელიც დამშვიდებულათ ელის სიკვდილს და მტერს არც თავისი მწუხარების გამოთქმით, არც თხოვნით, არც თავის დამდაბლებით გულს არ უხარებს და რომელიც თითქმის სიხარულით გრძნობს, რომ თავისი სიკვდილით და სისხლით ათასჯერ უფრო მეტ სარგებლობას მოუტანს თავის საქმეს ვინემ მთელი ასი წლის სიცოცხლით; და ამგვარი პირის მაგიერათ მკითხველს ხელში რჩება ახალგაზრდა კაცი, რომელიც ვერ ჰფარავს, რომ სიცოცხლე უყვარს და ცხოვრება უნდა და რომელიც მთას და ბარს ედება ვადარჩენისათვის, სწუხს, თითქმის სტირის და მტერს და მოყვარეს ატყობინებს, რომ სიკვდილის ლოდინით იტანჯება. არა, ასე არ იქცევა გმირი და გმირის ხასიათის მაგიერათ საბრალო ახალგაზრდა კაცის ხასიათი გამოსქვერს როსელის დღიურიდამ“².

ნ. ნიკოლაძე აქ უდაოდ სცდება, რაც ს. მესხმაც შენიშნა. ს. მესხს მოჰყავს ნაწარმოებიდან რამდენიმე ადგილი, რაც ნ. ნიკოლაძის შეხედულების სრულიად საწინააღმდეგოა. ნაწარმოებში ნათანიელ როსელი, ბაზენის არმიის არტილერიის ოფიცერი, პარიზის კომუნის აქტიური წევრი, რომელიც კომუნის პერიოდში სამხედრო მინისტრის თანამდებობას ასრულებდა, სრულიადაც არ გა-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1952 წ., გვ. 334.

² ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 44.

მოიყურება მხდალ პიროვნებად, როგორც ეს ნ. ნიკოლაძეს ეჩვენება. განა შესაძლებელია, რომ მხდალ პიროვნებას ასეთი სიტყვები წარმოეთქვა: „ადამიანი ასე ყმაწვილი მოკვდეს, ასე მსწრაფლად და ამისთანა საპატიო სიკვდილით პატივსაცემი სახელი დაიგდოს — განა ამისთანა სიკვდილი სანატრელი არ არის? დიდ ხანსაც და ქვეყნის გამოსადეგადაც რომ მეცოცხლა, ჩემი სიკვდილი მაინც უფრო სასარგებლო იქნება, ვიდრემ ჩემი სიცოცხლე“¹.

ბუნებრივია, რომ საპატიმროში ჯდომა და სიკვდილის მოლოდინი არავისათვის სასიამოვნო არ არის; ძნელი წარმოსადგენია იმაზედ დიდი ტანჯვა ადამიანისათვის და როსელიც მით უფრო სწუხს, რაც უფრო ახლოვდება განაჩენის სისრულეში მოყვანის დრო, მით უფრო უღვივდება სურვილი განთავისუფლებისა. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც სძლევს საკუთარ თავს: „კიდევ კარგი, რომ ეს წვალება მე ძილს არ მიკრთობს. დღეში ხან რვა და ხან ათი საათი მძინავს. შემდგომ ვკითხულობ წიგნებს, მერე ვფიქრობ სხვა და სხვა ხან სალიტერატურო. ხან საპოლიტიკო და ხან სამხედრო საგნებზე. ბანდიხან გაემხიარულდები ხოლმე და ამისთანა ჩემი მდგომარეობა მაცინება“².

როსელი ესალმება კიდევ სიკვდილს და სწამს, რომ ის რასაც სიკვდილი მოუტანს. უფრო ძვირფასია მისთვის, ვიდრე ის, რასაც წაართმევს. მართალია, არის შემთხვევა, როდესაც როსელში თავს იჩენს მისწრაფება სიცოცხლისა და სიყვარულისადმი: „მე მაინც სიცოცხლე და სიყვარული მინდაო“ — ამბობს იგი, მაგრამ ს. მესხის მართებული შენიშვნით „აქედამ განა იმ პაზრის გამოყვანა შეიძლება. რომ ის სიკვდილს მხთალათ დახვდა, რომ იმას ენანებოდა საზოგადო საქმისათვის თავის შეწირვა? რა გასაკვირველია, რომ ხორც-შესხმული კაცი, როგორც კაცი, ადამიანის ბუნებამ და სიცოცხლის სიყვარულმა დასძლიოს? მაგრამ როსელი იმდენზე არ მისულა, რომ საზოგადო სიკეთე თავის კერძო სიცოცხლეში გაეცვალოს და ჩვენ ამის მეტს, არა თუ უბრალო კაცს, გმირსაც ვერაფერს ვერ მოვთხოვთ...“³.

ვფიქრობთ, აქ ს. მესხი უდაოდ მართალია. საერთოდ, ნათანიელ როსელის, როგორც პარიზის კომუნის აქტიური მონაწილის, უკანასკნელი დღეების გაცნობა, რომელიც ამავე დროს საფრანგეთის

¹ თარგმანი საამო საკითხავ თხზულებათა. გვ. 120.

² იქვე, გვ. 131.

³ ს. მე ს ხ ი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 335.

პოლიტიკური ცხოვრების ერთგვარი დახასიათებაც იყო, ქართველ მკითხველს სარგებლობის მეტს არას მოუტანდა.

ცალმხრივადაა გარჩეული ნ. ნიკოლაძის მიერ „ქულ ტაროც“, მაგრამ ასევე ცალმხრივია ამ საკითხთან დაკავშირებით ს. მესხის მიერ ნ. ნიკოლაძის შეხედულებათა კრიტიკა. ამ ნაწარმოებში ნ. ნიკოლაძისათვის ყურადღების ღირსია არა მხოლოდ საფრანგეთის ერთი პროვინციალური საზოგადოების გარყვნილი, უთავბოლო და მონური ცხოვრება, როგორც ამას ს. მესხი აღნიშნავს, არამედ ის ადგილებიც, სადაც ასახულია ტუსკრეტენის ქალაქში „ტაროს მოსვლა და ის მოძრაობა, რომელიც იმისმა აზრებმა ქალაქში მოახდინეს“¹.

ასეთი ხასიათის იყო ის პოლემიკა, რომელიც გაიმართა ს. მესხსა და ნ. ნიკოლაძეს შორის „საამო საკითხავ თხზულებათა“ ირგვლივ. ამ პოლემიკას ორმხრივი მნიშვნელობა ჰქონდა: ერთი მხრივ იგი ახალისებდა ქართველ ქალებს შემდგომი ლიტერატურული მუშაობისათვის, ხოლო მეორე მხრივ — ხელს უწყობდა ლიტერატურულ-კრიტიკული აზროვნების გამოფხიზლებასა და განვითარებას.

უდაოდ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ს. მესხი დიდი ყურადღებით ეცნობა დასავლეთ ევროპის და განსაკუთრებით საფრანგეთის ლიტერატურას და საინტერესო მოსაზრებებს გამოთქვამს ცალკეული მწერლებისა და მათი ნაწარმოებების შესახებ.

ჩვენამდე მოღწეული მასალებიდან ირკვევა, რომ ს. მესხი განსაკუთრებით საფრანგეთის დიდი რევოლუციითაა დაინტერესებული. როგორც მისი პირადი მიმოწერიდან ჩანს მას სურდა შეედგინა და გამოეცა ქართულ ენაზე პატარა ბროშურა ამ დიდი საკითხის შესახებ. 1874 წლის 23 თებერვალს ს. მესხი სწერდა ეკ. მელიქიშვილს: „ერთი პროექტი მიტრიალებს თავში, მინდა შევადგინო ქართულად პატარა წიგნი საფრანგეთის დიდ რევოლუციაზე. ამნაირი წიგნის შედგენა ძნელი არ იქნება, რადგან მასალები რამდენიც გინდა იმდენი იპოვება ფრანცუზულ ლიტერატურაში. მაგრამ ცენზურის მხრით იქნება ცოტათი საშიში. ჩემის აზრით დიდი რევოლუციის გაცნობა ჩვენი მკითხველებისათვის აუცილებელ საჭიროებას შეადგენს“².

სამწუხაროდ, გაურკვეველი მიზეზების გამო ს. მესხის ეს კარგი ჩანაფიქრი ვერ განხორციელდა.

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 45.

² ს. მესხი, წერილები, გვ. 111—112.

ს. მესხის ასეთი ცხოველი ინტერესი საფრანგეთის დიდი რევოლუციისადმი, რომელსაც იგი უდიდეს და ყველაზე უფრო შესანიშნავ ეპიზოდს უწოდებს კაცობრიობის ცხოვრებაში, შემთხვევითი ხასიათისა არ არის. მისი აზრით „ყველა ეხლანდელი პრინციპები, ყველა ახლანდელი წარმატება, ერთი სიტყვით ყველაფერი, რაც კაცობრიობას ეხლა ძვირფასად მიაჩნია, რის მიღწევასაც ის ცდილობს, ყველაფერს დიდ რევოლუციაში აქვს საფუძველი და თავი, ყველაფერი საფრანგეთის რევოლუციამ გამოისთქვა და დააფუძნა პირველად; ის არის წყარო, რომლიდანაც ჩვენი უძვირფასესი პრინციპები, რწმუნებები და აზრები მომდინარეობენ“¹.

ამიტომ არის, რომ ფრანგულ ლიტერატურაში ს. მესხი ყურადღებას იმ ნაწარმოებებზე ამახვილებს, რომელნიც გამოხატავენ საფრანგეთის დიდ რევოლუციას და მის წინა ხანას. მაგალითად, ერკმან-შატრიანის „დალოცვილი ძველი დროება“ ს. მესხის თქმით ლამაზი და აზრიანი მოთხრობაა, რომელშიც აღწერილია ერთი ეპიზოდი გლეხების ცხოვრებისა საფრანგეთის დიდი რევოლუციის წინ, „მაგრამ ეს ერთი ეპიზოდიც რიგიან სინათლეს ჰფენს იმ დროების ხალხის გაჭირვებულ ცხოვრებას და უჩვენებს დიდი რევოლუციის ნამდვილ მიზეზსა“².

მეტად მაღალი შეფასება მისცა ს. მესხმა ვიქტორ ჰიუგოს დიდებულ რომანს „93 წელი“. ამ ნაწარმოებით აღფრთოვანებულია ს. მესხი სწერდა ეკ. მელიქიშვილს: „თუ რომანები გიკითხავს და განსაკუთრებით თუ ვიქტორ ჰიუგოს რომელიმე თხზულება წაგიკითხავს, მაშინ კარგათ გაიგებ ჩემ მდგომარეობას და მომიტევებ კიდევ, რომ ამ „Quatre vingt treise“-ის კითხვის გამოისობით ვერ შევიძელი ჩვეულებრივი მიწერ-მოწერა არ შემეწყვიტა შენთან. რა მშვენიერი, რა ჭკვიანური, რა გრძნობით სავსე და აღმტაცებელი რამ არის ეს რომანი. რომ მოგვიდევ ხელი, ველარ მოვშორდი და თუმცა ფრანცუზული წიგნების კითხვა ჯერ-ჯერობით ისე გაადვილებული არა მაქვს, მაგრამ სამი კარგა მოზრდილი ტომი მაინც სამ დღეში წაგიკითხე“³.

ს. მესხმა მიუთითა ამ რომანის მხატვრულ სიძლიერეზედაც და აღნიშნა, რომ ადამიანს, რომელსაც ეს მშვენიერი ნაწარმოები „ტანში არ გააყრუოლებს“, რომელსაც იგი არ მოეწონება, მოკლებულია გრძნობასო.

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 112.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, 1962 წ., გვ. 165.

³ ს. მესხი, წერილები, გვ. 110, 111.

„93 წელმა“ ს. მესხი იმდენად მოხიბლა, რომ გადასწყვიტა მისი შემოკლებით თარგმნა და ბედნიერ შემთხვევაში ცალკე წიგნად გამოცემა „დროების“ ხელისმომწერთათვის უფასოდ დასარიგებლად. მან შემოკლებით კიდევაც თარგმნა რამდენიმე თავი, რომელიც დაიბეჭდა 1874 წლის „დროების“ 420, 421 და 422 ნომრებში, მაგრამ იგი მეტად დაუდევრად დაისტამბა, რამაც ს. მესხის სამართლიანი აღშფოთება გამოიწვია: „ზოგიერთი ადგილები გამოუშვიათ, ზოგი გარდაუქეთებიათ, კორექტურა ხომ ღმერთმა შეინახოს“¹.

ს. მესხმა საკმაოდ მაღალი შეფასება მისცა აგრეთვე ალექსანდრე დიუმას (შვილის) რომანს — „ქალი კამელიებით“ და ავტორის მიერვე ამავე რომანის საფუძველზე შექმნილ დრამას — „მარგარიტა გოტიე“.

ალ. დიუმას ს. მესხი უდაოდ დიდი ტალანტის მქონე მწერლად მიიჩნევს და მისი შემოქმედებით მოხიბლული სწერს ეკ. მელიქი-შვილს: „.....ალექსანდრე დიუმას *La dame aux Camelies* სწორედ შესანიშნავი რამ არის, გულს მოგიკლავს კაცს იმ კოკეტკის მდგომარეობა, რომელიც აქ არის აწერილი. და თანაგრძნობას დაგიბადებს გულში. რამდენი ახალგაზრდა და ქმრიანი ქალია, რამდენი ასეთებია. რომელთაც კეთილზნობიან ქალებს ეძახიან და რომელთაც ამ ქალის მესამედი გრძნობა და სიყვარული თავის დღეში არ უგრძენიათ. რა საძაგლობაა, რა გამრყენელი და დამლუპველია ოჯახის დესპოტიზმი. წაიკითხე ეს წიგნი და ყველას ნახავ. თუ მგრძნობიარე ხარ, ცრემლებს უფრთხილდი. მგრძნობიარე არა ვარ. ხომ იცი, მაგრამ ზოგან ისეთი ადგილებია, რომ ღმერთმანი ძლივს ვიჭერდი ცრემლებს. ეს რომანი თვითონ ალექსანდრე დიუმასაგან დრამათ არის გარდაკეთებული და ამას წინათ ერთს აქაურს თეატრში („ჟიმანში“) აძლევდნენ. მე დავესწარი ერთხელ და საშინელი ზემოქმედება ჰქონდა ჩემს გრძნობაზე“².

რამდენადაც მაღალი შეფასება მისცა ს. მესხმა ალ. დიუმას ზემოხსენებულ ნაწარმოებებს, იმდენად არ მოიწონა გუსტავ ფლობერის ერთ-ერთი პირველი და ამავე დროს ბრწყინვალე რომანი „მადამ ბოვარი“.

როგორც ცნობილია, რომანში საკმაო სიმკაცრით არის დაპირისპირებული რომანტიკული ილუზიები სინამდვილესთან და ნათლად არის წარმოდგენილი ის შინაგანი წინააღმდეგობანი, რაც დამახასიათებელი იყო ბურჟუაზიული სინამდვილისათვის. ისიც ცნობილია, რომ ამ რომანის გამოქვეყნებისათვის მისი ავტორი პასუხისგებაში

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 139.

² იქვე, გვ. 133.

იქნა მიცემული, როგორც საზოგადოების, მორალის და რელიგიის-
შეურაცხყოფელი.

და აი, ეს რომანი, რომელიც ჩვენი აზრით არ ჩამოუვარდება
ალ. დიუმას ზემოხსენებულ ნაწარმოებს არც მხატვრობისა და
არც იდეურობის თვალსაზრისით, — ს. მესხის მოწონებას ვერ იმსა-
ხურებს. ამიტომ იგი გულდაწყვეტილი სწერს ეკ. მელიქიშვილს:
„გუსტავ ფლობერის „Madame Bovary“-ს ვათავებ დღეს, მაგრამ
ისე კარგი არ არის, როგორც ამბობენ, რაეცი მე კი ვერაფ-
რად მომეწონა“¹.

ეს ნამდვილად გაუგებრობაა, მაგრამ როგორც პროფ. გ. ჯიბლა-
ძე აღნიშნავს ზემომოტანილი სტრიქონების დაწერის დროს ს. მესხ-
უდაოდ „ჩერ კიდევ ბოლომდე წაუკითხავი ნაწარმოების პირველი
შთაბეჭდილების ქვეშ იმყოფებოდა“².

ს. მესხის ინტერესი დასავლეთ ევროპის ლიტერატურისადმი იმა-
შიც გამოიხატებოდა, რომ გარდა ვიქტორ ჰიუგოს „93 წელსა“ მან
სხვა ნაწარმოებებიც თარგმნა და დაბეჭდა „დროების“ ფურცლებ-
ზე. ასეთებია: ალფონს დოდეს „ცული ზუავი“ (1875 წ., № 33—34),
ერმან პიკარის „ერთი სტაქანი წყლისათვის“ (1876 წ., № 125) და
კლერტის „ფრანკო-პრუსული მოთხრობა“ (1877 წ., № 48, 49).

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ს. მესხს ორიგინალური ნა-
წარმოებებიც უწერია. 1868 წელს „დროების“ 47-ე ნომერში ლაზარ-
ე მესხიშვილის ხელმოწერით დაიბეჭდა მცირე მოცულობის სცენა
„ხუმრობა“, ნაწარმოებში სამი მოქმედი პირია გამოყვანილი: სო-
მეხნი ვაჭარი არშაკ პოლოსიჩი, მისი მსახური — იმერელი ბიჭი მო-
სიკა და ყაჩაღი სოლომანა.

ნაწარმოების ქარგა ასეთია: არშაკ პოლოსიჩი და მოსიკა შარა-
გზის პირაპ სხედან და საუზმობენ. არშაკას სოფლისაყენ მიეჩქარე-
ბა, სადაც ერთ-ერთ გლეხს მისი ფული კმართებს. ვაჭარი ვერ ისევე-
ნებს, მანამ ამ ფულს არ ამოიგებს. საუზმის დროს საუბარი ჩამო-
ვარდება ყაჩაღ სოლომანაზე, რომელსაც არშაკა შარშან სწორედ ამ
ადგილას გაუძარცვავს. თავით-ფეხებამდე შეიარაღებული არშაკა,
რომელსაც საუზმის დროს მირთმეული კახური ტვინში უღიტინებს,
ტრახახსაც იწყებს: „სოლომანჯან, ესლა მობრძანდი თუ ყაჩაღი ხარ
და დაგივხვდები როგორც გეკადრება!.. თუ წაგაგორე კიტრივითა ამ
ჩემი ორ ლულკითა!“ ხუმრობა ხომ არ არის, შეიძლება სოლომანას
მოკვლისათვის არშაკას მედალიც კი დაჰკიდონ მკერდზედ..

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 139.

² გ. ჯიბლაძე, ეტიუდები, ტ. I, გვ. 407.

ამ დროს გამოჩნდება ყაჩაღი სოლომანა. არშაკა გაშეშდება და უნა ჩაუვარდება შიშისაგან. ყაჩაღი წაართმევს იარაღს, ფულს და იმ თამასუქსაც, რომლითაც არშაკას გლეხისათვის ფული უნდა გადაეხდეინებინა. სოლომანა ტყვეს მისცემს თავს, გაშტერებული არშაკა კი თავში ხელებს წაიშენს და ტირილით უხმობს თავის მსახურს, რომელიც სოლომანას გამოჩენისას ტყვეში მიიმალა... ფარდა ეშვება.

მიუხედავად იმისა, რომ ზემოხსენებული სცენა მეტად პატარაა თავისი მოცულობით, მასში მაინც ნიშანდობლივად არის წარმოდგენილი გაუმძღარი ვაჟკრის მძარცველური, მაგრამ უაღრესად მხდალი პიროვნება, რომელიც უსინდისოდ მდიდრდება სხვების ნაოფლარით.

1870 წელს „დროების“ ოცდამეცხრე და ოცდამეათე ნომერში ს. წეპელაძის ხელმოწერით დაიბეჭდა მოზრდილი მოთხრობა „ორი სიყვარული“. ნაწარმოები XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ქუთაისის საზოგადოებრივი ცხოვრების ფონზედ იშლება. ავტორის მიერ სანტიკად არის დაგმობილი ის საშინელი ჩვეულება. როდესაც მშობლები ქალს ათხოვებდნენ ანგარიშიანობის თვალსაზრისით და ყურადღებას არ აქცევდნენ უყვარდა თუ არა ქალს მშობლების მიერ არჩეული საქმრო. ს. მესხი სანტიკად ილაშქრებს აგრეთვე ოჯახური დესპოტიზმის — მეუღლისადმი ქმრის მხეცური დამოკიდებულების წინააღმდეგ, რაც ბუნებრივი შედეგია ნაძალადევი ქორწინებისა. მეტად მძიმე და ტრაგიკულია მოთხრობის მთავარი გმირის — ანიკოს ბედი, რომელიც გაბატონებული უგუნური ტრადიციების უდანაშაულო მსხვერპლი ხდება.

აღსანიშნავია, რომ „ორ სიყვარულს“ მოთხრობისათვის ნიშანდობლივი ყველა კომპონენტი ახასიათებს: სიუჟეტი საკმაოდ მარტივია. მოქმედი პირები — მცირე და ამბავიც ჩქარა ვითარდება, მაგრამ მხატვრულობის თვალსაზრისით იგი ძლივს აღწევს საშუალო დონემდე.

ორი ზემოხსენებული ნაწარმოები ნათლად გვიჩვენებს, რომ ს. მესხი არ იყო დაჯილდოებული მაღალი შემოქმედებითი მხატვრული ნიჭით. როგორც ჩანს, ეს გარემოება თვით სერგეისაც უგრძძვინა და მუშაობა მხატვრული ლიტერატურის სფეროში „ორი სიყვარულით“ დაუმთავრებია.

ზემოთ ჩვენს მიერ აღნიშნული იყო, რომ ლიტერატურასა და ხელოვნებას ს. მესხი უდიდეს საგანმანათლებლო-აღმზრდელობით ფუნქციას ანიჭებს, რომელიც აფაქიზებს და წრთვნის ადამიანის ზნეობას და კაცურ კაცად ხდის მას.

ბ. ბელინსკი შენიშნავდა: „Есть много родов образования и развития и каждое из них важно само по себе, но всех их выше должна стоять образованне нравственное. Одно образование делает вас человеком ученым, другое — человеком светским, третье — административным, военным, политическим и т. д. но нравственное образование делает вас просто „человеком“¹.

§ ზნეობრივი აღზრდის ერთ-ერთ საუკეთესო საშუალებად ს. მესხს თეატრი მიაჩნდა. სამწერლო-სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლის პირველივე დღიდან ს. მესხი საჯაროდ აცხადებდა, რომ „თეატრს აქვს დიდი ზემოქმედება კაცის სულიერ თვისებებზე, მის ესთეტიკურად გახსნაზე, მამაცობაზე, კეთილმოყვარეობაზე და სხვა“. მისი ღრმა რწმენით თეატრი „ხალხოსნური გრძნობების გამამტკიცებელია, გრძნობების ამალელებელი და ზნეობის გამწმენდი. სხვანაირად ვსთქვათ: სულის გამაძლიერებელი, გულის გამლმობიერებელი და ვინაობის დამცველი, ერთი სიტყვით — უდიდესი შკოლაა საზოგადოებრივი ცხოვრების გახსნისათვის და წარმატებისათვის“².

ამიტომ იყო, რომ ს. მესხი ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის და სხვა ქართველ სამოციანელების მხარდამხარ იბრძოდა ქართული თეატრის აღორძინებისა და წარმატებისათვის.

ერთ-ერთ პირად წერილში ილ. ჭავჭავაძე სწერდა ილია ოქრო-მკვდლიშვილს: „ხომ იცი თეატრი რა დიდი რამ არის ჩვენისთანა. დაცემული ხალხისათვის. მაგის მეტი ნაციონალობის ნიშანწყალი ჯერჯერობით ჩვენ არა გვაქვს რა. ეგ ერთი ადგილია, საცა ჩვენი ენა საჯაროდ ისმის და საჯაროდ მოქმედებს. ესეც საკმაოა, რომ კაცმა თავი გამოიღოს, თორემ თეატრს ხომ სხვაც ბევრი სიკეთე მოსდევს“³. რაში ხედავდა ილ. ჭავჭავაძე ამ დიდ სიკეთეს? „სცენა იგივე შკოლაა, — წერდა ილია, — რომელიც ცხოველი სურათებით ელაპარაკება კაცის გულსა და ჭკუას, იგი ამ თვისებით კაცის გუნებაზედ უფრო შედგრად მოქმედებს, ვიდრე სხვა რამ... სცენა ხალხის მწვრთნელი, ხალხის გამზრდელი უნდა იყოს, და ამასთანაც იმისთანა-

¹ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., под ред. В. С. Спиридонова, т. XII, стр. 34.

² „ღროება“, 1869 წ., № 35.

³ „ღროება“, 1879 წ., № 82.

⁴ ი. ჭავჭავაძე, წერილები, ი. ბოცაძის წინასიტყვ. რედ. ღწ. შენიშვნებით, 1949 წ., გვ. 62.

ნა შემაქცევარიც არის, რომ უკეთეს მხარეს ადამიანისას ფეხს აადგმევინებს, ფრთას ააშლევინებს...

ჩვენ ჩვენს სცენას ორ ღვაწლს ვსთხოვთ. პირველი—რომ მართლა განმწმენდელი იყოს ჩვენი ცხოვრებისა, ჩვენი ქუჩისა და გულის განმანათლებელი და მწვრთნელი, და მეორე—იგი უნდა იქმნას იმ ადგილად, სადაც ჩვენი ენა ფეხზედ უნდა წამოდგეს მთელის თავის მშვენიებითა და სიმდიდრითა“.

ს. მესხი საესებით იზიარებს ამ თვალსაზრისს. მან ძალიან კარგად იცის, რომ თეატრი „ეროვნების საჯარო ნიშანია“ და იგი წარმატებით მხოლოდ მაშინ გადაწყვეტს მის წინაშე დასმულ ამოცანებს, თუ ხელოვნების მაღალ დონეზე იქნება განსახიერებული არა კერძობითი, არამედ საზოგადოებრივი მნიშვნელობის მქონე მოვლენები.

ს. მესხის თეატრალურ-კრიტიკულ მოღვაწეობას ორ პერიოდად ჰყოფენ: „პირველი მოიცავს 1869—1879 წწ. და აღინიშნება ქართული პროფესიული თეატრის აღდგენისათვის ბრძოლით, ხოლო მეორე, თეატრის დაარსების შემდეგ განისაზღვრება ეროვნული თეატრალური ხელოვნების განვითარებისა, მისი, ეპოქის მოთხოვნილებათა სიმალლეზე დაყენების ამოცანებით, და მოიცავს მცირე დროს 1879—1883 წლებს. ამავე დროს ორივე ეს პერიოდი ს. მესხის მოღვაწეობაში ორგანიულად არის დაკავშირებული ერთი მეორესთან“¹.

ქართული თეატრისა და დრამატურგიის ჩამორჩენილობის ერთ-ერთ მიზეზს ს. მესხი იმაში ხედავს, რომ „ძველად თეატრის უქონლობის გამო სულ არ უწერიათ ჩვენში კომედიები და არც სხვა დრამატიული თხზულებებიო“². ამიტომ ქართული თეატრის ისტორიას ს. მესხი ვორონცოვის დროს დაარსებულ გ. ერისთავის თეატრით იწყებდა. ცხადია, ეს მოსაზრება მცდარია. როგორც ჩანს ს. მესხისათვის უცნობი ყოფილა ის მასალები. რომელნიც ქართული თეატრისა და დრამატურგიის წარსულზედ მეტყველებენ. მაგალითად, მოგვეპოვება ბუნდოვანი ცნობები საქართველოში ანტიკური ეპოქისა და საერთოდ წარმართული თეატრის არსებობის შესახებ. პროფ. დ. ჯანელიძის აზრით დავით აღმაშენებლისა და თამარის ეპოქაში ნაჭარბაგევი არსებულა „სათამაშო სახლი“³. „სათამაშო სახლების“ შესახებ ცნობები მოგვეპოვება აღორძინების ხანაშიც. ჭიჭინაძის ცნობით ერეკლე მეორის დროს პიესებს დგამდნენ გორ-

¹ შ. ს ა ლ უ ქ ვ ა ძ ე და ვ. ლ ო ლ ა ძ ე, კრებული „ს. მესხი, წერალები თეატრის შესახებ“, გვ. 55.

² ს. მ ე ს ხ ი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 121.

ში და თელავში. თელავის სემინარიაში დავით რექტორის ხელმძღვანელობით მოსწავლეთა მიერ იმართებოდა სანახაობანი. სპექტაკლები იმართებოდა ზუგდიდსა და ქუთაისშიც XIX საუკუნის პირველ ნახევარში. ამავე პერიოდში თეატრალური ცხოვრება გამოცოცხლებას იწყებს თბილისშიც. ამის უტყუარი საბუთია ლევან მელიქიშვილის წერილი გრიგოლ ორბელიანისადმი, დათარიღებული 1845 წლით; „...ახლა ტფილისის ამბები: აქ მალ-მალ ტანცაობა აქვთ, დაიარებიან ხან თეატრში, ხან ვოლტიჟორებთან აკრობატების სანახავად, ხან მექანიკურ თეატრში და ძაღლების კამედიაც არის. წარმოიდგინე სამსავე ამ გართობას კვირაში სამჯერ წარმოდგენა აქვს და მუდამ ხალხით სავსეა“. მართალია, ეს არ არის ქართული თეატრი, მაგრამ იგი უდაოდ ამზადებს ნიადაგს ამ დიდი საქმისათვის. აქვე თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში თბილისში დიდ თავადთა ოჯახებში იმართებოდა შინაური წარმოდგენები, — ცხადი გახდება, რომ თეატრალური ცხოვრების მაჯისცემა, თუმცა სუსტად, მაგრამ მაინც იგრძნობა საქართველოში და კერძოდ თბილისშიც XIX საუკუნის 50-იან წლებამდე.

XIX საუკუნის 50-იან წლებამდე საქართველოში ადგილი აქვს დრამატურგიის განვითარებასაც. იწერება ორიგინალური პიესები. უფრო მეტი კი ითარგმნება უმთავრესად რუსულიდან. რუსულიდანაა ვადმოლებული უცხოელი დრამატურგების ნაწარმოებებიც. გოდერძი ფირალიშვილს „ვეფხისტყაოსანი“ ტრალედიად გადაუკეთებია და უწოდებია „ინდოეთის ტახტის მემკვიდრე და სიყვარული სამშობლოსადმი“. XVIII საუკუნის 90-იან წლებშია დაწერილი ისტორიული დრამა „თეიმურაზ მეფე“, 1801—1802 წლებშია დაწერილი ალექსანდრე ამილახვარის სატირა-კომედია „მოქმედება ასტრახანში“. დრამატიული თხზულებები უწერიათ მირიან ირაკლის ძე ბატონიშვილს, თეიმურაზ, ოქროპირ და ფარნაოზ ბატონიშვილებს. დიდად შეუწყო ხელი ორიგინალური ქართული დრამატურგიის განვითარებას გიორგი ავალიშვილმა. საკმაო რაოდენობით მოგვეპოვება ნათარგმნი პიესებიც: ა. პ. სუმაროკოვის „რქის მატარებლის მიერ გამოსახვა კომედიისა“, „დედა რაყიფი ქალისა“, „საჩხუბარი“ და პრავალი სხვა. ყოველივე ზემოთქმული კი იმაზე მიგვითითებს, რომ ქართული თეატრალური სანახაობანი და დრამატიული ნაწარმოებები უცხო არ ყოფილა XIX საუკუნის 50-იან წლებამდე¹.

¹ დაწვრილებით იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II; შ. ამირანაშვილი, წარმართული მისტერიები და ანტიკური თეატრი საქართველოში, „მნათობი“, 1944 წ., № 1—2; ტრ. რუხაძე, ძველი ქართული

70-იანი წლების მიწურულს ს. მესხმა თავი ი შემოსწავნებული თვალსაზრისი შესცვალა და ქართული თეატრის ისტორიის ფარგლები ოდნავ გააფართოვა: „ქართულ თეატრს თავისი ისტორია აქვს, — წერდა იგი, — ამბობენ, პირველად წარსულ საუკუნეში ყოფილა გამართული წარმოდგენები“¹.

მეტად მძიმე პირობებში უხდებოდათ ბრძოლა ქართველ სამოციანელებს პროფესიული თეატრის აღდგენისათვის. სავსებით სწორად აღნიშნავენ შ. სალუქვაძე და ვ. ლოლაძე, რომ თეატრის მესვეურთათვის საკმარისი არ იყო მხოლოდ ცენზურის მიერ შექმნილი ბარიერის გადალახვა. თეატრისათვის საჭირო იყო მატერიალურ-ეკონომიური ბაზა, შენობა, რეკვიზიტი, გარდერობი, სადადგმო წარმოება. ახალი პროფესიული დასი და ა. შ. ყველაფერი ეს კი შესაქმნელი და მოსაპოვებელი იყო... მთავრობისაგან რაიმე დახმარების მიღებაზე ფიქრი ფუჭი ოცნება იქნებოდა. ჩვენა სამოციანელები ვერც თავდაზნაურობას დაეყრდნობოდნენ, რადგან დეგრადაციის ზნაზე დამდგარ და თავის გადარჩენის აზრით შეპყრობილ კლასს მართლაც და „არ ეთეატრებოდა“, გადარბებულ ინტელიგენციას მატერიალური დახმარება არ შეეძლო. „ხოლო ქართველი არისტოკრატიის რეაქციულად განწყობილი ნაწილი გაბოროტებით ილაშქრებს თეატრის წინააღმდეგ. კლერიკალურ წრეებთან გაერთიანებული „განსწავლული“ კონსერვატორები: გაზულუქებული ფეოდალები, ერთის მხრივ რელიგიურ დოგმატებს იმარჯვენენ, მეორეს მხრივ პლატონიზმის იდეებს და ქართველობის იმ ჯამბაზობისაგან — თეატრისაგან — „გადასარჩენად“ იბრძვიან, რომელსაც მათი რწმენით თუ ურწმუნოებით, ერის ზნეობრივი განადგურება-გარყვინის მოტანა შეუძლია“².

ქართველ მშრომელ ხალხში კი დიდი იყო მისწრაფება თეატრისადმი. ამიტომ სავსებით ბუნებრივია, რომ გიორგი ერისთავის ხელმძღვანელობით არსებული ქართული თეატრის დახურვის შემდეგ ხალხის სიყვარულმა თეატრისადმი კვლავ ახალი ძალით იფეთქა და თავისი გამოხატულება სცენისმოყვარეთა წრეებში ჰპოვა.

სცენისმოყვარეთა წრეებმა განსაკუთრებით ხშირი ხასიათი მიიღო XIX საუკუნის 70-იან წლებში. ამ დროისათვის გახშირდა სცენ-

---

თეატრი და დრამატურგია, 1949 წ.; დ. ჯანელიძე, ძველი ქართული სანახაობათა სახლი, ვახ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1947 წ., № 11 და სხვ...

¹ „დროება“. 1979 წ., № 261.

² ს. მესხი, წერილები თეატრის შესახებ, შ. სალუქვაძისა და ვ. ლოლაძის შესავალი წერილი, გვ. 38.

ნისმოყვარეთა მიერ წარმოდგენების გამართვა არა მხოლოდ თბილისსა და ქუთაისში, არამედ პატარა ქალაქებსა, დაბებსა და სოფლებშიც კი. წარმოდგენები იმართებოდა გორში, თელავში, ოზურგეთში, შორაპანსა და ხონში. სოფელ ბანძაში წარმოდგენილ იქნა შექსპირის დრამა „შევლოხა“, სოფ. წევაში და სუჯუნაში — „სკაპენის ცუდლუტობა“, წარმოდგენები გაიმართა ენისელში, ქვიშხეთში და სხვაგან.

ს. მესხი ამ ფრიად სასიამოვნო მოვლენაში რამდენიმე დადებით მხარეს ხედავდა: ერთი მხრივ, წარმოდგენების გამართვა საქართველოს მცირე ქალაქებსა, დაბებსა და სოფლებში ხელს უწყობდა ფართო მოსახლეობის ზნეობრივ და გონებრივ განვითარებას, მეორე მხრივ; წარმოდგენიდან მიღებული შემოსავალი ხმარდებოდა ან ქართულსავე სცენას, ან რომელიმე სასწავლებელს, ანდა ნიჭიერ მოსწავლეთა აღზრდას. გარდა ამისა სცენისმოყვარეთა წრეებს ის მნიშვნელობაც ჰქონდათ, რომ იგი კარგი სკოლა იქნებოდა, სადაც მომზადდებოდა მსახიობების საიმედო კადრი პროფესიული თეატრისათვის.

ამიტომ იყო, რომ ს. მესხი დიდი სიხარულით შეხვდა მაგალითად სოფელ ენისელში ქართული წარმოდგენის გამართვას. „ეს პირველი მაგალითია, — წერდა იგი, — რომ კახეთის სოფელში ქართული წარმოდგენა იყო. იმერეთში რამდენსამე ალაგას გამართეს... წარმოდგენები... ყურადღების ღირსი ამ გარემოებაში ის არის, რომ ყველგან, სადაც კი გამართეს წარმოდგენები, ხალხი დიდის ალტაცებით დაიარებოდა და კმაყოფილებას პოულობდა“¹.

1875 წლის 3 თებერვალს ქართული სცენის მოყვარეებმა წარმოდგინეს გ. ერისთავის „გაყრა“. ს. მესხს არ მოეწონა ეს წარმოდგენა, რადგან იგი მსახიობთა მიერ მეტად უფერულად იყო შესრულებული, რამაც კომედიას თავისი ღირსება დაუკარგა. ს. მესხის რწმენით „თუ მართლა ნამდვილი, ნიჭიერი აქტიორები და აქტრისები არ თამაშობენ ამგვარი კომედიების როლებს და თვითონვე არ ამშვენებენ, ისე იმათ ერთი უმთავრესი თვისება სასცენო დანიშნულის დრამატული თხზულებისა — სცენიური ღირსება — აქლიათ. აუცილებლათ ან მანჭია იმერელი უნდა იყოს და ან სამასხროთ აღებული სომეხი, თორემ ისე ვერ ხერხდება რიგიანი წარმოდგენა ამგვარი თხზულებებისა“².

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 428.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 17.

სცენის მოყვარებმა ვერ შესძლეს გ. ერისთავის კომედიის სრულყოფილად წარმოდგენა, მაგრამ თუ მაყურებელი ტაშს უკრავდა, უკრავდა მხოლოდ იმიტომ, რომ ქართული წარმოდგენა იყო. ეს გარემოება კი, ს. მესხის რწმენით, იმაზედ მიუთითებს, თუ რამდენად დიდია ქართველი მაყურებლის ინტერესი და სიყვარული ქართული სპექტაკლებისადმი.

აქვე ს. მესხი მეტად მტკივნეულ საკითხს აყენებს, რომლის დროულად მოგვარებაზედ ბევრად იყო დამოკიდებული ქართული თეატრის აღორძინების საქმე. ეს იყო ქართული რეპერტუარის საკითხი.

ს. მესხი მშვენივრად ხედავს, რომ ჩვენი ღარიბი რეპერტუარი საკმაოდ მოძველდა, „ძველი პიესები ახლანდელი ქართველი საზოგადოების მოთხოვნილებას და გემოს ვეღარ აკმაყოფილებენ, რომ უფრო ახალი, უფრო თანამედროული ცხოვრების გამონათქვას ეძებს მაყურებელი სცენაზე“¹. მაყურებელს მომბეზრდა ეს ძველი კომედიები, ერთგვარმა შთაბეჭდილებამ და ერთმა და იმავე პიესებმა ნერვები დაუბლაგვა მას და „სცენას აღარავითარი გავლენა აღარა აქვს“ მასაზე.

ქართული რეპერტუარის სიღარიბის საკითხს ს. მესხი შეეხო 1875 წელს სპეციალურად დაწერილ წერილში — „ქართული რეპერტუარი“. იგი გულისტკივილით აღნიშნავს იმ გარემოებას, რომ „ოცდაათ წელზე მეტია, რაც პირველად ითამაშეს თბილისში ქართული წარმოდგენა. რაც მას შემდეგ ხუთი-ექვსი წლის განმავლობაში ქართულ დრამატიულ ლიტერატურაა შეეძინა, იმდენი დანარჩენ 25 წელს არ შესძენია“². გ. ერისთავის დროს იდგმებოდა „გაყრა“; „მზის დაბნელება“; „ტივით მოგზაურობა“ და რამდენიმე სხვა პიესა; და აი, საუკუნის მეოთხედმა განვლო მას შემდეგ და ქართული სცენა ისევ ამ რეპერტუარისამარაა. „ერთ წერტილზედ დგას ქართული რეპერტუარი და ფეხს აღარ იცვლის, წინ ნაბიჯის გადადგმას თითქოს აღარ ფიქრობს“.

ამგვარი მდგომარეობა ს. მესხს ყოველად მოუთმენლად მიაჩნია. არანორმალურად თვლის იგი იმ ფაქტსაც, რომ მართალია, ამ ხნის განმავლობაში ქართულ ლიტერატურას რამდენიმე ახალი დრამატიული თხზულება შეემატა, მაგრამ ისინი გაურკვეველი მიზეზების გამო ვერ შევიდნენ ჩვენს რეპერტუარში. ათასში ერთხელ თუ წარ-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, 1963 წ., გვ. 17—18.

² იქვე, გვ. 19.

მოადგენენ რაფიელ ერისთავის რომელიმე ვოდევილს, მაგრამ მხოლოდ ეს ხომ ვერ დააკმაყოფილებს მაყურებლის მოთხოვნილებას?

ს. მესხი ამჩნევს, რომ თეატრალურ წრეებში დამკვიდრდა მეტად მავნე ტრადიცია მხოლოდ გ. ერისთავის და ზ. ანტონოვის კომედიების წარმოდგენისა, „თითქოს ამათი თხზულებანი მართლა მოლიერი-სა და შექსპირის თხზულებებსავეთ კლასიკური იყვნენ“.

ამგვარი სტატიკურობა უარყოფითად მოქმედებს არა მხოლოდ მსახიობებზე, არამედ მაყურებლებზედაც. ერთი და იგივე პიესების თამაში მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში კი არ ზრდის მსახიობს, არამედ იწვევს მათ დისკვალიფიკაციას. ხოლო მაყურებელს უქარგავს ყოველგვარ ინტერესს თეატრისადმი. ამიტომ ს. მესხის აზრით „თუ ჩვენი რეპერტუარის ამგვარმა მდგომარეობამ კიდევ რამდენსამე წელიწადს გასძლო, თუ ეს მოუშორებელი „გაყრა““. „მზის დაბნელება“ და სხვა არ შევასვენეთ ცოტა ხანს და მის ნაცვლად უფრო ახალი, უფრო ცხოველი კომედიები არ ვითამაშეთ ქართულ სცენაზე, დარწმუნებული იყავით, მოთამაშეებს მოკბეზრდებათ ეს ქართული სცენა, მითუმეტეს მაყურებელ საზოგადოებას“¹.

ს. მესხი ხედავს, რომ საქმეს ვერ უშველა ვერც იმ კომისიამ, რომელიც 1872 წელს შედგა და რომელსაც დაევალა ზრუნვა ქართული რეპერტუარის გასამდიდრებლად. ეს კომისია რამდენჯერმე შეიკრიბა და უბრალო სჯა-ბაასით დაამთავრა საქმე.

ს. მესხი ეძებს გამოსავალს ამ მძიმე ვითარებიდან და ფიქრობს, რომ „ამ უხეირო მდგომარეობიდან ჩვენს სცენას მხოლოდ ერთი რამ უშველის: თფილისში საკუთარი თეატრი. ერთი ან რამდენიმე ისეთი მოთავე კაცი რომ გამოჩნდებოდეს, რომელნიც იკისრებდნენ ქართულ-სომხური თეატრის გამართვას, მაშინ ჩვენ დარწმუნებული ვართ, ჩვენი ღარიბი რეპერტუარიც გამდიდრდება, ახალი ღრამები და კომედიებიც გამოჩნდება, მოთამაშენიც იქნებიან და მაყურებელნიცა. და ქართულ-სომხური თეატრის გამართვა თფილისში ყოველის მხრით — სხვათაშორის, ვაჭრულის მხრითაც რომ სასარგებლო იქნება, ამას მტკიცება არ სჭირიან“².

სავარაუდებელია, რომ ქართულ-სომხური თეატრის შექმნა კომერციული თვალსაზრისით შეიძლება მომგებიანი ყოფილიყო; მუდმივი თეატრი ხელს შეუწყობდა აგრეთვე მაღალკვალიფიციური მსა-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 20.

² იქვე.

ხობების მოზიდვასაც, მაგრამ იგი მაინცა და მაინც დიდ სარგებლობას ვერ მოუტანდა რეპერტუარის გამდიდრების საქმეს.

რეპერტუარის გამდიდრება კი, ს. მესხის მართებული რწმენით, ეროვნული დრამატურგიის განვითარების გზით უნდა წარმართულიყო და განსაკუთრებით საჭიროდ მიიჩნეოდა სახალხო პიესების შექმნას. სახალხო პიესები მას ყველაზე საუკეთესო მასალად ჭიანჭდა დაბა-ქალაქებისა და სოფლების სცენისმოყვარეთა წრეებისათვის. ორი თუ სამი პიესის გარდა, — წერდა იგი, — სხვა თითქმის ყველა გადმოთარგმნილები, ანუ გადმოკეთებულები არიან. მათში არა სჩანს ქართული ხასიათი, ქართველი თავის ნაციონალურს ვერაფერს ხედავს; საფრანგეთის, რუსეთის ან ინგლისის ცხოვრებაა მათში გამოხატული¹, რაც დაბა-სოფლის მცხოვრებთათვის გაუგებარია. ამიტომ ს. მესხი ჩვენი მწერლობის მოვალეობად მიიჩნევს ისეთი სახალხო პიესების შექმნას, რომელშიც ნაჩვენებები იქნება ჩვენი ცხოვრება თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეებით.

1879 წლისათვის სავსებით მომწიფდა მუდმივი ქართული თეატრის დაარსების საკითხი. ქართველ საზოგადოებრიობაში ამ დიდი საქმისადმი თანაგრძნობის აღძვრის მიზნით 1879 წლის „დროების“ 20 აპრილის ნომერში ს. მესხმა მოათავსა საკმაოდ ვრცელი წერილი სათაურით „ქართული თეატრის საქმე“. ეს წერილი ქართული თეატრის კონსპექტური ისტორიაა დაწყებული გიორგი ერისთავის დროიდან 1879 წლამდე და ძვირფას მასალას წარმოადგენს ქართული თეატრის ისტორიის მკვლევარისათვის. წერილში ხაზგასმით არის აღნიშნული ქართული თეატრის მოყვარულთა დამსახურება ამ დიდ ეროვნულ საქმეში, აღნუსხულია მათ მიერ ჩატარებული მუშაობა, რომელიც სცენის მოყვარეებმა მრავალი წლის განმავლობაში უანგაროდ აწარმოეს, რომ არ ჩამქრალიყო ქართული სცენის ჩირაღდანი. „დრო, რომელიც მოუხმარებიათ მათ ქართული თეატრისათვის, ვაი-ვაგლახი, რომელიც აუტანიათ ამ დროის განმავლობაში; ის გარემოება, რომ ხშირად თავიანთი ჯიბიდან გადაუხდიათ თეატრის ხარჯები; ბეჯითი მიმდევრობა ერთი აზრისა და — ეს ყველა მთელი ათი წლის განმავლობაში გამუდმებით, დაეინებით — საკმაოდ ამტკიცებს, რომ მოყვარულებს თეატრის ასპარეზზედ უმოქმედნიათ არც პირადი სარგებლობის შეძენისათვის, არც ქონების დამსახურებისათვის — (ხშირად ბევრი გაკიცხვაც მიუღიათ საქვეყნოდ) — და არც უსაქმურობით, არამედ სამშობლო თეატრის მეტის მეტი სიყვარულისა გამო, იმის საპუღამო დაფუძნებისათვის, და მარტო ამ სიყ-

¹ ს. მესხი, თბზულებანი, ტ. II, გვ. 109.

ვარულს აუტანინებია იმათთვის მრავალგვარი ზნეობითი და ნივთიერი გაჭირვება — ამ საქმის გადაწყვიდე“¹.

ს. მესხის რწმენით სწორეთ ესენი არიან ნამდვილი მზრუნველნი და მოკეთენი ქართული თეატრისა და მხოლოდ მათ აქვთ უფლება მიმართონ საზოგადოებას დახმარებისათვის მუდმივი ქართული თეატრის დასაარსებლად. საზოგადოება კი მოვალეა, რომ არაფერი არ დაიშუროს თავისი საკუთარი თეატრისათვის, ყოველმა მოქალაქემ უნდა გაიღოს შემწეობა და შეძლებისამებრ დაეხმაროს ამ დიდი საქმის მოთავთ.

იმ დროს, როდესაც მუდმივი ქართული თეატრი ფეხს იკიდებდა, როდესაც თითოეულ კაბიკს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მისი აღორძინებისათვის, ადგილობრივმა ხელისუფლებამ, ნაცვლად იმისა, რომ საზაფხულო თეატრის შენობა უსასყიდლოდ დაეთმო ქართული ტრუბისათვის. ეს შენობა რუსული თეატრის რეჟისორსა და ანტრეპრენიორს, გაქნილ სპეკულიანტ პალმს (მამას) გადასცა, რომელიც ტყავს აძრობდა ქართულ დასს თითო სპექტაკლის გამართვაში. ამ გარემოებაში ს. მესხი, სავსებით მართებულად, ცარიზმის ანტიპატიურ დამოკიდებულებას ხედავდა დიდი ეროვნული საქმისადმი და აღშფოთებულნი წერდა: „რისთვის მიანიჭეს უფ. პალმს ამისთანა წყალობა? რისთვის იჩაგრება მხოლოდ იმის კერძო სარგებლობისათვის ქართული და სომხური სცენის საქმე? განა იმის რუსულ წარმოდგენებს, იმის ტრუბპას, რომელშიაც ორი ნიჟიერი მოთამაშე არ ურევია, მართლა იმდენი სარგებლობა მოაქვს ჩვენი საზოგადოებისათვის, რომ ამდენ წყალობად ღირდეს და რომ იმას მსხვერპლად შეეწიროს ქართულ-სომხური თეატრის საქმე?

ამბობენ უფ. პალმს ისეთი კონტრაქტი აქვსო, რომ თეატრი ყოველი თავის მოწყობილობით იმის სრულ განკარგულებაში არისო; ამ კონტრაქტის ძალით იმას შეუძლიანო, როცა ჰსურს მიატოვოს თეატრი და მთავრობას კი უფლება არა აქვსო, რომ ჩამოართვას ეს საქმეო... უფ. პალმს ხრული უფლება აქვს, ამ კონტრაქტით, მოაგროვოს ზარა-ზურა ხუთი-ექვსი მოთამაშე, გამართოს კვირაში ერთჯეროჯერ რუსული უშნო წარმოდგენები და დანარჩენი დღეები კი ქართველებსა და სომხებს მიაქირავოს თეატრი, თვითონ მხარ-თეძოზე წამოწვეს და ჩვენგან თითო ღამეში ზალისათვის აიღოს 200-300 მანეთი! ამ გვარ რუსულ წარმოდგენიდან ვის რა სარგებლობა

¹ „ღრობა“, 1879 წ., № 82.

ექნება? ამ გვარ მოთამაშეებისაგან წარმოდგენილ დრამებსა და კომედიებს რა ზნეობითი გავლენა ექნება საზოგადოებაზე?¹.

ს. მესხს, რომელსაც მშვენივრად ესმის თეატრის უდიდესი მნიშვნელობა, საფრანგეთის მაგალითი მოჰყავს, სადაც 'მთავრობა წლის განმავლობაში რამდენსამე ასი ათას ფრანკს სწირავს თეატრებს „იმ განზრახვით, რომ იმათ კარგათ შეიძლონ თავიანთ დანიშნულების შესრულება“. რუსეთის ცენტრალურ ქალაქებშიაც მას არცერთ თეატრი არ ეგულება, რომელსაც მთავრობისაგან დოტაცია არ ეძლეოდეს. ქართული თეატრი კი მთავრობის მიერ ბედის ანაბარა მიგდებული და ნაცვლად დახმარებისა ხელს უშლიან მის წარმატებას.

რა თქმა უნდა, სასურველია, რომ ქართულ თეატრს ხელისუფლების მხრივ მატერიალური მხარდაჭერა ჰქონდეს, მაგრამ ს. მესხმა იცის, რომ ამ საკითხის დაყენება უაზრობა იქნება, ამიტომ, მისი თხოვნა ხელისუფლების მიმართ მინიმალურია: „ფულით დახმარებას ჩვენ არ ვთხოვლობთ მთავრობისაგან, — წერს იგი, — ჩვენთვის ისიც საკმაო იქნება, იმისთვისაც მადლობელი ვიქნებით, მთავრობა რომ მოახდენდეს განკარგულებას, რომ თეატრის ზალის ქირა არ გადაგვახდევინონ“².

მუდმივი ქართული დასის ჩამოყალიბების შემდეგ კიდევ უფრო მწვავედ დაისვა ორიგინალური დრამატურგიის შექმნის საკითხი, რადგან უცხოურიდან გადმოკეთებული ან გადმოთარგმნილი პიესების მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართულ სცენაზე წარმატებით ვერ მიდიოდა. ამის მაგალითია ქართული დასის მიერ წარმოდგენილი მოლიერის „ჟორჟ დანდენი“. „თვითონ პიესა, — წერს ს. მესხი, — როგორც თითქმის მოლიერის ყველა კომედიები, სასცენო კომედია არის; იმაში გამოყვანილია ყველასათვის ადვილად გასაგები და ნაცნობი ტიპები. კომიკური მოქმედება არის, სასაცილო სიტყვები კიდევ უფრო მომეტებული, მაგრამ მაინც... ამ კომედიამ ისეთი მოქმედება ვერ იქონია მაყურებელზე, როგორც მოსალოდნელი იყო“³.

მიუხედავად იმისა, რომ „ჟორჟ დანდენი“ ორჯერ დაიდგა ჩვენ სცენაზე და ორივეჯერ პირველხარისხოვანი მსახიობები თამაშობდნენ (პირველად მთავარი როლი ჟორჟ დანდენისა იანეთმა სახელოვანმა მსახიობმა შეასრულა, როგორც ვასო აბაშიძე იყო, მეორედ კი — არა ნაკლები ნიჭის მქონე მსახიობმა კოტე მესხმა), მაინც

¹ „ღროება“, 1879 წ., № 261.

² იქვე.

³ „ღროება“, 1879 წ., № 200.

„როგორღაც ერთობ მოწყენილად, ერთობ მშვიდობიანად დაიწყო და ასევე გათავდა მთელი პიესა“.

ს. მესხის აზრით ეს შემთხვევითი მოვლენა არ არის. იგი ამჩნევს, რომ უცხო ენებიდან ნათარგმნი პიესები, საზოგადოდ ვერ ხეირობენ ჩვენ სცენაზედ. მთელ ნათარგმნ რეპერტუარში სამ პიესას თუ დავასახლებთ, როგორცაა, მაგალითად, „ძალად ექიმი“, „სკაპენის ცულლუტობა“ და „საგანარელი“, რომელნიც წარმატებით სარგებლობენ მაყურებელში, სხვა პიესებს კი „ისე ჩაუვლიათ, რომ ამათ თითქმის არავითარი შთაბეჭდილება არ მოუზღენიათ საზოგადოებაზე“.

ამ მდგომარეობის მიზეზს ს. მესხი სამ გარემოებაში ხედავდა: პირველი მიზეზი ის იყო, რომ ჩვენ ჯერ კიდევ არ გვყავდნენ დახელოვნებული მსახიობები, რომელთაც შეეძლოთ მათთვის უცხო ადამიანთა სულიერი ვითარების გადმოცემა, მეორე — პიესები არ იყვნენ კარგად ნათარგმნი, რაც ანელებდა ეფექტს და სპექტაკლის დინამიურობას და მესამე — საზოგადოებას არ ესმოდა უცხო ქვეყნის ხალხის მოქმედება, ზნე და ზნაიათი.

ამ დებულების დასადასტურებლად ს. მესხი მოლიერის „ჟორჯ დანდენს“ უპირისპირებს დიმიტრი კონსტანტინეს ძე მელვინეთუხუცესის ვოდევილს „კატა აწონას“ და წერს: „რალა თქმა უნდა, რომ „ჟორჯ დანდენი“ ერთი-ათად უფრო ხელოვნურია, უფრო სასცენოც, უფრო ნიჭიერადაც დაწერილი თხზულება არის, ვინემ „კატა აწონა“. რომელშიაც ვერც მოქმედებას ნახავს კაცი, ვერც, რასაკვირველია, აზრსა და ვერც მაინცა-და-მაინც ჩვენებური ხალხის ზნაითსა და ჩვეულებას. მაგრამ საკმაო იყო მხოლოდ ის, რომ ეს ვოდევილი ჩვენი ცხოვრებიდან არის, რომ სცენაზე გამოდიან ჩვენი ნაცნობი სომხები, გლეხები, ქალები, რომ აქ გამოხატულია ჩვენებური ხალხისათვის გასაგები მოქმედება, ტირილი და სხვ. — რომ საზოგადოებას აღტაცებითა და ტაშის კვრით მიეღო ეს უაზრო ვოდევილი“¹.

გამომდინარე აქედან ს. მესხი ასკვნის, რომ საჭიროა ქართულმა ტრუპამ უპირველესი ყურადღება ორიგინალურ პიესებს მიაქციოს, რუმელნიც ადგილობრივი ცხოვრებიდან იქნებიან ამოღებულნი და მკაფიოდ გამოხატავენ ჩვენი ხალხის ცხოვრებას. „რას იზამ! კაცს იმის დანახვა და გაგონება უფრო ესია მოვინება და ეადვილება, რაც იცის, რასაც იცნობს“, — ასკვნის ს. მესხი.

¹ „ღრობა“, 1879 წ., № 200.

ყოველივე ზემოთქმული ცხადია იმას არ ნიშნავს, თითქოს ს. მესხი წინააღმდეგი ყოფილიყო უცხოური პიესების თარგმნისა და წარმოდგენისა. ცნობილია, რომ იგი დიდი აღფრთოვანებით შეხვდა ივანე მაჩაბლის მიერ იტალიელი კომედიოგრაფის, გოლდონის პიესის, — „როგორც ჰქუხს, ისე არ წვიმს“, — გადმოქართულებას და აღნიშნა, რომ „უფ. ივ. მაჩაბლისაგან იტალიურიდამ ახლად გადმოკეთებული კომედია „როგორც ჰქუხს, ისე არ წვიმს“ ჩინებული მხიარული კომედია არის. გოლდონი ერთი ნიქიერი და უბვი მწერალთაგანია იტალიის დრამატიულ მწერლობაში... და უფ. მაჩაბელი მაღლობის ღირსია, რომ ის გააცნო ჩვენს საზოგადოებას“¹.

ასეთივე მაღალი შეფასება მისცა ს. მესხმა დ. ერისთავის მიერ გადმოკეთებულ ი. ა. კრილოვის კომედიას „საძაგელი“ („Чудовище“), რომელიც წარმოდგენილ იქნა 1879 წლის 3 ოქტომბერს. სპექტაკლის წარმატებით აღფრთოვანებული ს. მესხი წერდა: „ი წარმოდგენა რომლიდამაც ყველამ, ვინც კი დაესწრო, სასიამოვნო გრძნობა გამოიტანა, რომელმანც ნამდვილი ესთეტიკური სიტკბოება მოგვანიჭა! კაი ხანია ამისთანა წარმოდგენა არ უნახავს ჩვენს საზოგადოებას და ასე თანხმობით, კარგათ არ უთამაშნიათ ჩვენს ტრუპას. ერთი-ორი კიდეც ამისთანა ჩინებული წარმოდგენა და მაშინ, შექველია, ისინიც კი დაიწყებენ ქართულ თეატრში სიარულს, რომელთაც თავის დღეში არ უვლიათ, რომელნიც ცხვირ აბზუვებით უყურებენ ყველაფერ ქართულს“².

ს. მესხის მართებული რწმენით ნათარგმნი პიესები აუცილებლად უნდა ყოფილიყვნენ ქართულ რეპერტუარში. მაგრამ თარგმნა უნდა წარმოებულიყო დიდი სიფრთხილით. არ უნდა თარგმნილიყო გამოგონილ და უშინაარსო სიუჟეტებზე აგებული პიესები, ანდა ისეთები, რომელნიც ძალიან დამორებულნი იყვნენ ჩვენს ცხოვრებას. რეალისტურ თვალსაზრისზე მდგარი ს. მესხი მოითხოვდა ისეთი პიესების თარგმნას, რომელიც იქნებოდა მაღალიდებული და რომელშიც რეალურად იქნებოდა ასახული საზოგადოებრივი ცხოვრება და ამავე დროს, ეს პიესები გასაგები უნდა ყოფილიყო ქართველი მაყურებლისათვის. მაგრამ ქართულ თეატრში ძირითადი ადგილა მაინც ორიგინალურ ქართულ დრამატიულ ნაწარმოებებს უნდა დაეჭირა, რადგან ორიგინალური დრამატურგია თეატრის მაცოცხლებელი ძარღვია.

¹ „დროება“, 1879 წ., № 238.

² „დროება“, 1879 წ., № 206.

ს. მესხის ზოგიერთი რეცენზია ქართულ თეატრში წარმოდგენილი სპექტაკლების შესახებ მეტად მწვავეა. იგი მოურიდებლად აკრიტიკებს არა მხოლოდ პიესას, არამედ მსახიობების მიერ მის განსახიერებასაც. კრიტიკოსი სწვდება თეატრალური ხელოვნების ყოველ დეტალს და ზოგ შემთხვევაში არ ინდობს ისეთ ნიჭიერ მსახიობებსაც კი, როგორც იყვნენ მ. საფაროვა, ვ. აბაშიძე, კ. მესხი და სხვანი. მაგრამ ს. მესხი იმასაც აღნიშნავს, რომ ზოგ შემთხვევაში ნიჭიერი მსახიობის მიერ ამა თუ იმ როლის სუსტად განსახიერებაში თვით საზოგადოებასაც მიუძღვის ბრალი, რადგან მათეურობელი მსახიობის წამახალისებელი, აღმაფრთოვანებელი და სტიმულის მიმცემია და ქართული თეატრი კი არც თუ იშვიათად განიცდის მათეურობელთა ნაკლებობას. „რა ხალისი, რა ხეირიანად თამაშის სურვილი უნდა ჰქონდეს მოთამაშეს, — წერს ს. მესხი, — რომელიც გამოდის თუ არა სცენაზე, საზოგადოების მაგიერად ცარიელ ლოქებს, კრესლოებს და სკამებს ჰხედავს? ვისთვის უნდა ითამაშოს? ვის უნდა ელაპარაკოს? ვისთვის უნდა „შევიდეს როლში?“ ვის უნდა მოაწონოს თავის თამაში? ცარიელ სკამებს და კედლებს?!“

ამისთანა მდგომარეობაში ჩავარდნილ მოთამაშეს, რასაკვირველია, გაუფუჭდება გული, დაეკარგება ხალისი და რაც უნდა კარგათ მომზადებული იყოს თავის როლის წარმოსადგენად, გულ-აცრუებით ითამაშებს¹.

ამიტომ, ს. მესხი მოუწოდებს საზოგადოებას, რომ ნუ დაიშურებენ თითო მანეთს ქართულ წარმოდგენაზე დასასწრებლად. მათი დასწრება საჭიროა არა მხოლოდ ქართული თეატრის აღორძინებისა და განმტკიცებისათვის, არამედ იმიტომაც, რომ „თვით ეს თეატრი, თვით ეს ქართული წარმოდგენები მისცემენ იმათ იმდენ ესთეტიკურ სიტკბოს და სიამოვნებას, რომ უეჭველია არ დაინანებენ იმ ერთ-ორ მანეთს და თუმანსაც, რომელსაც თვეში დახარჯავენ ამ წარმოდგენებზე წასასვლელად“².

1879 წლის 15 სექტემბერს ახლად აღდგენილ ქართულ პროფესიულ თეატრში წარმოდგენილ იქნა დიდი რუსი დრამატურგის ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე ოსტროვსკის „შემოსავლიანი ადგილი“. ს. მესხმა ვრცელი რეცენზია უძღვნა ამ ნაწარმოების წარმოდგენას. მისი ღრმა რწმენით „შემოსავლიანი ადგილის“ უდიდესი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი მაღალიდებური და ამავე დროს მაღალმხატვრული ნაწარმოები იყო, რომელსაც თვით ოსტ-

¹ „ღროება“, 1879 წ., № 238.

² იქვე.

როესკის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი ეკირა თავისი მამხილებელი პათოსით და ტიპური ხასიათებით. „ოსტროესკის კომედიაში, — წერდა ს. მესხი, — გამოყვანილია პატარა წრე, რომელშიაც, თითქო მიკროსკოპში — დაპატარავებით, გამოხატულია რუსეთის მაშინდელი ცხოვრებაო“¹.

ს. მესხი არ ეთანხმება ავტორს, როდესაც იგი „შემოსავლიან ადგილს“ კომედიას უწოდებს. მისი აზრით იგი უფრო დრამაა, ვიდრე კომედია, მასში „გამოხატულია ის დრო რუსეთის საზოგადო ცხოვრებისა, როდესაც ჯერ კიდევ ძლიერი იყო ძველი წესები, ძველი წყობილება თავის ძველი ჩინოვნიკებითა და დამკავებულ საზოგადო აზრითა და მიმართულებით. აქ გამოხატულია ის დრო, როდესაც ახალი მმართველობა ახალი აზრისა და რწმუნების კაცები მხოლოდ თითო-ოროლად ჩნდებოდნენ, თითო-ოროლად გამოდიოდნენ ასპარეზზე და იწყებდნენ მოქმედებას. ამ „ახალ კაცებს“ მაშინ... არ ჰქონდათ რუსეთში არც იმდენი ძალა, არც გამოცდილება, არც მაგალითები და მაგრათ ძვალსა და რბილში გამჭდარი რწმენა, რომ ამ რწმუნებისა და ახალ აზრებისათვის შესძლებოდათ ნამდვილი ბრძოლა, ჯეროვანი წინააღმდეგობა საზოგადო მიმართულებისა და ცხოვრებისა: იმათი ძალა იყო სიტყვა; ისინი ქადაგებდნენ, ლაპარაკობდნენ. ისე მრავალნი, ისე ღონიერნი არ იყვნენ, რომ თავის აიტყვა, თავის აზრი საქმედ გაეზორციელებინათ, ეცხოვრათ და ემოქმედნათ ისე, როგორც იმათი რწმენა და აზრი მოითხოვდა“².

ს. მესხი მთავარ ყურადღებას ნაწარმოების იდეურობაზე და მასში გაშლილ კონფლიქტზე ამახვილებს. მას განსაკუთრებით მოსწონს პიესის მამხილებელი ხასიათი, ბიუროკრატიისა და ჩინოვნიკების მკენე, ცბიერი და უგუნურ მოქმედებათა გამომწვეურება და ამის წინააღმდეგ ბრძოლის აუცილებელი საჭიროების ღრმა შეგნება. ამიტომ ს. მესხის თქმით „ეს კომედია არ არის ისეთი უბრალო, სამასხარო და უაზრო კომედია, რომელიც ჩვენ ხშირად გვინახავს ჩვენ სცენაზე, რომლის წარმოდგენა მარტო მასხრულ სიტყვების წარმოთქმაში, გრეხა-მანქვაში და სცენაზე ხტუნვაში მდგომარეობს.

ამ გვარ ბრძოლისა და ტიპების წარმოსადგენად საჭიროა ნამდვილი ნიჭი, მკოდნე აქტიორისა და აქტრისის თამაშობა, გულ-დამჭდარად მოკიდება ხელისა, საჭიროა კარგი მომზადება და სინილისიანი შრომა“³.

¹ „დროება“, 1879 წ., № 193.

² იქვე.

³ იქვე.

ნესძლო თუ არა ქართულმა დასმა ა. ოსტროვსკის „შემოსავლიანი ადგილის“ დამაკმაყოფილებლად წარმოდგენა? ღრმად შეიგრძნეს მსახიობებმა კომედიის იდეური პათოსი და ჩასწვდნენ თუ არა ნაწარმოების დედააზრს? ამ კითხვებზე ს. მესხის პასუხი უარყოფითია. მართალია, შენიშნავს ს. მესხი, ქართულ თეატრს ჰყავს ისეთი ნიჟიერი მსახიობები, როგორც არიან ვ. აბაშიძე, კ. ყიფიანი, კ. მესხი, მ. საფაროვა და ნ. ვაბუნი, მაგრამ მათ ჯერ არა აქვთ იმდენი გამოცდილება, რომ უნაკლოდ წარმოადგინონ „შემოსავლიანი ადგილი“. „სამწუხაროდ, — წერს ს. მესხი, — ჩვენ დავრწმუნდით, რომ ჯერ-ჯერობით ამ ახლანდელ ტრუპპისათვის ცოტა არ იყოს ადრეა ამისთანა პიესების წარმოდგენის კისერა“¹.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში ს. მესხი მთლად მართალი არ იყო. ისეთი დიდი ნიჟის მსახიობებს, რომელნიც „შემოსავლიანი ადგილში“ მონაწილეობდნენ, არ გაუქირდებოდათ მოქმედ პირთა უდაოდ რთული და ღრმა შინაარსის მქონე ხასიათების გახსნა, რომ რიგიანი რეჟისორი ჰყოლოდათ და ჰქონოდათ უფრო მეტი დრო და საშუალება სპექტაკლის მოსამზადებლად. მხედველობაში მისაღება იმ გარემოებაც, რომ მატერიალურად ღარიბ ქართულ თეატრს არ გააჩნდა სათანადო დეკორაციები, კოსტუმები, ბუტაფორია და რეკვიზიტი, რაც თავის მხრივ უდაოდ უარყოფით გავლენას ახდენდა სპექტაკლის მსვლელობაზე. ყოველივე ამან გამოიწვია „შემოსავლიანი ადგილის“ პირველი დადგმის ჩავარდნა, რაც მწუხარებით აღნიშნა ს. მესხმა და გულწრფელად ინატრა, რომ „მეორედ ამ პიესის წარმოსადგენად უფრო მომზადებულნი და უფრო დახელოვნებულნი გამოსულიყვნენ სცენაზე ჩვენი მოთამაშეები“.

1880 წლის 13 მაისს მარიამ საფაროვა-აბაშიძის საბენეფისოდ ქართულმა დასმა წარმოადგინა ალ. ყაზბეგის დრამა „ერთი უბედურთაგანი“. ეს იყო მოხვევის პირველი დრამატიული თხზულება. სპექტაკლში სახელოვან ქართველ მსახიობთა გვერდით დრამის ავტორიც მონაწილეობდა.

16 მაისს გაზეთ „დროებაში“ სპექტაკლისა და პიესის ირგვლივ დაიბეჭდა ს. მესხის რეცენზია. რეცენზენტმა არ მოიწონა ალ. ყაზბეგის ნაწარმოები. მისი აზრით „მოჩხუბარიძის პიესაში არავითარი დრამა არ მოიპოვება. სცენაზედ სწარმოებს რთული წუწუნი და კენესა თავიდან ბოლომდე. თუ იყო რამე დრამატიული ნინოს ცხოვრებაში ავტორმა დამალა ანტრაქტში, ისე რომ ნამდვილი დრამა უსათუოდ სწარმოებს სცენის იქით; არ არის ნაჩვენები ნინოს

¹ „დროება“, 1879 წ., № 193.

მდგომარეობა და ცხოვრება ლახვარიძის სახლში. არ არის გამოყვანილი ნინოს ცხოვრება მას აქეთ, რაც მას სვიმონმა დაუკარგა უმანკოება და ყმაწვილქალობა და სხვა. ნინო (საფაროვის ქალი) თავიდან ბოლომდე კვენისის, კვენისის მაშინაც, როდესაც სალომე აყვედრის ლუკმა-პურს; კვენისის მაშინაც, როდესაც ესალმება ავ დღეს და იწყებს ახალ ცხოვრებას. ეს კვენსა მართალია გვიმტკიცებს, რომ ნინო უბედურია, მაგრამ ცარიელი კვენსა დრამას ვერ შეადგენს. დრამისათვის საჭიროა სიცოცხლე, ბრძოლა, სწორეთ ის, რასაც მოკლებულია მოჩხუბარიძის თხზულება. გარდა ამისა, ყველა პიესა უნდა იყოს რთული რამ; თავსა და ბოლოს შუა უნდა არაებობდეს რაიმე დამოკიდებულობა და კავშირი. ესევე დამოკიდებულობა უნდა არსებობდეს აგრეთვე მომქმედ პირთა და თვითონ მოქმედობას შორის. ამგვარი არა არის რა მოჩხუბარიძის თხზულებაში¹.

მოთხოვნილებანი, რომელიც ს. მესხმა დრამატიულ ნაწარმოებს წაუყენა, სავსებით მართებული და კანონიერია. რეცენზიაც უდაოდ ვულწრფელადაა დაწერილი და ავტორი არავითარ ტენდენციურობას არ ამჟღავნებს, მაგრამ მას მხედველობიდან გამორჩა ის გარემოება, რომ დრამა არ ყოფილა წარმოდგენილი იმ სახით, როგორც იგი დაიწერა. დრამატიული კომიტეტის და დასის წევრთა მიერ დრამა შემოკლებულ იქნა. ამ ოპერაციამ კი უარყოფითად იმოქმედა დრამაზე, რასაც ალ. ყაზბეგიც შენიშნავდა: „დანარჩენმა მოქმედებამ უფრო სუსტად გაიარეს, ჯერ ერთი იმის გამო, რომ პიესის ანუ ინტრიგის დამაკავშირებელი ამოგლიჯეს და მეორეც ისა, რომ უმთავრეს როლს პიესაში, მეტად დრამატიულსა და ძნელს, დრამის არტისტკა არ შეხვდა“².

უდაოდ მხედველობაში იყო მისაღები ის გარემოებაც, რომ „ერთი უბედურთაგანი“ ალ. ყაზბეგის პირველი დრამატიული ნაწარმოები იყო, რომელსაც, რა თქმა უნდა, ჰქონდა რიგი მნიშვნელოვანი ხარვეზებისა, მაგრამ იგი მაინც მეტი მხარდაჭერის ღირსი იყო, რაც ავტორს შემდგომი მუშაობის სტიმულს მისცემდა. ს. მესხის რეცენზიაში და აგრეთვე მომდევნო რეცენზიაშიც, რომელიც 1880 წლის „დროების“ 104-ე ნომერში დაიბეჭდა, ავტორების მიერ ყოველივე ეს ყურადღების გარეშე იქნა დატოვებული.

ს. მესხი ახლოს იცნობდა თეატრალურ ცხოვრებას და თავისუფლად ერკვეოდა მის დეტალებში. მან ძალიან კარგად იცოდა, რომ თეატრის ძირითადი დასაყრდენი ძალა მსახიობი იყო, რომლის კე-

¹ „დროება“, 1880 წ., № 103.

² ალ. ყაზბეგი, თხზულებანი, ტ. III, 1949 წ., გვ. 621.

თიღონიერებაზე, მაღალ მორალურ თვისებებზე და პატრიოტულ სულისკვეთებაზე ბევრად იყო დამოკიდებული თეატრალური ცხოვრების აღორძინება. „ყოველ წევრს ტრუპისას, — წერდა იგი, — უნდა ახსოვდეს, რომ ის მარტო ჯამაგირისა და ჯილდოს მიღებისათვის არ გამოდის სცენაზე, უნდა ახსოვდეს ისიც, რომ ის ქართულ სცენას ემსახურება, რომ საზოგადოთ სცენის მსახურს და განსაკუთრებით ქართული სცენისას არ შეჰფერის ვერცხლ-მოყვარეობა და მატერიალურ ინტერესის ერთობ გულმოდგინედ გამოდევნება.

ერთი სიტყვით, ჩვენი აზრი ეს არის, რომ თუ ამ საქმეში, მატერიალურ ინტერესს გარდა, ცოტა მაინც უნებობითი მხარეც იქნება შეტანილი, თუ ტრუპა არ დაივიწყებს, რომ ქართულ საქმეს ემსახურება, მაშინ ჩვენი ქართული თეატრისა და ტრუპის საქმე კარგად წავა. თუ არა და ისე დაიფუშება, როგორც ადრე დაფუშულა“¹.

ს. მესხს ყურადღების გარეშე არ რჩებოდა მსახიობთა მოქმედების არცერთი დეტალი. მისთვის სულ ერთი იყო დიდი და პატარა მსახიობი და ყოველ მათგანს განსაკუთრებულ პასუხისმგებლობას აკისრებდა მნიშვნელოვანი თუ უმნიშვნელო სცენური სახის განსახიერების დროს. განსაკუთრებით მკაცრი იყო ს. მესხი იმ მსახიობთა მიმართ, რომელნიც დაუდევრად ეკიდებოდნენ როლის შესწავლის საქმეს. „დრო არის, — წერდა იგი, — მოთამაშებმა მიაქციონ ყურადღება როლების სინდისიანად შესწავლას და მხოლოდ ისე გამოვლას სცენაზე; რით ვერ გაიგეს, რომ თუ როლი არ იცის, ნიჭიერი მოთამაშეც კი ვერას გაარიგებს სცენაზე და როლის კარგად მკოდნე აქტიორი, ცოტა ნიჭიც რომ ჰქონდეს, მაყურებელს არ შეაწუხებს მაინც. თუ კარგათ ვერ ითამაშა“².

ს. მესხმა ძალიან კარგად იცის, რომ დრამატიული ნაწარმოების უმთავრესი ელემენტი მოქმედებაა და მსახიობიც ვალდებულია ყურადღება სწორედ ამ გარემოებაზე გაამახვილოს. ამიტომ ს. მესხი არაერთგზის უთითებდა მსახიობებს, რომ „ნამდვილი კომიზმი კომიკურად თამაშში მდგომარეობს და არა კომიკურად სიტყვების წარმოთქმაში. მიხვრა-მოხვრა, მოქმედება კომიკისა უნდა იყოს სასაცილო და არა სიტყვები; ლაპარაკის დროსაც ჩვენი მოთამაშეები მაგრად წარმოთქმენ, თითქო ხაზს გაუსმენ ხოლმე იმ სიტყვებს, რომლებმაც, იმათი აზრით, საზოგადოების ყურადღება უნდა მიიპყროს და მაყურებელი გააცინოს. ამას მხოლოდ სუსტი და ფარსიორი აქტიორი მოთამაშე იკადრებს; ნამდვილი მოთამაშე კი თავის დღეში

¹ „დროება“, 1879 წ., № 121.

² „დროება“, 1879 წ., № 227.

არ დაგრეხს სიტყვას, არასოდეს არ დაიმანკება არც თვითონ თამაშის დროს. კარგათ წარმოქმნილი სიტყვა, რიგიანი მიხვრა-მოხვრა და ექსტიუულიაცია თავის-თავად, ძალ-დაუტანებლად, მოთამაშესაგან ხელის-მიუთითებლად მიიქცევს პუბლიკის ყურადღებას¹.

ს. მესხს მშვენიერად ესმოდა, რომ სცენიური სახის ოსტატურად შესრულებისათვის საჭირო იყო მეტყველების ოსტატურად შერწყმა მოქმედებასთან. საერთოდ სცენიურ მეტყველებას და მსახიობთა მიერ ქართული ენის დაცვის საკითხს ს. მესხი განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში აყენებდა. მსახიობი მოვალეა შეიმუშაოს დიქცია და სცენაზე ღიწვად და მკაფიოდ იმეტყველოს. სცენა ის ტრიბუნაა, საიდანაც ხალხს წმინდა ქართული მეტყველება უნდა ესმოდეს, ამიტომ ს. მესხი წინააღმდეგია დიალექტების უხვად გამოყენებისა. მას არ მოსწონს როდესაც მსახიობები „მხოლოდ იმერლების და სომხების ლაპარაკის უშნო“ წაბაძვასა და დაცივნას ცდილობენ. ამგვარი წაბაძვისათვის ს. მესხმა მწვავედ გააკრიტიკა კ. ყიფიანი, რომელიც „ვენეციელ ვაჰარში“ შევლოხას როლს ასრულებდა. „ჩვენ გვიკვირს, — წერდა იგი, — რად უქცევდა ჩვენებურ ურიუტლად ლაპარაკის კილოს უფ. კ. ყიფიანი? შევლოხა ხო ვენეციელი ურიაა და არა ქუთაისელი და შექსპირის „ვენეციელი ვაჰარი“ ხომ სიტყვა-სიტყვით გადმოთარგმნილი დრამაა და არა ქართულს ხასიათზე გადმოკეთებული“².

ამ საქმეში და საერთოდ სცენიური კულტურის ამაღლებისათვის ბრძოლაში ს. მესხი უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა პროფესიონალ რეჟისორს, როგორც გზის მაჩვენებელს, რომელიც თითქმის არასოდეს არ პყლია ქართულ სცენას 70-80-იან წლებში. ეს იყო მიზეზი — რომ ყველა ისე თამაშობდა, როგორც მათ ესმოდათ და ებერხებოდათ და ნაკლები ყურადღება ექცეოდა მსახიობის ამპლუას. ს. მესხის აზრით კი საჭირო იყო მსახიობის ამპლუაზე ყურადღების გამახვილება. ამიტომ იგი არა ერთგზის აღნიშნავს, რომ „ყველას ის უნდა მოეთხოვოს, რის ასრულებაც შეუძლიან, რასაც ნიჭი აძლევს ნებასო“³.

როგორც მწერლობა, ასევე ქართული თეატრი ს. მესხს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის და ხალხის კულტურული ღონის ამაღლების ერთ-ერთ საუკეთესო საშუალებად მიაჩნდა, ამიტომ იგი მწერლებისაგანაც და მსახიობებისგანაც მოითხოვდა შეეს-

¹ „დროება“, 1879 წ., № 125.

² ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 374.

³ „დროება“, 1879 წ., № 238.

წავლათ ცხოვრება „სწავლა, განათლება, ცხოვრების ცოდნა და გამო-
ცდილება“ — აი, რა იყო საჭირო მწერლისა და მსახიობისათვის
ს. მესხის მართებული რწმენით.

ს. მესხის მთელი ლიტერატურულ-კრიტიკული მემკვიდრეობა,
მისი რეცენზიები, ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები, კრიტიკული წე-
რილები და თეატრალური სტატიები დიდი ისტორიული მნიშვნელო-
ბის მქონეა, რომელნიც ნათელ წარმოდგენას იძლევიან მე-19 საუ-
კუნის 70-80-იანი წლების ლიტერატურული და თეატრალური
ცხოვრების შესახებ. მაგრამ ამ წერილების უდიდესი მნიშვნელობა
იმაშიც მდგომარეობს, რომ ისინი ჩვენს თანამედროვეობასაც ეხმა-
ურებიან. ს. მესხის მიერ წამოყენებული და გადაჭრილი მრავალი
საკითხი დღესაც აქტუალურია ქართველი მწერლებისა, კრიტიკო-
ლებისა და თეატრალურ მოღვაწეთათვის.

რედაქტორი ნ. ტაბიძე